

ГРОМАДСЬКА НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ
«ФУНДАЦІЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ІНІЦІАТИВ»

**ДНІПРОВСЬКИЙ
НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ,
ПСИХОЛОГІЇ, ПРАВА**

Випуск 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Рагімов Фаїр Вагіф огли, кандидат наук з державного управління, доцент кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, член правління ГНО «Фундація публічно-правових ініціатив»

Голова редакційної колегії:

Баштанник Віталій Володимирович, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», член правління ГНО «Фундація публічно-правових ініціатив»

Члени редколегії:

Андрій Василь Іванович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права Інституту права, Університет імені Яна Кохановського, Кельце, Польща

Аршава Ірина Федорівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та патопсихології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Баштанник Алла Григорівна, кандидат наук з державного управління, заступник директора, Дніпровське регіональне відділення Національної школи суддів України

Васильєва Наталя Вікторівна, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри регіональної політики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Калмикова Лариса Олександрівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Карпа Марта Іванівна, доктор наук з державного управління, доцент кафедри управління та бізнесадміністрування Інституту післядипломної освіти та довузівської підготовки, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Липовська Наталя Анатоліївна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Логвиненко Борис Олексійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Лозицька Ірина Олександрівна, кандидат наук державного управління, суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду

Новак Анатолій Миколайович, доктор наук з державного управління, кандидат економічних наук, заступник директора, Національне антикорупційне бюро України

Носенко Елеонора Львівна, доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук, професор кафедри соціальної психології та психології управління факультету психології і спеціальної освіти, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Приліпко Сергій Михайлович, доктор наук з державного управління, доцент, в.о. завідувача кафедри публічного управління, менеджменту інноваційної діяльності та дорадництва Національного університету біоресурсів і природокористування України

Ромін Андрій Вячеславович, доктор наук з державного управління, професор, начальник факультету пожежної безпеки, Національний університет цивільного захисту України

Валентина Дьякон, Dr.sc.admin., ас. професор, проректор з навчальної роботи, Університет прикладних наук ISMA, Латвія

Євгенія Дехтяр, Dr.oec., ас. професор, проректор з академічної роботи, директор бакалаврської навчальної програми «Управління підприємницькою діяльністю в туризмі», Університет прикладних наук ISMA, Латвія

Роман Грмо, Assoc.prof., PaedDr. Ing., PhD., MBA, ING-PAED IGIP, доцент, проректор по якості і розвитку, начальник управління, Університет DTI, Дубниця-над-Вагом, Словаччина

Петр Якубек, Doc., Ing., Mgr., PhD, Університет DTI, Дубниця-над-Вагом, Словаччина.

На підставі Наказу МОН України від 09.02.2021 № 157 (додаток 4)
журнал включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України
зі спеціальностей 053 – Психологія, 081 – Право, 281 – Публічне управління та адміністрування.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 24627-14567P, видане Державною реєстраційною службою України 20.11.2020 р.
Офіційний сайт видання: www.chasopys-ppp.dp.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Кононенко І. А.

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ.....7

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Дурман О. Л., Дурман М. О.

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН13

Николаєва В. І., Погребняк Л. О.

СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ МІСТОМ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ..... 20

Липовська Н. А., Хожило І. І.

ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКСПЕРИМЕНТУ З ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ

ВИЩОЇ ОСВІТИ III РІВНЯ (PHD) ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 281

«ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ»

В НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОМУ ІНСТИТУТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

НТУ «ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»26

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЯ

Аршава І. Ф., Салюк М. А.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІМПЛІЦИТНИХ ТЕОРІЙ ІНТЕЛЕКТУ

ТА ОСОБИСТОСТІ З КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ..... 34

Бедан В. Б.

ПРОБЛЕМА КІБЕРБУЛІНГУ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....42

Бергхауер-Олас Е. Л.

БАГАТОАСПЕКТНА СОЦІОМЕТРІЯ МИРЕІ..... 48

Богдан Т. В., Горобець Т. В.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕПРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ У ЖІНОК З РІЗНИМ СОЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ.....56

Borovenska K. S., Chetveryk-Burchak A. H.

LONGITUDINAL STUDY OF FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

IN ADOLESCENCE.....62

Володарська Н. Д.

ГЕШТАЛЬТ-ТЕХНОЛОГІЇ У ВІДНОВЛЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ.....68

Гринь О. Р., Капосльоз Г. В., Позднишев Є. В.

ІМІДЖ ФУТБОЛЬНИХ ФАНАТІВ

ЯК МАРКЕР ЇХНЬОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ.....74

Мельничук С. Л.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ.....81

Пономаренко Я. С.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ

САМОСТАВЛЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ87

РОЗДІЛ 4

ПРАВО

Davydova I., Harhan S.

COMPENSATION FOR DAMAGES CAUSED BY THE VIOLATION OF INFORMATION SECURITY.....93

Шопіна І. М.

ІМІТАЦІЯ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ КАДРІВ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СПРОБА НАУКОВОГО АНАЛІЗУ98

РОЗДІЛ 5

СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

5.1. ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

Біла Д. О.

КЛЮЧОВІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ.....104

Василенко Ю. В.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕХАНІЗМІВ РОЗВИТКУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ.....113

Дружинін С. С.

ДЕРЖАВНО-ГРОМАДЯНСЬКЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ КУЛЬТУРИ: УПРАВЛІНСЬКІ МОДЕЛІ КРАЇН СВІТУ.....119

Ситницька О. А.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ КОНКУРЕНЦІЇ.....124

5.2 ПРАВО

Чумакова Т. К.

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ – НЕЗАКОННОЇ ПРИВАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО, КОМУНАЛЬНОГО МАЙНА.....129

CONTENTS

SECTION 1

THEORY OF PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Kononenko I. A.

STRATEGIC PLANNING IN THE ENVIRONMENTAL SPHERE.....7

SECTION 2

MECHANISMS OF PUBLIC ADMINISTRATION

Durman O. L., Durman M. O.

INTERDISCIPLINARY APPROACH TO THE ANALYSIS
OF FOREIGN POLICY AND INTERNATIONAL RELATIONS.....13

Nykolaieva V. I., Pohrebniak L. O.

STRATEGIC CITY MANAGEMENT: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS20

Lypovska N. A., Khozhylo I. I.

EXPERTISE IN EXPERIMENTAL IMPLEMENTATION OF THE TRAINING
OF POST GRADUATE STUDENTS (PH.D.) IN MAJOR 281
“PUBLIC ADMINISTRATION” AT THE EDUCATIONAL AND RESEARCH INSTITUTE
OF PUBLIC ADMINISTRATION AT DNIPRO UNIVERSITY OF TECHNOLOGY.....26

SECTION 3

PSYCHOLOGY

Arshava I. F., Saliuk M. A.

FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN IMPLICIT THEORIES
OF INTELLIGENCE AND PERSONALITY WITH COPING STRATEGIES.....34

Bedan V. B.

THE PROBLEM OF CYBERBULGING IN THE YOUTH ENVIRONMENT:
THEORETICAL ANALYSIS.....42

Berhkhauer-Olas E. L.

MÉREI’S MULTI-ASPECT SOCIOMETRIC METHOD.....48

Bohdan T. V., Horobets T. V.

FEATURES OF DEPRESSIVE MANIFESTATIONS OF WOMEN
WITH DIFFERENT SOCIAL STATUS.....56

Borovenska K. S., Chetveryk-Burchak A. H.

LONGITUDINAL STUDY OF FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE
IN ADOLESCENCE.....62

Volodarska N. D.

GESTALT TECHNOLOGIES USED TO RESTORE PERSONAL PSYCHOLOGICAL HEALTH.....68

Hryn O. R., Kaposloz H. V., Pozdnyshev Ye. V.

THE IMAGE OF FOOTBALL FANS
AS THEIR PSYCHOLOGICAL WELL-BEING MARKER.....74

Melnychuk S. L.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE FUNDAMENTALS
OF INTERNAL PERSONAL CONFLICTS.....81

Ponomarenko Ya. S.

EMPIRICAL STUDY OF POLICE OFFICERS’ SELF-ATTITUDE FEATURES.....87

SECTION 4

LAW

Davydova I., Harhan S.

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗА ПОРУШЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ..... 93

Shopina I. M.

IMITATION OF THE TRAINING OF SCIENTIFIC PERSONNEL
IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES

OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS: AN ATTEMPT AT SCIENTIFIC ANALYSIS.....98

SECTION 5

YOUNG SCIENTIST PAGE

4.1. PUBLIC ADMINISTRATION

Bila D. O.

KEY THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH
ON INSTITUTIONAL SUPPORT OF NATIONAL YOUTH POLICY.....

104

Vasylenko Yu. V.

RELEVANT ISSUES OF SCIENTIFIC RESEARCH OF POSTGRADUATE MEDICAL EDUCATION
DEVELOPMENT MECHANISMS.....

113

Druzhynin S. S.

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE FIELD OF CULTURE:
GOVERNANCE MODELS OF COUNTRIES OF THE WORLD.....

119

Sytnytska O. A.

INTRODUCTION OF THE COMPLEX MECHANISM OF MANAGEMENT
OF DEVELOPMENT OF THE TERRITORIAL COMMUNITIES
IN THE CONDITIONS OF COMPETITION.....

124

5.2. LAW

Chumakova T. K.

OBJECT AND SUBJECT OF THE CRIME OF ILLEGAL PRIVATIZATION
OF THE STATE, MUNICIPAL PROPERTY.....

129

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 351:502

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.1>

Кононенко Інна Анатоліївна,
кандидат педагогічних наук,
докторант ННІ публічного управління
та державної служби Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-9553-5339

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ

STRATEGIC PLANNING IN THE ENVIRONMENTAL SPHERE

У статті досліджено значення стратегічного планування в екологічній сфері. З'ясовано, що питання ефективності стратегічного планування вимагають пошуку шляхів впровадження та реалізації різних форм участі громадян у розв'язанні екологічних проблем загальнодержавного та місцевого значення. Встановлено, що ефективним інструментом налагодження взаємодії між усіма суб'єктами екологічної політики є спільна розробка та реалізація стратегічних і програмних документів. Умовою ефективності визнано вирішення можливих конфліктів з урахуванням інтересів усіх суб'єктів співпраці. Охарактеризовано взаємодію різних рівнів публічного управління у процесі стратегічного планування в екологічній сфері. Визнано необхідність формування перспективних напрямів удосконалення стратегічного планування в екологічній сфері. Охарактеризовано Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2030 року» та Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату до 2030 року. Наголошено на необхідності розбудови ефективної взаємодії суспільства й держави в екологічній сфері на засадах співпраці та партнерства. З'ясовано, що на національному рівні впливові організації громадянського суспільства не бажають брати участь у конкурсах проєктів, однак на місцевому рівні такий інтерес присутній. Виявлено проблему низького рівня якості проєктів та складності їх адміністрування. Наголошено на необхідності пошуку шляхів усунення недоліків щодо якості процесу формування та реалізації стратегічних і програмних документів в екологічній сфері. Представлено процес від планування до оцінки стратегічних та програмних документів, що допомагає визначити напрям руху, бачення процесу та результатів стратегії, програми, проєкту. Наведено та охарактеризовано ключові етапи планування, моніторингу та аналізу стратегічних та програмних документів в екологічній сфері.

Ключові слова: стратегічне планування, екологічна сфера, стратегія, програма, проєкт, державне управління.

The article examines the importance of strategic planning in the environmental sphere. Established that the issues of the effectiveness of strategic planning require finding ways to implement and implement various forms of citizen participation in solving environmental problems of national and local importance. It became clear that an effective tool for establishing interaction between all actors of environmental policy is the joint development and implementation of strategic and program documents. The resolution of possible conflicts taking into account the interests of all subjects of cooperation is recognized as a condition of efficiency. The interaction of different levels of public management in the process of strategic planning in the environmental sphere is characterized. The necessity of the formation perspective directions of improvement of strategic planning in the ecological sphere is recognized. The Law of Ukraine "On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy for the Period until 2030" and the Strategy for Environmental Safety and Adaptation to Climate Change until 2030 are characterized. The need to build effective cooperation between society and the state in the environmental sphere based on cooperation and partnership is emphasized. It was found, that at the national level, influential civil society organizations do not want to participate in project competitions, however, at the local level, such interest is present. The problem of low level of project quality and complexity of their administration is revealed. Emphasis is placed on the need to find ways to eliminate shortcomings in the quality of the process of formation and implementation of strategic and program documents in the environmental field. The process from planning to the evaluation of strategic and program documents is presented, which helps determine the direction of movement, the vision of the process, and results of the strategy, program, project. The main stages of planning, monitoring, and analysis of strategic and program documents in the environmental sphere are presented and characterized.

Key words: strategic planning, environmental sphere, strategy, program, project, public management.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Стратегічне планування широко використовується в усьому світі та дозволяє громадам зрозуміти перспективи та бачення своїх цілей, а також дає можливість залучення додаткового фінансування. Пріоритети екологічної політики різних рівнів публічного управління чітко сформульовані та відображені в державних та обласних програмних документах, на які варто орієнтуватися і громадам. Ефективними інструментами налагодження взаємодії між усіма суб'єктами екологічної політики є спільна розробка та реалізація стратегічних та програмних документів, які спрямовані на подолання екологічних проблем і розвиток екокультури у суспільстві. У цьому процесі умовою ефективності є вирішення можливих конфліктів з урахуванням інтересів усіх суб'єктів співпраці, які можуть мати різні погляди щодо мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вагомий внесок у розвиток теорії стратегічного планування у сфері державного управління зробили І. Ансофф, М. Альберт, В. Бакуменко, Д. Кліланд, М. Латинін, В. Мамонова, М. Мескон, Ф. Хедуорі, Ю. Шаров та інші. На рівні держави розробляються та реалізуються стратегії в різних сферах (екологічна не є винятком). Однак процес децентралізації влади в Україні породжує нові виклики щодо взаємодії різних рівнів публічного управління у процесі стратегічного планування в екологічній сфері, яким не приділяється досить уваги.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасних реформаційних умовах в Україні посилюється значення стратегічного планування в екологічній сфері. Водночас питання ефективності стратегічного планування з погляду залучення всіх зацікавлених сторін вимагають пошуку шляхів впровадження та реалізації різних форм участі громадян у вирішенні екологічних проблем загальнодержавного та місцевого значення, що сприяє розширенню впливу громадськості на цей процес.

Мета статті – дослідження процесу стратегічного планування в екологічній сфері та формування перспективних напрямів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Ключовим та актуальним завданням подальшого розвитку публічного управління в Україні є створення належних умов ефективного й динамічного переходу від застарілих командних зв'язків керування до прогресивних і сучасних управлінських методів. Практичне вирішення багатьох проблем, які тісно пов'язані з підвищенням ефективності діяльності в будь-якій сфері, залежить від ступеня освоєння методології стратегічного планування.

Основою стратегічного планування є стратегія. Термін «стратегія» має чітке походження: від грец. *strategos* – «генерал», що, своєю чергою, походить від «вести», «армія» [1]. Його почали використовувати в науці управління із середини 50-х років ХХ століття. Трансформація військового змісту поняття «стратегія» в управлінський (за Г. Саймоном, сукупність управлінських рішень [2]) призвела до розмитого тлумачення цього терміна. У наукових джерелах трактування поняття стратегії хоча й різняться відповідно до сфер, у яких вони досліджуються, однак вони мають спільні характеристики (належать до прийняття рішень, концентрують увагу на зв'язках, складаються з певних елементів тощо). ООН визначає стратегічне планування як «особливий вид діяльності суб'єктів господарювання, територіальних органів виконавчої та законодавчої влади (органів місцевого самоврядування, адміністрацій регіонів, регіональних асоціацій), державних органів виконавчої та законодавчої влади, які беруть участь у підготовці проєктів стратегічних рішень у вигляді прогнозів на термін більше ніж декілька років, програм та планів, що передбачають висунування конкретної мети, та стратегій поведінки відповідних суб'єктів управління, реалізація яких забезпечує їхнє ефективне функціонування в довготривалій перспективі з урахуванням наявних ресурсів, вибору пріоритетів їх використання з урахуванням змін зовнішнього середовища» [3; 4].

Стратегічне планування (як складник стратегічного управління [5]) є процесом прийняття управлінських рішень щодо формування стратегій (стратегічного передбачення), розподілу ресурсів, адаптації до зовнішнього середовища тощо. Науковці нині досліджують стратегію як соціальний процес та надають їй практичних характеристик. Водночас стратегічне публічне управління має власні особливості, оскільки передбачає «багатоплановий процес, головний вектор якого спрямований на розробку стратегії інституцій публічного управління з урахуванням змін, що відбуваються у зовнішньому середовищі» [4]. Так, ефективність (efficiency) у стратегії є складником результативності (effectiveness), що демонструє її гармонійність (якісна стратегія має бути ефективною та результативною одночасно). За такого підходу завдання стратегії полягає в досягненні стратегічного результату. Стратегічні ефекти створюються стратегічними цілями, що формують умови для досягнення кінцевих результатів з метою забезпечення національних інтересів. Отже, у системі публічного управління в основі стратегії важли-

вості набуває саме результативність, оскільки (навіть за умов досягнення ефективності) вона здатна підвищити ймовірність ризику небажаних наслідків.

Таким чином, стратегічне планування передбачає докладання систематизованих та формалізованих зусиль усіх учасників, які спрямовані на розробку та реалізацію стратегій, програм і проєктів, та є необхідним засобом прогнозування можливих проблем і пошуку шляхів їх розв'язання.

Нині розробка та реалізація стратегій, програм і проєктів у системі публічного управління охоплюють майже всі сфери діяльності. Екологічний напрям не є винятком. Так, Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2030 року» [6], що введений у дію з 01.01.2020 р., визначені стратегічні цілі та завдання. До переліку показників оцінки реалізації державної екологічної політики входить такий показник, як «громади, у яких затверджені та впроваджуються стратегії розвитку та плани заходів їх реалізації, розроблені за участю громадськості». Таким чином, питання розробки стратегій та програм, що включають екологічні питання, є актуальними не лише для державного рівня, а і для місцевого самоврядування.

Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України 20 жовтня 2021 року ухвалено Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату до 2030 року [7], яка містить серед заходів операційного плану пункт «Розроблення регіональних та місцевих стратегій адаптації до зміни клімату або включення питань адаптації до зміни клімату до регіональних стратегій розвитку, стратегій розвитку територіальних громад та планів заходів з їх реалізації, а також до програм економічного і соціального розвитку областей, районів, міст» [8]. Вищенаведене порушує питання розбудови ефективної взаємодії суспільства й держави в екологічній сфері, яка здатна буде забезпечити ефективність ланцюга «національна стратегія – стратегія розвитку територіальних громад». Така взаємодія має будуватись на засадах співпраці та партнерства. За результатами звіту щодо основних досягнень за 2019 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки на національному рівні певні впливові організації громадянського суспільства (ОГС) вказали, що їм нецікаво займатися питаннями, визначеними Стратегією (наприклад, брати участь у конкурсах проєктів). Однак на місцевому рівні такий інтерес є. Важливо, що тут з'являється проблема низького рівня якості проєктів та складності їх адмі-

ністрування (проєкти, які стосуються екологічної сфери, – не виняток). Отже, необхідно шукати шляхи усунення недоліків щодо якості процесу формування та реалізації стратегічних і програмних документів у різних сферах діяльності, в екологічній сфері зокрема.

Важливим напрямом у фокусі публічного врядування в Україні є процес впровадження та реалізації різних форм участі громадян у вирішенні екологічних проблем загальнодержавного та місцевого значення, що сприяє розширенню їхнього впливу на практичне здійснення владних повноважень. Підкреслимо, що використання громадянами свого права участі у прийнятті рішень місцевого значення щодо вирішення екологічних проблем та утворення дієвого механізму співпраці з апаратом публічного управління залишається актуальним, однак потребує додаткового формування належного рівня розуміння відповідальності за прийняті рішення.

Нині ефективними інструментами налагодження взаємодії між усіма суб'єктами екологічної політики можна визнати спільну розробку та реалізацію відповідних стратегічних і програмних документів, які спрямовані на подолання екологічних проблем та розвиток екокультури у суспільстві, особливо в період реформаційних змін, оскільки такі заходи дозволяють: посилити здатність системи на місцевому рівні ефективно впроваджувати екологічні заходи; розробити та впровадити дієві механізми сталого розвитку на рівні громад; реалізувати проєкти відповідно до пріоритетних напрямів; посилити інституційну спроможність; активно залучати інвестиції, кредитні кошти тощо; сприяти отриманню синергетичного ефекту тощо. Тому подальше формування співпраці в екологічній сфері варто розбудовувати на засадах реалізації стратегій, програм та проєктів як комплексної системи, що сприятиме поширенню екологічної культури на локальному рівні та дозволить підвищити рівень співпраці у системі публічного управління, особливо в умовах змін. Процес від планування до оцінки стратегічних та програмних документів представлений на рис. 1.

Взаємозв'язок представлених на рис. 1 складників (планування, моніторинг, оцінка) полягає в тому, що процес планування допомагає визначити напрям руху, бачення процесу та результатів стратегії, програми, проєкту.

Тому доцільно процес від планування до оцінки результатів (стратегій, програм, проєктів), які спрямовані на використання потенціалу співпраці у сфері розвитку екологічної культури та забезпечення екологічної безпеки, здійснювати за певними етапами (рис. 2).

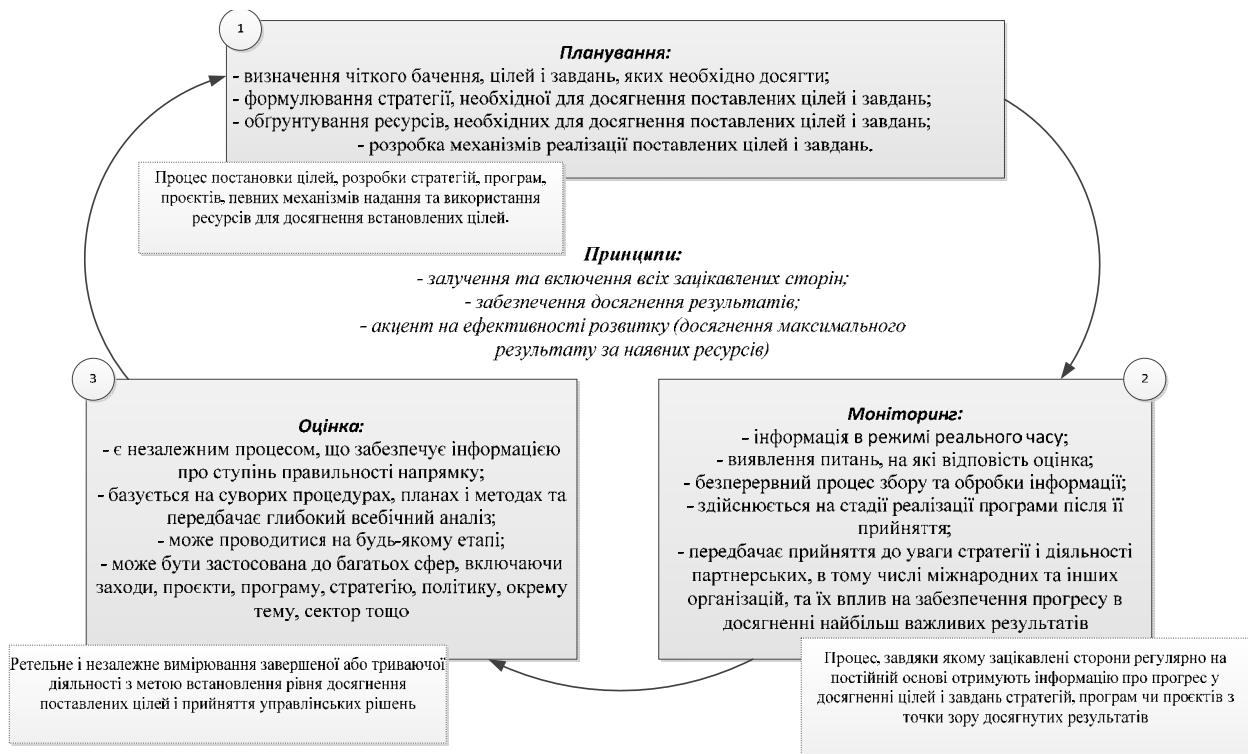

Рис. 1. Базові характеристики планування, моніторингу, оцінки стратегій, програм та проектів

Джерело: побудовано та доповнено авторкою на основі [9]

Отже, очікувані результати формуються на початковій стадії, що слугує підґрунтям для забезпечення якості моніторингу та оцінки. Результатами в такому разі є зміни, що відбулись у процесі розвитку (піддаються опису). Ієрархія результатів має такі складники:

- *Input* (внесок) – залучення необхідних ресурсів;
- *Activity* (діяльність) – заходи втручання, що спрямовані на реалізацію стратегій, програм, проектів та досягнення мікрорезультатів;
- *Output* (проміжний результат) – короткострокові зміни;
- *Outcome* (кінцевий результат) – зміни від сукупності проміжних результатів;
- *Impact* (вплив) – ефект впливу (основна мета) на ситуацію чи цільову групу.

Така послідовність дає чітке бачення того, чого хочуть учасники від співпраці в екологічній сфері та як можна досягти поставленої мети. Однак варто враховувати ймовірності настання небажаних подій та їхніх можливих наслідків. Деякі ризики навіть можуть стати підставою для перегляду стратегій. Водночас результати мають включати певні складники: результати впливу (максимальну користь); середньострокові зміни; мікрорезультати; діяльність тощо.

Для системи моніторингу важливими компонентами виступають: цільові та фактичні показ-

ники – ознаки змін на шляху відновлення та розвитку (індикатори – конкретна міра того чи іншого явища або процесу розвитку [9]); організація та процес збору фактичних показників; зіставлення показників та визначення відхилень (зрушень).

У науковій літературі викладена велика кількість різних методів і механізмів щодо здійснення моніторингу результатів будь-якої діяльності. Зазначимо, що кожен окремий випадок вимагає правильного поєднання механізмів та методів моніторингу. Найчастіше використовують такі методи та техніки отримання інформації, як самооцінка, дослідження, інтерв'ю, фокусні групи тощо. Для аналізу застосовують методи порівняння, методи соціологічного аналізу, статистичні методи тощо.

Оцінювання досягнутих результатів відбувається за такими етапами, як: етап розробки стратегії, програми, проекту; етап реалізації; після завершення. На всіх етапах оцінка не лише дозволяє окреслити перспективні напрями розвитку, а й забезпечує розуміння учасниками процесу та посилює їхню відповідальність. У практичній діяльності також використовують й інші види оцінки: за допомогою “*case study*”; довгострокових ефектів; метаоцінки тощо. Професійна оцінка передбачає: неупередженість та об'єктивність, користність, внесок учасників,

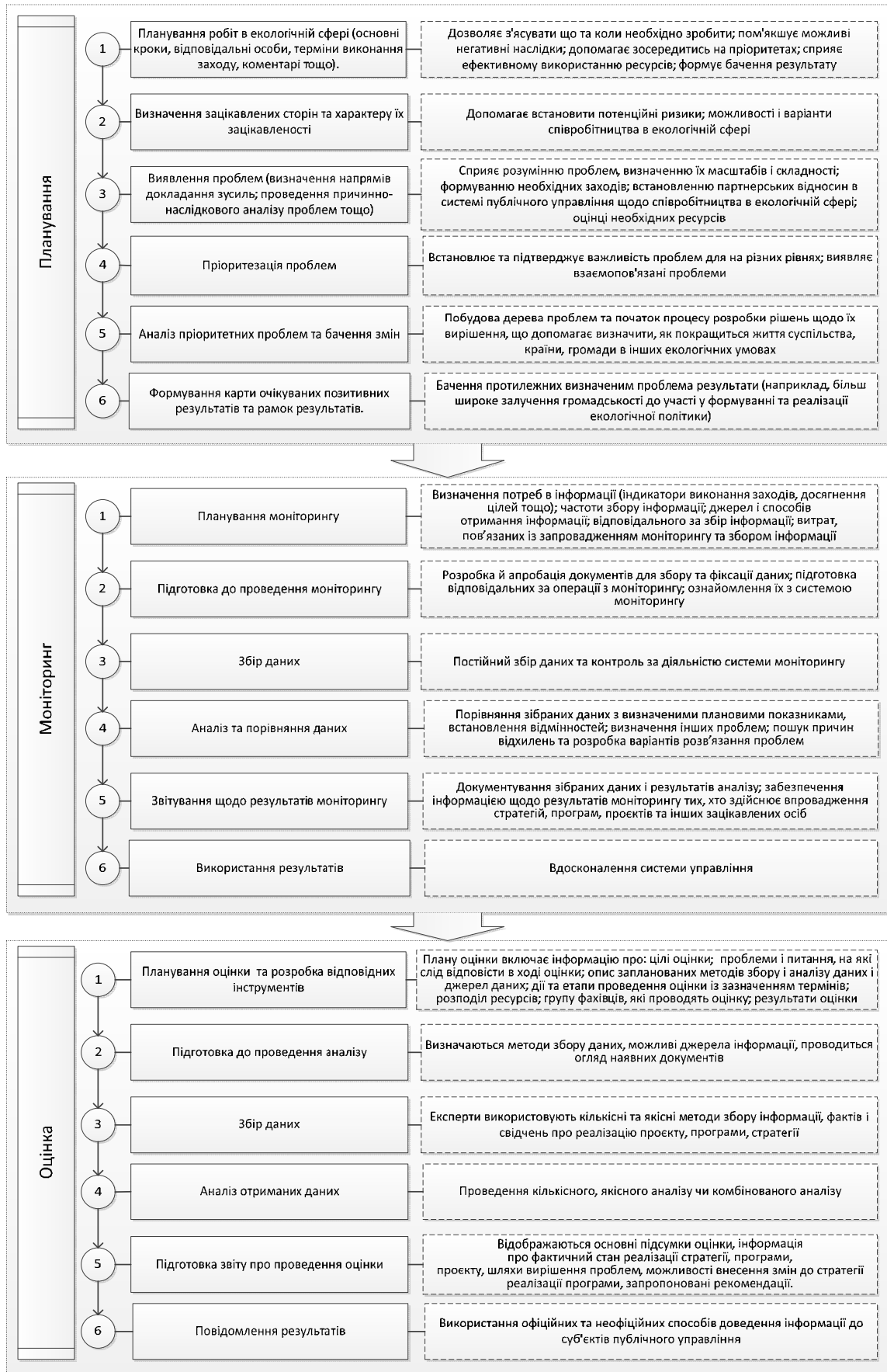

Рис. 2. Ключові етапи планування, моніторингу та аналізу стратегічних та програмних документів в екологічній сфері

Джерело: побудовано авторкою на основі [9]

технічну адекватність, зворотний зв'язок, адекватність витраченим ресурсам.

У процесі розробки та реалізації стратегій, програм, проєктів в екологічній сфері умовою ефективності є вирішення можливих конфліктів з урахуванням інтересів усіх суб'єктів співпраці, які можуть мати різне спрямування щодо мети.

Висновки. Отже, вимогою сьогодення варто визнати належну взаємодію між усіма суб'єктами публічного управління. Зазначене стосується екологічної сфери на різних рівнях публічного

управління. У такому фокусі наука та практика публічного управління потребує нових підходів до питання ефективності та результативності стратегічного, програмного та проєктного забезпечення в екологічній сфері та формування сучасних концептів поширення екологічної культури у суспільстві. Запровадження дієвої системи стратегічного планування в екологічній сфері дозволить підвищити рівень екологічної безпеки та сприятиме поширенню екологічної культури у суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Bracker J. The historical development of the strategic management concept. *Academy of Management Review*. 1980. Vol. 5. Iss. 1. Pp. 219–224.
2. Simon H. A. *Administrative Behavior. A Study of Decision-Making Process in Administrative Organization*, Third Edition, The Free Press, Collier Macmillan Publishers, London, UK. 1976. P. 67.
3. Сментина Н. В., Фіалковська А. А. Стратегічне планування місцевого розвитку : навчальний посібник. Київ : ФОП Гуляєва В. М., 2019. 244 с.
4. Білик О. В., Поліщук С. П. Стратегічне планування у системі публічного управління. URL: http://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/5585/1/strategichne_planuvannya.pdf
5. Stoney K. Strategic Mangement or Strategic Taylorism? A Case Study into Change within a UK Local Authority. *International Journal of Public Sector Management*. 2001. No. 1(1). P. 27–42.
6. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2030 року» від 28.02.2019 № 2697-VIII.
7. Ухвалено Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату до 2030 року. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uhvaleno-strategiyu-ekologichnoyi-bezpeki-ta-adaptaciyi-do-zmini-klimatu-do-2030-roku>
8. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/nacionalna-strategiya-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki>
9. Методичні рекомендації з планування, моніторингу та оцінювання процесів відновлення. URL: <https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/mtd/metodrecplanuvannya.pdf>

РОЗДІЛ 2 МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 351.88

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.2>

Дурман Олена Леонідівна,

кандидат наук з державного управління,

доцент, доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування

Херсонського національного технічного університету

ORCID ID: 0000-0001-7829-9944

Дурман Микола Олександрович,

доктор наук з державного управління, професор,

професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування

Херсонського національного технічного університету,

заслужений працівник освіти України

ORCID ID: 0000-0002-3775-205X

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

INTERDISCIPLINARY APPROACH TO THE ANALYSIS OF FOREIGN POLICY AND INTERNATIONAL RELATIONS

Стаття присвячена аналізу таких доктрин, як зовнішня політика і міжнародні відносини, з точки зору міждисциплінарного підходу, оскільки, маючи багато схожих рис, це все ж таки різні науки. Хоча з точки зору державного управління держава тримає основні позиції у цих двох векторах, тому дуже часто в галузі саме державного управління ці детермінанти використовуються або як синоніми, або як поняття, близькі за значенням. Тому, здійснюючи свої зовнішньополітичні функції, кожна держава проводить певну політику за межами своєї країни, на міжнародній арені у взаємодії з іншими країнами та міжнародними організаціями. Зовнішня політика держави є похідною ознакою міжнародних відносин. Зовнішня політика держави визначається її внутрішнім життям і внутрішньою політикою, яка саме і зумовлює механізми та інструменти (напрями, форми і засоби) формування та реалізації зовнішньої політики держави. Досліджено, що міжнародні відносини і зовнішня політика на рівні держави здійснюються одними і тими самими інституціями, які діють на території держави та поза її межами і представляють державу в її офіційних відносинах з іншими державами та суб'єктами міжнародного права. Досліджено, що слабкістю теорії міжнародних відносин є відсутність науково апробованої теорії, тому виникає потреба у можливості широкого застосування міждисциплінарних сучасних наукових методів та підходів. Розкрито, що у реалізації інтересів у сфері міжнародних відносин використовуються наявні методи та засоби, якими оперує держава у разі виконання основоположних засад внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема економічними, політичними, ідеологічними, дипломатичними, оборонними, і всі вони перебувають під впливом тенденції глобалізації. Теорія міжнародних відносин є відносно молодшою наукою і не має у своєму арсеналі набору власних методів дослідження, тому проводить відбір щодо свого об'єкта загальнонаукових методів і методів інших дисциплін наукового пізнання. Саме це визначило, що до аналізу зовнішньої політики і міжнародних відносин треба застосувати міждисциплінарний підхід, який дасть змогу використати більше інструментів з інших галузей наукового пізнання, які раніше не бралися до уваги у разі вивчення процесів формування та реалізації зовнішньої політики держави.

Ключові слова: зовнішня політика, міжнародні відносини, державне управління, глобалізація, міждисциплінарний підхід.

The article is devoted to the analysis of such doctrines as foreign policy and international relations, but from the point of view of an interdisciplinary approach, since having many similarities, these are still different sciences. Although from the point of view of public administration, the state holds the main positions in these two vectors, therefore very often in the field of public administration, these determinants are used either as synonyms or as concepts that are close in meaning. Because, in exercising its foreign policy functions, each state pursues a certain policy outside its own country, in the international arena, in cooperation with others and international organizations. The foreign policy of the state is a derivative feature

of international relations. The foreign policy of the state is determined by its internal life and internal policy, which predetermines the mechanisms and tools (directions, forms and means) for the formation and implementation of the state's foreign policy. It has been studied that international relations and foreign policy at the state level are carried out by the same institutions that operate on the territory of the state and beyond its borders and represent the state in its official relations with other states and subjects of international law. It is studied that the weakness of the theory of international relations is the lack of a scientifically proven theory, therefore, there is a need for the possibility of a wide application of interdisciplinary modern scientific methods and approaches. It is revealed that in the implementation of interests in the field of international relations, the existing methods and means are used that the state operates in the implementation of the fundamental foundations of domestic and foreign policy, in particular economic, political, ideological, diplomatic, defense, and all of them are influenced by globalization trends. The theory of international relations is a relatively young science and does not have a set of its own research methods in its arsenal, therefore it selects general scientific methods and methods of other disciplines of scientific knowledge in relation to its object. This is what determined that an interdisciplinary approach should be applied to the analysis of foreign policy and international relations, which will allow using more tools from other areas of scientific knowledge that were not previously taken into account when studying the processes of formation and implementation of the foreign policy of the state.

Key words: *foreign policy, international relations, public administration, globalization, interdisciplinary approach.*

Постановка проблеми. Міжнародні відносини є об'єктом наукового дослідження багатьох наук. Вивчення таких складних сфер державного управління, як зовнішня політика і міжнародні відносини, з використанням системного підходу значно спрощує розв'язання проблематики цих сфер. Загалом, багато експертів вважають, що вивчення сучасної проблематики та вироблення відповідних управлінських рішень можливе тільки із застосуванням міждисциплінарності та використанням інструментів, що раніше ніколи не застосовувалися в галузі зовнішньої політики та міжнародних відносин.

Процеси, які нині мають місце у сфері міжнародних відносин та формування зовнішньої політики держави, характеризуються значним розмаїттям та складністю, невизначеністю та неперервністю. Саме тому від продуманих, чітко обґрунтованих механізмів державного управління та відповідних їм інструментів, що розроблені та застосовуються з урахуванням системного підходу та останніх теоретичних та практичних доробок, залежить не тільки реалізація зовнішньої політики, але й раціональне використання доступних ресурсів у разі формування рішень та дій у міжнародних відносинах.

Здійснюючи свої зовнішньополітичні функції, кожна держава проводить певну політику за межами своєї країни, на міжнародній арені у взаємодії з іншими країнами та міжнародними організаціями. Зовнішня політика – це:

- діяльність держави та інших політичних інститутів, що здійснюється на міжнародній арені;
- комплекс дій, спрямованих на встановлення і підтримку відносин із міжнародним співтовариством;
- поширення свого впливу на інші суб'єкти та об'єкти міжнародних відносин [1].

Практика сучасної зовнішньополітичної діяльності кожної країни потребує ґрунтовного опра-

цювання комплексу теоретичних і прикладних проблем, які пов'язані з історичним розвитком усієї системи міжнародних відносин, з метою повного використання міжнародного становища для досягнення зовнішньополітичних цілей згідно з національними інтересами держави. Це опрацювання повинне здійснюватися на основі міждисциплінарних підходів, що дасть змогу використати більше інструментів з інших галузей наукового пізнання, які раніше не бралися до уваги під час вивчення процесів формування та реалізації зовнішньої політики держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато українських учених уже досліджували проблематику як зовнішньої політики, так і міжнародних відносин, наприклад: К. Сандровський, В. Манжола, О. Коппель, М. Капітоненко, М. Каменецький, А. Суботін, В. Шаповал, С. Кононенко. Ми ж спробуємо дослідити ці дві детермінанти з точки зору міждисциплінарного підходу.

Формулювання цілей статті. Метою статті є систематизація у вивченні таких доктрин, як зовнішня політика і міжнародні відносини, на основі міждисциплінарних підходів і зосередження уваги саме на процесах формування зовнішньої політики держави та визначення її позиції на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу. Звичайно, зовнішня політика держави визначається її внутрішнім життям і внутрішньою політикою. Саме остання зумовлює механізми та інструменти (напрями, форми і засоби) формування та реалізації зовнішньої політики держави. З іншого боку, зовнішня політика не лише задовольняє інтереси внутрішнього життя, а й вносить певні корективи до внутрішньополітичних курсів, впливає на зміну загальнополітичної ситуації в країні. Взаємодіючи з іншими державами та міжнародними організаціями (об'єднаннями, союзами, блоками

тощо), кожна з держав впливає також на міжнародний клімат, визначає характер міжнародних (міждержавних) стосунків.

Розвиток функцій держави у сфері формування та реалізації зовнішньої політики супроводжується динамічною зміною (розширенням, звуженням, зміною функціональності) механізмів державного управління, якими керуються державні органи, відповідальні за здійснення зовнішньої політики та участі у міжнародних відносинах. Що стосується органів державної влади, які наділені спеціальною компетенцією у сфері зовнішніх зносин, то вони діють від імені держави, виступають представниками суверенної влади держави за кордоном, а нормативно-правові акти цих органів, прийняті у межах їхньої компетенції, зобов'язують державу, яку вони представляють, виконувати укладені договори та покладають на неї відповідальність за міжнародним правом за невиконання умов цих договорів [2].

Науковець К. Сандровський запропонував таке визначення державних органів зовнішніх зносин – «це діючі на території держави та поза її межами спеціальні органи, які представляють державу в її офіційних відносинах з іншими державами та суб'єктами міжнародного права і забезпечують виконання зовнішньополітичних цілей мирними, передбаченими міжнародним правом засобами, з метою захисту прав та інтересів такої держави, а також її організацій та громадян, що перебувають за кордоном» [3].

Учений В. Зорін поділяє органи зовнішніх зносин на дві групи: внутрішньодержавні (центральні) та закордонні. Своєю чергою перша група органів зовнішніх зносин держави поділяється за характером своїх функцій та правового обґрунтування на органи загальнополітичного керівництва, чий статус визначається, як правило, конституціями держав, та органи спеціальних (галузевих, відомчих) зносин держави з іншими країнами [4].

Закордонні органи поділяються також на два типи – постійні та тимчасові. Тому, розглядаючи питання, що пов'язані з функціонуванням відповідних державних органів, вважаємо доречним врахувати думку фахівців-міжнародників, які класифікували їх насамперед із точки зору їх розташування. Такий поділ видається нам універсальним і, попри все розмаїття сучасних політичних та економічних систем, може бути застосованим до будь-якої країни світу. При цьому слід зауважити, що держава сама визначає, в якому порядку і за допомогою яких власних органів їй належить виконувати свої зовнішні функції [5].

Одним з основних завдань держави у міжнародному вимірі є вибір стратегічного напрямку співпраці з іншими державами, міжнародними установами та організаціями. Однак саме процеси формування цих пріоритетів та вибір заходів з їх реалізації є великою перешкодою на цьому шляху через свою багатокритеріальність та багатоальтернативність.

Теорія міжнародних відносин є відносно молодого наукою, вона не має у своєму арсеналі набору власних методів дослідження. Як і більшість суспільних наук, теорія міжнародних відносин проводить селекцію (відбір) та адаптує щодо свого об'єкта загальнонаукові методи і методи інших дисциплін наукового пізнання.

Упродовж тривалого часу політичній науці дорікали нездатністю самостійно створювати теорії. Внаслідок цього у багатьох політологів та дослідників з інших галузей наукового пізнання, що вивчають процеси формування та реалізації зовнішньої політики держави, склався своєрідний комплекс меншовартості. Він знаходив прояв або у відмові займатися теорією взагалі, або в оцінці політологічних досліджень як допоміжних для побудови філософських або соціологічних теорій політики [6].

Слабкістю теорії міжнародних відносин дотепер є відсутність науково апробованої теорії, що цілісно, несуперечливо та аргументовано пояснює сутність міжнародних явищ і процесів. Відсутність такого чіткого розуміння змушує можливість широкого застосування сучасних наукових методів та підходів до дослідження. Створені до цього часу моделі базуються на аналізі сотень змінних, що визначають найрізноманітніші ситуації в міжнародних відносинах, але разом із тим не привели до очікуваних результатів, передусім з огляду на методологічну і теоретичну слабкість закладеного в них розуміння міжнародних відносин [7].

Міжнародні відносини на рівні державного управління функціонують у формі діяльності Міністерства закордонних справ, посольств у відповідних країнах, а також як висвітлення важливих подій численними медіасистемами. Відповідно, здебільшого від належної діяльності державних структур залежить виконання вимог, встановлених зовнішньополітичним курсом. Рівень кореляції між рекомендаціями та фактично проведеними реформами впливає на сприйняття України міжнародною спільнотою. Складні міжнародні відносини прямо стосуються не лише входження України до глобального суспільного простору, але й отримання численних переваг від взаємодії з Європейським Союзом.

У зв'язку з цим постають численні проблеми щодо осмислення процесів, пов'язаних з реформуванням держави, тому співпраця науковців з реформаторами є наріжним каменем проведення вдалих реформ.

Міжнародні відносини поділяють на такі види: економічні, політичні, військові, ідеологічні, правові, дипломатичні. За типами зони діяльності – на глобальні, регіональні, двосторонні. Відповідно, розрізняються і механізми та інструменти, що використовуються для їх реалізації. Тому розглянемо їх тепер з точки зору міждисциплінарного підходу.

Щодо економічних міжнародних відносин, то стає все більше зрозуміло, що жодній країні не уникнути впливу глобальної економіки. Таким чином, добробут країни та розвиток її економіки сильно залежить від можливості побудови ефективних економічних відносин із зовнішнім середовищем. Чим більше інтеграція країни у глобальний економічний простір, тим складніше проблематика, що стосується підтримки стабільності та розвитку економічних відносин з іншими країнами та міжнародними організаціями [8].

Якщо ще на кінець ХХ століття через брак глобальної комунікації світ здавався розділеним, то тепер завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій ніхто не має сумнівів щодо того, що життя на планеті стало більш організованим та поєднаним. Перший щабель інтеграції вже пройдено, тепер варто звернути увагу на розвиток інтеграційних процесів, адже «початок ХХІ ст. пройшов під знаком тотального впливу об'єктивних законів розвитку глобалізації, і це відбулося й продовжує відбиватися на міжнародній економічній системі» [9].

В Україні особливо важливу роль у формуванні зовнішньої політики в економічній сфері відіграє її географічне положення. Побудова міжнародних відносин на регіональному рівні може створити численні переваги для вітчизняної економіки. Оскільки Україна є східноєвропейською країною, нарощення дипломатичних відносин може спричинити потужний вплив на зростання національної економіки. Співпраця між Україною та іншими європейськими країнами на дипломатичному рівні може стосуватися більшості сфер життя держави. На рівні з економікою співпраця відбувається у сферах медицини, освіти, науки, державного управління та в інших сферах взаємодії.

Розвиток міжнародних економічних відносин є складним міждисциплінарним феноменом, що залежить як від економічних чинників, так і від можливості комунікації між різними держа-

вами-партнерами. Реформування численних сфер життя країни пов'язане з виконанням рекомендацій розвинутих країн та міжнародних організацій.

Розглядаючи інституційне забезпечення міжнародних відносин та зовнішньої політики держав можна виокремити, що суб'єктами міжнародних відносин також є міжурядові організації; неурядові організації; транснаціональні корпорації; творчі, наукові, суспільно-політичні, національно-визвольні комітети, асоціації, рухи, союзи, партії, релігійні організації, туристичні групи тощо [10].

Сутність міжнародних міжурядових організацій визначається офіційною участю в їхній діяльності урядів як окремих країн, так і більш широкого кола суб'єктів. Такі організації є стабільними об'єднаннями, їх засновниками є держави або союзи держав, їхня діяльність ґрунтується на міжнародних договорах (ООН, НАТО, ВТО, МВФ, СБ, Всесвітня федерація наукових працівників, Асоціація країн Південно-Східної Азії тощо). З одного боку, міжнародні міжурядові організації сприяють розвитку й поліпшенню співпраці, з іншого – часто виступають у ролі форумів для вирішення суперечностей, конфліктів і криз, які виникають між державами або групами держав.

Хоча головним суб'єктом міжнародних відносин залишається національна держава, але помітно зростає роль міждержавних організацій. Глобалізація міжнародних процесів сприяє зростанню кількості суб'єктів міжнародних відносин, що беруть у них безпосередню участь або суттєво впливають на них.

Переплетення процесів глобалізації, регіоналізації та транснаціоналізації у ХХІ ст. приводить до істотних змін у відносинах між акторами міжнародних відносин, тому сучасна міжнародна система стає складнішою та багаторівневою. Поглиблення взаємозалежності акторів міжнародних відносин та ускладнення політичної системи утворюють попит на пошук нових методів керуваності суспільством. Активізація нетрадиційних акторів міжнародних відносин, до яких належать неурядові організації (Greenpeace International), суспільні рухи (BLM), світові засоби масової інформації (CNN), приватні компанії (Tesla) і навіть громадяни (Грета Тумберг чи той же Ілон Маск), ставить перед традиційними гравцями нові завдання стосовно пошуку засобів співпраці та регулювання різних аспектів міжнародного співіснування.

Своєю чергою у разі розгортання глобалізації зростає й активність взаємодії між недержавними акторами та розвивається транснаціональна структура управління і взаємодії [11]. Залишаю-

чись суверенними, держави дедалі більше залежать від суспільно-економічних складників глобалізації, посилюється вплив транснаціональних корпорацій на світову політику.

Натепер не існує жодного значного процесу у світовій економіці, який би відбувався без участі транснаціональних корпорацій. Вони беруть як опосередковану, так і безпосередню участь у світових економічних та політичних процесах, стають активними учасниками формування єдиного політичного простору взаємодії та взаємопроникнення країн, народів, національних економік. Своєю діяльністю транснаціональні корпорації сприяють розмиттю кордонів між економікою та політикою, між внутрішньою та зовнішньою політикою держав [12].

Політична роль транснаціональних корпорацій у світовому співтоваристві нерозривно пов'язана з питанням глобального керування. Оскільки транснаціоналізація має здебільшого односпрямований характер, увага звертається на відсталість прогресу світової політичної системи від глобальної економіки [13].

У сучасних соціально-економічних умовах міжнародні торговельно-економічні відносини є важливим чинником збалансованого розвитку країни. Вони сприяють не тільки глобалізації світового господарства, обміну виробничим досвідом, прискореному розвитку міжнародних господарських зв'язків і розвитку світової торгівлі товарами і послугами, але й прискоренню науково-технічного прогресу та раціональному використанню природного потенціалу країни.

Але в результаті динамічного розвитку міжнародних торговельно-економічних відносин у новому тисячолітті під впливом поглиблення міжнародної конкуренції між учасниками зовнішньоекономічної діяльності відбулися істотні зміни у формах міжнародних економічних відносин. Це спровокувало термінологічну невизначеність поняття «міжнародні торговельно-економічні відносини» та плутанину у споріднених категоріях. Тому особливого значення набувають питання логічного пояснення структури міжнародних торговельно-економічних відносин та особливостей її формування [14].

Також у сучасних умовах ключову роль у регулюванні системи міжнародних економічних відносин відіграють міжнародні фінансові організації. Їхня діяльність багато в чому сприяє зміцненню світогосподарських зв'язків і активізації участі країн у міжнародних валютно-кредитних відносинах. Міжнародні фінансові організації є ключовим елементом інституціональної основи міжнародної

фінансової системи. Володіючи значним обсягом фінансових ресурсів, вони здійснюють помітний вплив на економічний розвиток і змінюють умови організації міжнародного бізнесу в країнах і регіонах світу.

Серед зовнішніх фінансових джерел для України найбільш привабливими є такі міжнародні фінансові інституції, як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк та Європейський банк реконструкції та розвитку, завдяки пільгам, порівняно низькій вартості запозичень, які вони надають, а також авторитетності їхніх оцінок і дій для інших потенційних кредиторів та інвесторів. Співпраця з такими міжнародними фінансовими інституціями розглядається світовою фінансовою спільнотою як акт довіри, підтвердження кредитоспроможності держави [15].

Міжнародний валютний фонд являє собою міждержавну багатосторонню організацію, яка має статус спеціалізованого закладу Організації Об'єднаних Націй. МВФ стежить, головним чином, за функціонуванням міжнародної валютної системи, валютною політикою і політикою міжнародних курсів країн-членів, а також за дотриманням ними кодексу поведінки поведіння в міжнародних валютних відносинах, включаючи надання допомоги країнам-членам шляхом короткострокового кредитування у випадках ускладнень, пов'язаних із платіжним балансом [16].

Україну та Міжнародний валютний фонд об'єднують роки тісної співпраці, впродовж яких Фонд надає країні довгострокові, порівняно дешеві кредити, які сприяють вирішенню проблем платіжного балансу, з вимогою виконання деяких умов. Але Україна ще жодного разу не виконала вимоги МВФ у повному обсязі, що зумовлює затримання подальшого кредитування. Крім того, на розвиток національної економіки можуть негативно впливати як масштабна співпраця з МВФ, так і розрив відносин з ним.

Одним із викликів суспільного розвитку людства є міжнародна міграція, яка охоплює всі країни та поширюється з непомірною швидкістю, особливо в період глобалізації. Переміщення людських ресурсів стало можливим завдяки процесам, що здійснюються у сучасному світі: економічним, політичним, екологічним, демографічним, соціальним тощо. До причин міжнародної міграції можна віднести: економічну нестабільність та масове безробіття, військові дії та поширення тероризму, стихійні лиха, особисті (об'єднання сімей) тощо [17].

Сучасна міграційна політика України ґрунтується на класичних теоріях міжнародних відносин,

але у сучасному світі ці теорії вже не мають такого значення для вирішення проблем міграції. Теорія "New Household Economics of Migration" базується на класичних теоріях Адама Сміта і Давида Рікардо і може бути застосована для вивчення причин української міграції в умовах глобалізації. На сучасному етапі ринкового формування економіки проблема міграції населення України є однією з найгостріших соціально-економічних проблем, що постають перед державою. Комбінація трудової міграції та старіння населення призводить до суттєвого зменшення працездатного населення в країні і вже стає значним чинником у міжнародних відносинах з нашими країнами-сусідами, а також формує певний вектор у зовнішній політиці. Для визначення місця і функції міграційних процесів у теорії міжнародних відносин запропоновано структуру теорії міжнародних відносин у сучасних умовах.

Ще однією знаковою подією у міжнародних відносинах є міжнародний тероризм, який нині чинить не лише прямий вплив на світову політичну та економічну систему, але і непрямий через неофіційний зв'язок із «сильними світу цього», що здійснюється завдяки постійним потокам капіталу [18].

Останніми роками у світі відбулися якісні зміни воєнної сили, трансформувалися форми і способи її застосування. Відбулося зрушення на геополітичній мапі світу, у світовому порядку і відносинах між державами. У сучасних умовах природа безпеки і природа загроз настільки трансформувалися, що традиційний, або «жорсткий», підхід до безпеки став вважатися не досить ефективним. У теорії і практиці безпеки з'явилися такі нові поняття, як ідіосинкретичність, асиметричність і асиметричні загрози тощо. Вони отримали своє вираження у вигляді тероризму та екстремізму, сепаратистської, національної та релігійної ворожнечі. Глобалізація та інформаційна революція лише посилили такий негативний фон [19].

Відносна передбачуваність і визначеність в еволюції міжнародних відносин і тенденцій у галузі безпеки змінилася ще більшою непередбачуваністю і невизначеністю.

Сучасний світ продовжує розглядати воєнну силу як один з найважливіших інструментів вирішення зовнішньополітичних завдань. При цьому вона не є екстраординарною опцією або крайнім заходом у спектрі можливих акцій.

Воєнна сила стала широко застосовуваним засобом поряд з політико-дипломатичними діями. Рішення про використання воєнної сили приймається світовими акторами виходячи з власного розуміння своїх національних інтересів та доречності її застосування навіть без резолюції ООН. Таким чином, актуалізується проблематика дослідження воєнної сили як інструменту в міжнародних відносинах.

Висновки. Отже, зовнішня політика держави є похідною ознакою міжнародних відносин. Реалізація інтересів у сфері міжнародних відносин здійснюється всіма наявними методами та засобами, якими оперує держава у виконанні основоположних засад внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема економічними, політичними, ідеологічними, дипломатичними, оборонними.

Проблема керованості міжнародною системою, яка перебуває під впливом тенденцій глобалізації та транснаціоналізації, а також сучасні виклики, до яких можна зарахувати економічний і соціальний дисбаланс, проблеми забезпечення екологічної, військової та інформаційної безпеки, вимагають переосмислення відносин держав, суспільства та бізнесу як на внутрішній, так і на зовнішній арені.

Суттєву роль у розвитку системи міжнародних відносин відіграє баланс сил, котрі діють на міжнародній арені. Найвагомими чинниками цього є: геополітичне становище, населення, природні ресурси, індустріальний розвиток держави, військова могутність, воля, політичне керівництво і внутрішня організація влади, дипломатія, міжнародний імідж.

Саме тому найбільше значення в міжнародних відносинах та в процесах формування і реалізації зовнішньої політики набуває міждисциплінарний підхід, заснований на використанні у цих процесах механізмів і інструментів, що довели свою дієвість в інших державноуправлінських сферах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Міжнародні відносини та зовнішня політика держави: сутність, види, принципи та суб'єкти. URL: https://pidru4niki.com/10981205/politologiya/zovnishnya_politika_mizhnarodni_vidnosini
2. Дурман О. Л. Аналіз деяких механізмів державного управління для формування зовнішньої політики. *Науковий вісник: державне управління : журнал*. 2020. № 3(5). С. 87–100. DOI: [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-3\(5\)-87-100](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-3(5)-87-100) ; URL: <https://nvdu.undicz.org.ua/index.php/nvdu/article/view/97>
3. Сандровський К. К. Право зовнішніх зносин. Київ : Вища школа. 1986. 328 с.
4. Зорин В. А. Основы дипломатической службы. Москва : Межд. отношения. 1977. 368 с.

5. Дурман О. Л. Аналіз деяких механізмів державного управління для формування зовнішньої політики. *Науковий вісник: державне управління*. 2020. № 3(5). С. 87–100. DOI: [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-3\(5\)-87-100](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-3(5)-87-100) ; URL: <https://nvdu.undicz.org.ua/index.php/nvdu/article/view/97>
6. Култаєва М. Німецька політична думка у пошуках методологічного оновлення. *Філософська думка*. № 5. Київ : НАН України, 2008. 37 с.
7. Малиновська Н. Актуальні проблеми та різновиди методологічної бази в дослідженні міжнародних відносин. *Evropský politický a právní diskurz*. 2014. Sv. 1. Vyd. 6. С. 201–214. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2014_1_6_19
8. Чорний О. В. Економічна наука і міжнародні відносини: міждисциплінарний характер проблематики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2019. Вип. 23(2). С. 127–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2019_23%282%29_26
9. Ревенко А. В. Міжнародна економічна система: тенденції і виклики сучасності. *Схід*. 2018. № 2(154). С. 38–47.
10. Міжнародні відносини та зовнішня політика держави: сутність, види, принципи та суб'єкти. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-8473.html>
11. Манжола В. А., Коппель О. А., Капітоненко М. Г., Каменецький М. С., Суботін А. А. Міжнародні системи і глобальний розвиток. Київ : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2008. 188 с.
12. Гридасова Г. Спектр взаємин міжнародних організацій з транснаціональними корпораціями як новим актором міжнародних відносин. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. Sv. 2. Vyd. 2. С. 23–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2015_2_2_5
13. Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму. Київ : Фоліо. 2018. 368 с.
14. Хвостіков А. І. Розробка когнітивної схеми сутності міжнародних торговельно-економічних відносин. *Економічний простір*. 2019. № 152. С. 56–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2019_152_7
15. Лобас М. Г. Міжнародні фінансові організації та їх значення для економічного розвитку країн. *Агроінком*. 2010. № 4–6. С. 1–8. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Agroin/2010_4-6/LOBAS.pdf
16. Марина А. С. Міжнародний валютний фонд і Україна: історія співробітництва та сучасний стан відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2016. Вип. 8(2). С. 12–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2016_8%282%29_5
17. Алексєєва Т. І. Еволюція міграційних процесів крізь призму теорії міжнародних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2019. Вип. 24(1). С. 10–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2019_24%281%29_4
18. Баула О. В. Глобалізований тероризм як унікальне явище системи сучасних міжнародних політичних та економічних відносин. *Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія»*. 2018. Вип. 15. С. 22–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecnet_2018_15_5
19. Панфілов О. Ю. Фактор воєнної сили у сучасних міжнародних відносинах. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2020. № 4. С. 112–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2020_4_10

УДК 352.071:005.21(477)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.3>

Николаєва Валентина Іванівна,

доктор наук з державного управління,
доцент, завідувач кафедри соціального управління
Навчально-наукового інституту управління
Маріупольського державного університету
ORCID ID: 0000-0003-4594-303X

Погребняк Лариса Олександрівна,

кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри раціонального природокористування
та охорони навколишнього середовища
Маріупольського державного університету
ORCID ID: 0000-0003-2836-5610

**СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ МІСТОМ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

**STRATEGIC CITY MANAGEMENT:
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS**

У статті досліджено аспекти стратегічного управління соціально-економічним та екологічним розвитком міста (зокрема, на прикладі Стратегії розвитку м. Маріуполя) з визначенням низки недоліків у декларованій владою відкритості процесу стратегічного управління; проаналізовано літературні джерела, присвячені визначенню поняття стратегічного управління, його головних функцій, зокрема, планування та прогнозування; виділено етапи стратегічного управління, починаючи із аналізу його стану, з використанням SWOT- і PESTEL – аналізу, слабких та сильних якостей, можливостей та ймовірних загроз у розвитку. Підкреслено, що проведення цього етапу дозволяє перейти до стратегічного планування розвитку міста, визначення його політики та розробки необхідних програм, проектів та кроків для досягнення стратегічної мети. Окремим етапом стратегічного управління слід виділити її перманентний PR супровід з максимальним використанням можливостей засобів масової інформації. Перехід до етапу реалізації стратегії розвитку повинен супроводжуватися моніторингом досягнення поставлених цілей та завдань з їх постійним коригуванням.

У роботі зазначено, що систематизоване стратегічне управління перш за все повинне надавати відповіді на питання щодо місії, профілю міста, стратегічних цілей його розвитку і переліку завдань, які стоять перед місцевою владою, для виконання стратегії і досягнення поставлених цілей, для чого необхідно застосовувати комплексний, інтегрований інструментарій. Складовими такого інтегрованого підходу визначено: збирання і аналіз необхідної інформації; формування цілей розвитку; визначення меж розвитку; аналіз наявних ресурсів; розробку альтернативних варіантів стратегії; вибір оптимальної стратегії. У якості прикладу практичного застосування вищезгаданого інструментарію наведено досвід розробки та прийняття Стратегії розвитку м. Маріуполь до 2030 року. Місією Маріуполя в Україні заявлено стати візією українського Приазов'я, хабом динамічного розвитку Сходу України, його економічним, соціальним і мультикультурним центром, одним із символів незалежної і розвинутої європейської країни.

Ключові слова: стратегічний розвиток, стратегічне планування, SWOT- і PESTEL аналіз, моніторинг, соціо-еколого-економічна система, прогнозування, місія, профіль міста, інтегрований підхід.

The article examines aspects of strategic management of socio-economic and environmental development of the city (in particular, on the example of the Development Strategy of Mariupol) with the identification of a number of shortcomings in the declared openness of the strategic management process; The article analyzes the literature sources on the definition of strategic management, its main functions, in particular, planning and forecasting; the stages of strategic management are highlighted, starting with the analysis of its condition, using SWOT and PESTEL analysis, weaknesses and strengths, opportunities and potential threats to development. It is emphasized that this stage allows to move to strategic planning of city development, definition of its policy and development of necessary programs, projects and steps to achieve the strategic goal. A separate stage of strategic management should be its permanent PR support with maximum use of media opportunities. The transition to the stage of implementation of the development strategy should be accompanied by monitoring the achievement of goals and objectives with their constant adjustment.

The article states that the systematized strategic management should first of all answer the questions about the mission, profile of the city, strategic goals of its development and the list of tasks facing local authorities to implement the strategy and achieve the goals, which requires comprehensive, integrated tools. The components of this integrated approach are: collection and analysis of necessary information; formation of development goals; defining the boundaries of development; analysis of available resources; development of alternative strategies; choosing the optimal strategy. The experience of developing and adopting the Mariupol Development Strategy until 2030 is given as an example of practical application of the above-mentioned tools. Mariupol's mission in Ukraine is to become a vision of the Ukrainian Azov region, a hub for the dynamic development of Eastern Ukraine, its economic, social and multicultural center, one of the symbols of an independent and developed European country.

Key words: *strategic development, strategic planning, SWOT and PESTEL analysis, monitoring, socio-ecological-economic system, forecasting, mission, city profile, integrated approach.*

Постановка проблеми. На сьогодні часто декларована відкритість процесу стратегічного управління соціально-економічним та екологічним розвитком міста супроводжується відсутністю конкретних механізмів її забезпечення та можливості населення брати участь в управлінні стратегічним розвитком. Потрібно також розробка механізмів стимулювання до участі в здійсненні змін як тих суб'єктів стратегічного управління, які безпосередньо отримує вигоду від реалізації конкретних заходів, так і тих, які в результаті втрачають наявні вигоди.

Стратегічне управління – це таке управління, яке спирається на людський потенціал як на основу організації, орієнтує функціональну діяльність на запити споживачів, гнучко реагує і здійснює своєчасні зміни, які відповідають викликові з боку оточення і дозволяють створювати конкурентні переваги, що у сукупності дає можливість організації вижити у довготривалій перспективі, досягаючи при цьому своєї мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти стратегічного управління містом здавна привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Особливий інтерес ця проблема традиційно викликала у економістів і дослідників, що спеціалізуються в області соціального управління. Питання управління стратегічним розвитком міст розглядалися такими науковцями, як В. Бабаєв, М. Долішній, Ю. Куц, Д. Лічфілд, В. Мамонова, І. Турок, С.Романюк, П. Хілі, П. Холл та ін.

В економічній літературі можна зустріти понад сотню визначень стратегічного управління. Так, Пірс і Фоберсон визначають стратегічне управління як набір дій і рішень з визначення і виконання стратегій, розроблених для того, щоб досягати основні цілі організації чи підприємства.

Хатен і Шандель розглядають стратегічне управління як процес визначення зв'язків організації з її оточенням, що складається в реалізації обраних цілей і в спробах досягти бажаного стану взаємин з оточенням за допомогою розподілу

ресурсів, які дозволяють ефективно і результативно діяти організації і її підрозділам [1].

Метою статті є визначення основних вимог до розробки та формування Стратегії соціально-економічного та екологічного розвитку муніципального утворення та надання деяких пропозицій щодо підвищення ефективності його управління.

Виклад основного матеріалу. Стратегічне планування, будучи ключовою функцією стратегічного управління і координуючи відносини між органами місцевого самоврядування та місцевими громадами, дає їм можливість спільно бачити перспективи розвитку муніципального освіти, дозволяє свідомо обирати єдиний стратегічний вектор розвитку, а не реагувати на вже відбулися події. У цьому полягає перевага стратегічного планування над середньострокових і короткострокових [2].

Стратегія соціально-економічного та екологічного розвитку муніципального утворення – документ стратегічного планування, що визначає цілі і завдання муніципального управління та соціально-економічного розвитку муніципального утворення на довгостроковий період.

Система стратегічного управління складається з аналізу зовнішнього і внутрішнього середовища, розробки альтернативних стратегій, визначення місії та стратегічних цілей, вибору оптимальної стратегії, впровадження розробленої стратегії, а також оцінки і контролю за ходом впровадження стратегії і результатами фінансово-господарської діяльності [3].

У процесі стратегічного управління можна виділити кілька основних етапів [4].

1. Етап аналізу міста: проведення SWOT- і PESTEL-аналізу, виявлення на їх основі сильних і слабких сторін міста, можливостей і загроз. Етап аналізу міста передбачає початкове вивчення його внутрішнього середовища, а також зовнішніх факторів впливу.

2. Етап стратегічного планування, який передбачає вироблення загальної стратегії розвитку міста і розробку на її основі приватних міських політик, програм і проектів.

В Україні на сучасному етапі існує три види планування соціально-економічного та екологічного розвитку на муніципальному рівні, це [5]:

1) бюджетне планування передбачає розробку різного роду документів фінансового обґрунтування проєктів і напрямів перспективного розвитку, планів капітального будівництва за рахунок бюджетних коштів, програм муніципальних запозичень, програм приватизації муніципального майна;

2) територіальне планування передбачає розробку генерального плану міста, схеми його територіального планування, правил землекористування і забудови, схем функціонального зонування;

3) соціально-економічне та екологічне планування передбачає розробку різного роду програм і планів соціально-економічного розвитку, стратегічний план, розраховані на середньо- і довгостроковий термін.

3. PR супровід стратегії означає публікації в ЗМІ етапів розробки і реалізації стратегії.

4. Етап реалізації стратегії, пов'язаний з втіленням в життя запланованих заходів, з визначенням організаційних структур, за якими закріплюється певний набір завдань і функцій. Реалізація стратегії передбачає орієнтовану на конкретні дії роботу керівництва міста з проведення організаційних змін, спрямованих на досягнення стратегічних цілей управління.

5. Етап моніторингу досягнення стратегічних цілей і коригування стратегії, коли можуть переглядатися основні положення стратегії міста. Моніторинг має на увазі безперервне спостереження за станом впровадження намічених заходів і аналіз причин в разі їх невиконання.

Зазначимо, що модель PESTEL-аналізу включає дослідження політичного, економічного, соціального, технологічного, екологічного та законодавчого впливів, факторів, які зазвичай перебувають поза сферою контролю організації, але мають враховуватися як джерело конкурентних переваг (можливостей) та як потенційний ризик їх руйнування (загрози) [6].

Важливою умовою, для організації комплексної системи державного і муніципального прогнозування і планування є наявність відповідної нормативно-правової бази. Стратегічне планування здатне забезпечувати формування довгострокових пріоритетів діяльності держави, прозорість та узгодженість планів федеральної і регіональних гілок влади, реалізацію великомасштабних завдань, ув'язку прийнятих в процесі державного стратегічного управління рішень з бюджетними обмеженнями, обумовленими як

на середньострокову, так і на довгострокову перспективу.

Стратегічне управління являє собою одну з підсистем менеджменту, що виконує велику кількість завдань стосовно стратегічного аналізу, розробки, реалізації і контролю реалізації стратегії міста.

Система стратегічного управління повинна давати відповіді на три найважливіших питання:

1. Яка місія і цілі міста?

2. Який існуючий і майбутній профіль міста?

3. Що міська влада має зробити, щоб забезпечити виконання місії і досягнення поставлених цілей?

Предмет стратегічного управління – базисні процеси в місті і за її межами, вишукування і нарощування стратегічного потенціалу

Як відомо, стратегія – це сукупність пов'язаних дій, спрямованих на досягнення певної мети. При цьому можна відзначити, що створення стратегії є поєднанням інформації і знань, творчого мислення, об'єктивної оцінки, керівництва і лідерства [4]. А сама стратегія складається з набору п'яти ключових елементів: чітко сформульованих цілей і завдань; розуміння процесів, що відбуваються, і сильних і слабких сторін «своїх» і «опонентів»; оцінки наявних ресурсів; творчих, оригінальних ідей; вибору реалістичних шляхів досягнення поставлених цілей і завдань.

Під час розробки стратегії міського розвитку доцільно застосовувати так званий інтегрований підхід, для чого є дві основні причини. По-перше, завдяки ньому легше зрозуміти ті складні й інколи суперечливі явища і ситуації, які впливають на процеси міського розвитку або занепаду. По-друге, як наголошувалося неодноразово, міський розвиток буде набагато ефективнішим, якщо в усіх його аспектах братимуть участь різні суб'єкти, об'єднавши свої можливості, зусилля і ресурси.

У даному разі інтегрований підхід має на увазі наявність, як правило, восьми типів інтеграції:

1) територіальної інтеграції – розгляд міста як частини більшої території (району, області, регіону тощо), оскільки міські проблеми і бажані результати розвитку певною мірою залежать від більшої системи, до складу якої входить місто;

2) інтегрованої інтерпретації ситуації – розуміння взаємозв'язків між різними чинниками, що впливають на міський розвиток (наприклад, освітою, доходом, житлом тощо), а також причинно-наслідкових зв'язків (наприклад, розвиток виробництва – збільшення кількості робочих місць – залучення додаткових працівників – залучення молодих матерів – розширення системи доступних дитячих садків);

3) інтегрованої команди управління – наявність представників різних організацій із різних сфер, хоча б на рівні експертів;

4) інтегрованої розробки стратегії розвитку – врахування в ній побажань та інтересів усіх учасників, використання самого процесу розробки як засобу залучення учасників в «загальну справу»;

5) інтегрованого використання ресурсів – залучення ресурсів з різних джерел;

6) інтегрованої політики – узгодженості політики (там, де це стосується міського розвитку) різних організацій і установ, залучених до процесу розвитку міста;

7) інтегрованих дій – співпраці всіх учасників стосовно реалізації стратегії розвитку.

Використання інтегрованого підходу дозволяє, на наш погляд, розробити кращу з можливих на даний момент стратегій. Сам же механізм розробки стратегії розвитку включає шість складових частин, кожною з яких потрібно ретельно управляти. Ці складові такі: збирання і аналіз необхідних даних та інформації; підтвердження цілей розвитку; визначення меж розвитку; аналіз ресурсів; підготовка альтернативних варіантів стратегії; оцінка альтернативних варіантів і вибір стратегії.

Зрозуміло, що ресурси міста включають не просто фінансові ресурси, але також інші економічні ресурси (наприклад, потенціал для туризму) і людські ресурси (включаючи, наприклад, здатність місцевих мешканців інвестувати свій час у підвищення свого професійного рівня та спроможність посадових осіб місцевого самоврядування функціонувати ефективніше). Проте аналіз ресурсів необхідний не тільки для того, щоб визначити реалістичність стратегії, що розробляється, з точки зору її «забезпеченості», але і допомогти знайти неефективність використання наявних ресурсів, щоб зрозуміти, яким потенціалом володіє місто. Дійсно, майже в кожного міста, від найбагатшого до найбіднішого, є певний потенціал для поліпшення якості життя його мешканців, а також для внеску, який він може зробити для поліпшення функціонування свого району, області та країни в цілому. Такий потенціал міститься в різних аспектах – фізичних, економічних і людських. Наприклад, він може базуватися на недостатньо ефективно використовуваному міському майні, нереалізованих економічних і конкурентних перевагах, невикористанні зв'язку між наявною системою науки й освіти та підвищенням кваліфікації робочої сили тощо. У деяких випадках даний потенціал міститься навіть у вигляді невикористаних фінансових ресурсів.

При цьому потенціал може бути в місцевих організаціях, у тому числі і в органах влади, які працюють неефективно або нескоординовано, але, перш за все, його слід шукати в людях, які, будучи безробітними, недостатньо працевлаштованими або нетворчими, які не використовують повною мірою свої знання, вміння, можливості і таланти. Тому стратегія, яка прагне покращувати управління наявними ресурсами, вимагає значною мірою ретельного обдумування й інвестування у людей, чия діяльність здатна створити це ефективне управління.

Коли йдеться про розвиток, то тут важливо відшукати додаткові ресурси, які повинні з'явитися, в основному, внаслідок використання наявного потенціалу. При цьому всі додаткові ресурси, які можна використовувати для розвитку, представлені трьома видами:

1) зовнішні ресурси – вони включають як спеціальне фінансування з бюджетів різного рівня, так і комерційні інвестиції від приватних організацій;

2) перерозподілені ресурси – їх можна знайти там, де зміна в пріоритетах фінансування в межах території може принести великі блага цільовим територіальним громадам, або там, де перенесення якої-небудь діяльності з однієї території в іншу може принести велику вигоду;

3) недостатньо використані ресурси, які з різних причин, як правило, існують у більшості сфер [7].

Під час розробки стратегії необхідно надавати увагу всім трьом видам ресурсів, оскільки їх визначення і грамотне користування здатне більшою мірою створити умови для довгострокового сталого розвитку міста, порівняно з, наприклад, одноразовим «вливанням» коштів.

Підготовка альтернативних варіантів стратегії, їх оцінка і вибір стратегії. Будь-яке оцінювання до початку дій повинне не тільки порівнювати розроблені альтернативи між собою, але і з якимсь «ідеальним варіантом», а також з варіантом бездіяльності. Саме таке порівняння, обов'язковою частиною якого є прогнозування результатів різних альтернативних стратегій, найкраще допомагає у виборі оптимальної стратегії. Крім того, оцінювання до початку дій – це частина інтегрованого стратегічного планування, коли актори і партнери беруть участь у розгляді та ухваленні різних варіантів, що дозволяє краще зрозуміти і погодити їхні різноманітні переваги [8].

Критерії для оцінювання можуть змінюватися, але, на наш погляд, вони завжди повинні відображати, в першу чергу, дію на людей, на всіх тих, кого можуть торкнутися передбачувані результати розвитку. Іншими словами, це повинне бути

оцінювання дії на територіальну громаду, що бере до уваги всі ті групи в територіальній громаді, які, ймовірно, випробують вигідні або несприятливі зміни в близькій і віддаленій перспективі в результаті реалізації стратегії. Це дозволить вибрати таку стратегію, яка максимально дозволить «задовольнити» місцеву громаду, отже, одержить від неї найбільшу підтримку, що є важливим при реалізації даної стратегії.

Є протиріччя щодо програм соціально-економічного розвитку як інструменту стратегічного і бюджетного планування. Бюджетний кодекс України не містить положень щодо програм соціально-економічного планування, хоча інші види програмно-цільового методу планування (довгострокова цільова програма і відомча цільова програма) визначені.

Неодноразово говорилося про наявність протиріччя в Законі про місцеве самоврядування, коли в повноваженнях муніципалітетів передбачено лише «прийняття і організація виконання планів і програм комплексного соціально-економічного та екологічного розвитку муніципального утворення», а в питаннях місцевого значення не відображені питання комплексного розвитку муніципальних утворень. Такий підхід залишає за межами законодавчо окресленого поля питання реструктуризації і розвитку економіки міста, залучення інвестицій, участь в реалізації стратегії розвитку муніципальних утворень громадськості, бізнес-спільноти, тобто свідомо звужує сферу діяльності і знижує ефективність дій міської влади.

Організація діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, планування бюджетів всіх рівнів, прийняття середньострокових програм соціально-економічного та екологічного розвитку, цільових програм та інвестиційних проектів, соціально-економічна політика формуються на основі цілей і завдань, що містяться в документах стратегічного планування.

Інтерес до стратегічного планування на всіх рівнях управління обумовлений знову отриманими потребами в перспективному баченні цілей і шляхів розвитку як країни в цілому, так і територіальних утворень (регіонів, муніципалітетів). Зростає попит на відповідні управлінські інструменти.

Застосування частини цих інструментів прямо пропонується чинним законодавством, вибір же інших – предмет вільного волевиявлення самих зацікавлених владно-управлінських структур регіонально-місцевого рівня, які в межах своєї компетенції мають можливість самостійно встановлювати юридичні правила і застосовувати свої технології розробки орієнтованих на перспективу документів.

До легітимізованої групи інструментів слід віднести вже добре знайомі прогнози соціально-економічного розвитку; програми соціально-економічного розвитку; схеми територіального планування на регіональному та місцевому рівнях; цільове бюджетне планування та ін.

У якості прикладу практичного застосування вищезгаданого інструментарію вважаємо доречним зупинитися на основних положеннях Стратегії м. Маріуполь до 2030 року, що була розроблена за участі Маріупольської міської ради, громадської організації «Фонд розвитку Маріуполя», компанії «МЕТІНВЕСТ ХОЛДІНГ», «PwC Україна», Офісу проектів ОБСЄ в Україні, Маріупольського державного університету, Приазовського державного технічного університету, Донецького державного університету управління, Офісу ініціатив перехідного періоду Агентства США з міжнародного розвитку в Україні (USAID), Датської Ради з питань біженців, Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), представництва ЄС в Україні та була представлена у 2021 році головою міської ради [9]. Місією Маріуполя в Україні заявлено стати візією українського Приазов'я, хабом динамічного розвитку Сходу України, його економічним, соціальним і мультикультурним центром, одним із символів незалежної і розвинутої європейської країни. Реальним терміном втілення заявлених цілей Стратегії визначено період у 5 років. Документ містить аналіз існуючого і майбутнього Профілю міста та визначення завдань міської влади для досягнення заявлених цілей і виконання місії міста Маріуполя.

Висновки та пропозиції. Таким чином, Стратегія міста повинна бути спрямована на підвищення рівня ефективності виконання завдань з проведення екологічного моніторингу довкілля, інспекторських перевірок та надання експертних оцінок стану забруднення природного середовища, оцінки відповідності законодавству планів благоустрою населених пунктів.

Наразі необхідно більш широко використовувати фінансово-економічні інструменти для проведення необхідних заходів, направлених на створення, збереження, відтворення, розвиток та охорону соціо-еколого-економічної системи міста.

Більш широке використання міжнародного досвіду із застосування новітніх технологій благоустрою міст, зокрема, у країнах ЄС та досвіду з охорони навколишнього природного середовища дозволить нашій країні та її містам наблизитися до стандартів демократичного суспільства із забезпечення стійкого економічного, екологічного та соціального розвитку.

Отже, необхідним для організації комплексної системи державного і муніципального прогнозування і планування є наявність відповідної нормативно-правової бази. Необхідно формування нормативно-правової бази, а також в методич-

них рекомендаціях різного рівня положень щодо порядку застосування методу стратегічного планування в державних органах влади і в органах місцевого самоврядування та визначення основ їх взаємодії в процесі стратегічного планування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кузнецова Г. Ю., Любовный В. Я. Монопрофильные города – мониторинг и возможные направления решения проблем. *Маркетинг и стратегия*. 2015. № 2. С. 167–182.
2. O'Hagan S, Cecil B. A Macro-level Approach to Examining Canada's Primary Industry Towns in a Knowledge Economy. *Journal of Rural and Community Development*. 2007. 2(2).
3. Hall P. *Urban and Regional Planning*. Harmondsworth : Pelican Books, 2007. 450 p.
4. Hickling A. *Managing Decisions: The Strategic Choice Approach* Hickling, Rugby : MANTEC Publications, 2005. 83 p.
5. Берданова О., Вакуленко В. Стратегічне планування місцевого розвитку : практичний посібник / Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». Київ : ТОВ «Софія-А». 2012. 88 с.
6. Романюк С. А. Теорія та практика стратегічного управління : монографія. Київ : НАДУ, 2019. 232 с.
7. Lichfield D. *Urban Regeneration for the 1990-s*. London : London Planning Advisory Committee, 2002. 310 p.
8. Turok I. Continuity, change and contradiction in urban policy / In D. Donnison and A. Middleton (eds.) *Regenerating the Inner City*. London : Routledge & Kegan Paul, 2006. 460 p.
9. «Стратегія розвитку Маріуполя 2021». Маріуполь : 2017, 208 с. URL: <https://mariupolrada.gov.ua/page/strategija-rozvitku-2021> (дата звернення: 21.01.2022).

УДК 354.1/378

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.4>

Липовська Наталія Анатоліївна,

доктор наук з державного управління,
професор Навчально-наукового інституту державного управління
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»,
ORCID ID: 0000-0002-9288-4733

Хожило Ірина Іванівна,

доктор наук з державного управління,
професор Навчально-наукового інституту державного управління
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»,
ORCID ID: 0000-0001-8532-4108

**ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКСПЕРИМЕНТУ З ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ
ВИЩОЇ ОСВІТИ III РІВНЯ (PHD) ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 281
«ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ»
В НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОМУ ІНСТИТУТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
НТУ «ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

**EXPERTISE IN EXPERIMENTAL IMPLEMENTATION OF THE TRAINING
OF POST GRADUATE STUDENTS (PH.D.) IN MAJOR 281
“PUBLIC ADMINISTRATION”
AT THE EDUCATIONAL AND RESEARCH INSTITUTE
OF PUBLIC ADMINISTRATION AT DNIPRO UNIVERSITY OF TECHNOLOGY**

У статті висвітлено досвід реалізації експерименту з підготовки здобувачів вищої освіти III рівня (PhD) в навчально-науковому інституті державного управління НТУ «Дніпровська політехніка» за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». Акцентовано, що в Україні з 2016 року у вищих навчальних закладах (наукових установах) запроваджено нову, європейську модель підготовки наукових кадрів вищого ступеня, а саме докторів філософії (PhD). Організаційно-правовою основою реалізації цієї моделі є ліцензування освітньо-наукових програм, яке здійснює Національне агентство забезпечення якості вищої освіти. Доведено, що навчально-науковий інститут державного управління НТУ «Дніпровська політехніка» має значний досвід у підготовці наукових кадрів вищого рівня в галузі науки «Державне управління» (з 2004 р. по т.ч.). В інституті функціонувала спеціалізована вчена рада К 08.866.01 з правом прийняття до захисту кандидатських дисертацій (2004–2018 рр.); спеціалізована вчена рада Д 08.866.01 з правом прийняття до захисту кандидатських та докторських дисертацій (2016–2021 рр.). З 2016 року інститут розпочав підготовку наукових кадрів за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». За період дії експерименту з підготовки здобувачів вищої освіти III рівня (PhD) в інституті було підготовлено та захищено в разових спеціалізованих радах 14 докторів філософії. Основні напрямки наукових інтересів здобувачів вищої освіти III рівня формуються навколо пріоритетних проблем у сфері публічноуправлінської діяльності, зокрема таких як адаптація системи державного управління та державної служби до стандартів ЄС; управління інноваційним розвитком; стратегічний менеджмент в державному управлінні; антикризове управління в державному секторі; лідерство в державному управлінні; управління державними фінансами; державне управління соціогуманітарним розвитком та ін. Доведено, що в умовах перезавантаження системи публічного управління актуальність освітньо-наукової спеціальності «Публічне управління та адміністрування» не викликає сумнівів, адже вона забезпечує підготовку нової генерації управлінців, молодих, ініціативних, озброєних сучасними вміннями та навичками як до професійної діяльності в органах публічної влади, так і здатних до науково-дослідної та науково-педагогічної роботи. Визначено сильні та слабкі сторони системи підготовки докторів філософії в Навчально-науковому інституті державного управління НТУ «Дніпровська політехніка» з метою визначення перспектив подальшого розвитку та удосконалення цієї системи в умовах регіонального та національного ринку освітніх послуг.

Ключові слова: освітньо-наукова програма, доктор філософії, вища освіта, здобувач вищої освіти III рівня (PhD), спеціалізована вчена рада, публічне управління та адміністрування.

The article highlights the expertise in implementing experimental training of post graduate students (3rd level – PhD) in major 281 Public Administration at the Educational and Research Institute of Public Administration at Dnipro University

of Technology. It is emphasized that since 2016 a new, European model of training higher-level research personnel, namely Doctors of Philosophy (PhD), has been introduced in Ukraine in higher educational institutions (research institutions). The organizational and legal basis for the implementation of this model is the licensing of educational and research programs, which is carried out by the National Agency for Quality Assurance in Higher Education. It is proved that the Educational and Research Institute of Public Administration at Dnipro University of Technology has considerable expertise in training research personnel of the highest level in the field of Public Administration (since 2004 until present). The institute had a specialized academic council K 08.866.01 with the right to approve candidate's dissertations (2004–2018); a specialized academic council D 08.866.01 with the right to approve PhD and doctoral dissertations (2016–2021). In 2016, the Institute began training research personnel in major 281 Public Administration. During the experiment on the training of post graduate students of the third level (PhD) at the Institute, 14 students have been trained. All of them defended their theses before thesis committees individually customized for each candidate, and received Ph.D. degrees. The main research interests of these students are formed around the priority issues in the field of public administration, in particular, the adaptation of public administration and civil service to EU standards; innovation development management; strategic management in public administration; anti-crisis management in the public sector; leadership in public administration; public finance management; public management of socio-humanitarian development, etc. It is proved that in the conditions of resetting the public administration system, the relevance of the educational and research major Public Administration is beyond doubt, as it provides training for a new generation of managers, who are young, enterprising, and armed with modern skills for professional activity in public administrations as well as capable of research and pedagogical activity. The benefits and shortcomings of the system for training Doctors of Philosophy at the Educational and Research Institute of Public Administration at Dnipro University of Technology have been identified in order to determine perspectives for further development and improvement of this system in the conditions of the regional and national market of educational services.

Key words: *educational and research program, Doctor of Philosophy, higher education, post graduate student of the 3rd level (PhD), specialized academic council, public administration.*

Вступ. Обравши у 2015 році шлях євроінтеграційної перебудови всіх сфер суспільного життя, українська держава з 2016 року активно розпочала втілювати в життя визначені завдання шляхом реформування суспільних відносин за кожним напрямком [1]. До тих сфер, які пріоритетно потребували упровадження активних структурно-функціональних змін, належить і сфера освіти і науки. Одним із напрямків євроінтеграційної трансформації в національній системі освіти є підготовка здобувачів вищої освіти III рівня (PhD) – докторів філософії. З цієї метою уряд України та профільне міністерство підготувало низку нормативно-правових актів, які закріплювали нові вимоги до підготовки наукових кадрів. Так, у 2016 році Кабінет Міністрів України затвердив постанову № 261 «Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», яка в нормативно-правовому полі закріплювала нові вимоги до вступників до аспірантури, структурувала процес підготовки в аспірантурі за освітнім та науковим напрямком [2]. Цією постановою було введено нові вимоги до вищих навчальних закладів (ВНЗ, наразі – ЗВО) та наукових установ, які визначали їх право на підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії. На практиці це надало змогу імплементувати в національний науковий простір нову, європейську, модель підготовки докторів філософії в закладах вищої освіти і наукових установах на засадах ліцензування освітньо-наукових програм.

Аналіз попередніх досліджень наукової проблеми. Питання підготовки докторів філософії були предметом наукової уваги таких дослідників, як Бахрушин В.Є., Панич О.І., Ніколаєв Є.Б., Чмига В.О., Веселова Л.Ю. та ін. [3]. Наприкінці 2021 р. МОН України оприлюднило Звіт «Звіт про результати проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» [4].

Мета дослідження передбачає здійснення ґрунтовного аналізу з реалізації експерименту з підготовки здобувачів вищої освіти III рівня (PhD) в навчально-науковому інституті державного управління НТУ «Дніпровська політехніка» та визначення подальших напрямків діяльності у цій сфері.

Основний зміст. Прийняття Україною в 2015 році нового Порядку підготовки здобувачів наукових ступенів, який наблизив національну систему підготовки аспірантів та докторантів до загальноєвропейських стандартів вищої освіти, значно трансформувало не тільки терміни підготовки, але й зміст та структуру освітньо-наукових програм ЗВО України [2]. В інституціональному вимірі здобуття вищої освіти на третьому освітньо-науковому рівні здійснюється шляхом підготовки докторів філософії через аспірантуру або поза нею. Підготовка докторів філософії за освітньо-науковою програмою передбачає виконання індивідуального навчального плану та проведення наукових досліджень відповідно до індивідуального плану наукової роботи.

В історичному плані, з початку 2000-х років, Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного

управління при Президентові України (далі – ДРІДУ НАДУ) зарекомендував себе як академічна та наукова школа підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації за такими напрямками, як державна служба та місцеве самоврядування. В інституті була утворена кандидатська, а згодом і докторська спеціалізована рада. Основні відомості про діяльність спеціалізованих вчених рад в ДРІДУ НАДУ надано в табл 1.

Як показує інформація, представлена в табл. 1, перший захист кандидатської дисертації в ДРІДУ НАДУ відбувся у 2004 році. За 14 років інститут підготував 159 науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Затребуваність випускників аспірантури інституту та тих, хто захищав дисертації в ДРІДУ НАДУ, є дуже високою на рівні регіональних ЗВО. Так, в університеті митної справи та фінансів нині працюють 8 кандидатів та 5 докторів наук з державного управління, які навчались в аспірантурі, докторантурі, підготували чи захищали дисертації в ДРІДУ НАДУ. Також випускники аспірантури інституту сьогодні успішно працюють як науково-педагогічні працівники в Дніпровському національному університеті залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, Дніпровському державному університеті внутрішніх справ, Дніпровському національному університеті ім. Олеса Гончара, Університеті імені Альфреда Нобеля, Дніпровському гуманітарному університеті, Дніпровському медичному інституті традиційної та нетрадиційної медицини, Вищому професійному училищі № 17 та ін.

З 2021 року ДРІДУ НАДУ, за рішенням уряду, було інтегровано в структуру Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» і надалі інститут продовжив свою діяльність у сфері підготовки науково-педагогічних кадрів, отримавши в організаційно-функціональному плані нового статусу – Навчально-науковий інсти-

тут державного управління (ННІ ДУ НТУ «Дніпровська політехніка»).

Після прийняття українським урядом нового Порядку підготовки здобувачів наукових ступенів, ДРІДУ було започатковано підготовку здобувачів ступеня вищої освіти доктора філософії заочною (денною, вечірньою) або заочною формою навчання за такими спеціальностями (відповідно із таким ліцензованим обсягом):

- 281 Публічне управління та адміністрування – 25 осіб;
- 073 Менеджмент – 9 осіб.

Підготовка здобувачів ступеня вищої освіти доктора філософії в аспірантурі інституту здійснюється:

- за рахунок видатків державного бюджету (державне замовлення) та за рахунок видатків місцевих бюджетів (регіональне замовлення);
- за рахунок коштів юридичних чи фізичних осіб (на умовах контракту, зокрема за кошти грантів, які отримав Інститут на проведення наукових досліджень, за якими передбачається підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії).

У правовому полі система підготовки здобувачів III освітньо-наукового рівня в інституті ґрунтується на базових документах Міністерства освіти і науки України, постановах Кабінету Міністрів України, наказах НАЗЯВО та ін. [5; 6].

Внутрішньоінституційна система підготовки докторів філософії має кілька структурних складових: навчальну, наукову та практичну.

Організаційно-правове забезпечення підготовки здобувачів вищої освіти III рівня (PhD) в інституті ґрунтувалося на таких документах, як:

1. Положення про підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у ДРІДУ НАДУ, яке визначає основні правила підготовки здобувачів на третьому (освітньо-науковому) (аспірантура) та науковому (докторантура) рівнях вищої освіти.

Таблиця 1

Діяльність спеціалізованих вчених рад в галузі науки «Державне управління» в ДРІДУ НАДУ (2004–2021 рр).

Шифр спеціалізованої вченої ради	Спеціалізація ради	Загальна кількість захистів	Назва спеціальностей	Науковий ступінь
К 08.866.01 (2004–2015 рр).	Захист кандидатських дисертацій	110	25.00.01 – теорія та історія державного управління; 25.00.03 – державна служба; 25.00.04 – місцеве самоврядування.	Кандидат наук з державного управління
Д 08.866.01 (2016–2021 рр.)	Захист кандидатських, докторських дисертацій	49 (36 канд., 13 докт.)	25.00.01 – теорія та історія державного управління; 25.00.03 – державна служба; 25.00.04 – місцеве самоврядування	Кандидат наук з державного управління; доктор наук з державного управління

2. Положення про організацію освітнього процесу на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти для здобуття ступеню доктора філософії у ДРІДУ НАДУ, а зараз – Положення про підготовку здобувачів освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у НТУ ДП [7], яке регламентує організацію та проведення освітньої діяльності в інституті за очною (денною/вечірньою) та заочною формами навчання на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти.

3. Положення про умови та порядок обрання аспірантами вибіркових дисциплін у ДРІДУ НАДУ (Положення про організацію освітнього процесу), яке конкретизує процедури формування переліку та подальшого визначення аспірантом навчальних дисциплін із циклу дисципліни за вибором, які пропонуються в інституті [8, 9].

4. Положення про педагогічну практику аспірантів інституту, яке визначає порядок і форми проходження педагогічної практики аспірантами усіх форм навчання.

5. Положення про атестацію здобувачів вищої освіти ступеня доктора, яке визначає організацію процесу атестації здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії (PhD) у ДРІДУ НАДУ.

6. Порядок розроблення, затвердження, моніторингу та перегляду освітньо-наукових програм на третьому рівні вищої освіти.

За період реалізації експерименту 2016–2021 рр. в інституті було проведено кілька змін освітньо-наукової програми, що пов'язано із швидкоплинними змінами викликів зовнішнього середовища та сферою наукових запитів і інтересів здобувачів вищої освіти III рівня (табл. 2).

Підготовку фахівців за освітньо-науковою програмою «Публічне управління та адміністрування» в межах спеціальності 074 «Публічне управління та адміністрування» за третім рівнем започатковано у 2016 р. Перша редакція ОНП затверджена наказом директора інституту від

09.06.2016 р. № 40. Структурним підрозділом, що відповідає за підготовку здобувачів вищої освіти, є кафедра державного управління та місцевого самоврядування. У 2017 р. ОНП доопрацьована з метою виконання постанови Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2016 р. № 674 «Деякі питання реформування системи професійного навчання державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування» у частині внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266, а саме: виключення з галузі знань 07 «Управління та адміністрування» спеціальності 074 «Публічне управління та адміністрування» та доповнення переліку галуззю знань 28 «Публічне управління та адміністрування» за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування» [10]. У 2020 р. внесені зміни в ОНП з метою врахування досвіду реалізації ОНП, побажань здобувачів вищої освіти та стейкхолдерів, а також потреб наукового забезпечення трансформаційно-реформаційних процесів, які відбуваються в системі публічного управління та адміністрування і затверджені рішенням Вченої ради інституту від 02.07.2020 р. № 04/234.

Як показує зміст табл. 2, в організаційно-правовому плані інститут приділяє велику увагу питанню удосконалення та оновлення змісту освітньо-наукової програми підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії. Так, за період дії експерименту зменшилось освітнє навантаження, а наукова складова підготовки аспірантів при цьому характеризується збільшенням кредитів зі 180 до 192. Після інтеграції в НТУ «Дніпровська політехніка» істотно змінився кадровий склад викладачів та структура змістовних компонентів програми, при цьому фахові дисципліни викладають тільки доктори наук.

Таблиця 2

Динаміка удосконалення контенту ОНП «Публічне управління та адміністрування» підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в інституті державного управління

Наукова спеціальність	Рік внесення змін до змісту ОНП	Співвідношення освітньої та наукової складової, ЄКТС	Кадровий склад розробників ОНП
074 Публічне управління та адміністрування	2016	60/180	доктор наук – 4 кандидат наук – 1
281 Публічне управління та адміністрування	2017	60/180	доктор наук – 4 кандидат наук – 1
281 Публічне управління та адміністрування	2020	48/192	доктор наук – 5
281 Публічне управління та адміністрування	2021	60/180	доктор наук – 4

Також інститут удосконалив вимоги до кадрового складу розробників ОНП. Якщо на початку дії експерименту до складу робочої групи залучались кандидати наук, то згодою вимогою часу стало залучення науково-педагогічних працівників, які мають досвід не тільки викладацької діяльності, але й значний досвід підготовки наукових кадрів, тобто неодноразово виступали науковими керівниками (мають захищених кандидатів наук), науковими консультантами (мають захищених докторів наук), експертами МОН України чи Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), гарантами освітніх програм тощо.

Тематика потенційних наукових досліджень аспірантів інституту державного управління формувалась з урахуванням пріоритетних напрямів наукових досліджень, визначених «Концепцією розвитку наукової діяльності Національної академії державного управління при Президентові України», затвердженої наказом президента Національної академії від 3 квітня 2015 р. № 91. Такими пріоритетними напрямками є:

1. Адаптація системи державного управління та державної служби до стандартів ЄС.
2. Управління інноваційним розвитком.
3. Стратегічний менеджмент в державному управлінні.
4. Антикризове управління в державному секторі.
5. Лідерство в державному управлінні.
6. Управління державними фінансами.
7. Державне управління соціогуманітарним розвитком.

У межах вищезазначених пріоритетних напрямів наукових досліджень суб'єкти наукової діяльності визначають тематичні напрями наукових досліджень, які мають відповідати пріоритетам, визначеним стратегічними документами розвитку держави. Під час визначення перспективної тематики дисертаційних досліджень враховується також спеціалізація ННІ державного управління за такими напрямками: кадрова політика та державна служба; державна політика щодо дітей та молоді; програмно-цільові та менеджмент-орієнтовані підходи в публічному управлінні; державно-управлінські засади забезпечення сталого розвитку територій в умовах глобалізації.

З огляду на вищезазначене потенційними темами наукових досліджень для аспірантів пропонувались такі:

1. Акмеологічні умови та фактори формування професіоналізму державних службовців.
2. Структура та методологія професійної діяльності державних службовців.

3. Ідентифікація державних службовців в умовах реформування публічного управління.

4. Статус державних службовців в умовах реформування публічного управління в Україні.

5. Реформування сфери трудових відносин в Україні.

6. Механізми реалізації державної політики у сфері фізичної культури та спорту.

7. Механізми державного регулювання захисту прав дітей, позбавлених батьківського піклування.

8. Оптимізація взаємодії державної влади і громадянського суспільства (управлінський аспект).

9. Взаємодія органів державного управління і місцевого самоврядування з громадськістю: теоретико-методологічний аспект.

10. Механізми державного управління соціальною безпекою особистості.

11. Розвиток інституту територіальних громад в Україні в умовах децентралізації.

12. Становлення інституту старости територіальної громади.

13. Розвиток стратегічних (програмно-цільових) підходів в управлінні місцевим розвитком.

14. Антикризове управління в об'єднаних територіальних громадах.

15. Розвиток управлінського інструментарію підтримки співробітництва територіальних громад в умовах децентралізації.

16. Забезпечення спроможності громад через державно-приватне партнерство в Україні.

17. Трансформація форм та інструментів взаємодії держави та громадянського суспільства в контексті реформування публічного управління.

18. Кластерний підхід в управлінні розвитком територій.

19. Співробітництво територіальних громад в умовах децентралізації.

20. Управління інноваційним розвитком територій та громад на основі інтеграції науки та практики.

21. Інноваційні підходи до професіоналізації служби в органах місцевого самоврядування.

22. Конфлікт-сенситивне управління проектами місцевого розвитку.

23. Розвиток системи надання публічних послуг на регіональному рівні в умовах упровадження е-урядування та е-демократії.

24. Громадський моніторинг (громадський контроль) в умовах децентралізації влади.

Вступивши до аспірантури, здобувачі формують індивідуальний навчальний план та індивідуальний план наукової роботи на підставі основних положень освітньо-наукової програми та навчального плану. Зазначені індивідуальні документи здобувача узгоджуються з науковим керівником

та затверджуються Вченою радою НТУ «Дніпровська політехніка» упродовж двох місяців з дня зарахування особи до аспірантури.

З огляду на це освітньо-наукова програма виступає базисом якісної підготовки здобувачів, адже фокусують освітню та дослідницьку увагу на пріоритетних проблемах у сферах публічного управління та адміністрування. Саме цим пояснюється необхідність вчасного перегляду змісту ОНП та його актуалізація. Так, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти наприкінці 2018 року започаткувало процес акредитації освітніх, освітньо-професійних та освітньо-наукових програм на основі нових механізмів. Вже у 2021 року Міністерство освіти і науки України затвердило перший стандарт вищої освіти освітньо-наукового ступеня доктора філософії. В регіонах України на базі передових наукових майданчиків НАЗЯВО попередньо ініціювало проведення навчальних семінарів «Якісна освіта: дискусія стейкхолдерів». Так, науково-педагогічні працівники ННІ державного управління, які є розробниками ОНП для здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії, прийняли участь в такому навчальному семінарі, який було проведено Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти на базі НТУ «Дніпровська політехніка».

Особливістю контенту нової ОНП є те, що навчальні дисципліни нормативного блоку підготовки послідовно пропонують слухачам освітньо-наукової програми можливості отримати системні знання щодо найбільш значимих процесів і явищ публічного управління, публічної політики, сутності інституціональних демократичних реформ та управлінських практик в Україні та світі. Комплекс навчальних дисциплін спеціалізації надає широкий вибір для формування індивідуальної освітньо-наукової траєкторії, розширює їх можливості виступати педагогами, дослідниками та провідниками суспільних змін. Наприклад, такі навчальні курси як «Концептуальні засади публічного управління та адміністрування», «Менедж-

мент в публічному управлінні: парадигми та технології», «Аспірантський дослідницький семінар», «Сучасні інформаційні технології у науковій діяльності та управління проектами», «Педагогічна майстерність та прикладна психологія», «Сучасні педагогічні технології у вищій освіті» здатні позитивно впливати на їх стійкість як дослідника та конкурентність на ринку педагогічної діяльності. Такі навчальні дисципліни, як «Інноваційні технології в публічному управлінні: форсайт», «Європейська інтеграція в умовах глобального врядування», «Стандарти та настанови міжнародних організацій як основа удосконалення систем і процесів публічного управління», «Публічна служба», «Реформування місцевого самоврядування» та ін. пропонують інноваційні підходи та збагачують досвідом науково-дослідної діяльності.

Все вищезначене є необхідним для підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії, результат якого реалізується через продукування аспірантами нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також здатності провести власне наукове дослідження, що характеризується науковою новизною, має практичне значення, а головне – це здатність захистити дисертацію. Упродовж реалізації експерименту перші аспіранти інституту успішно завершили навчання та захистили в разових спеціалізованих рада дисертацію, здобувши ступінь доктора філософії за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». Більш конкретна інформація про захист дисертацій на здобуття ступеня доктор філософії (PhD) наведена (табл. 3).

Отже, як показує зміст табл. 3, навчально-науковий інститут державного управління Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» демонструє дуже добрі результати по упровадженню експерименту з підготовки здобувачів вищої освіти III рівня

Таблиця 3

Кількісна характеристика захисту дисертацій на здобуття ступеня доктор філософії (PhD) серед випускників аспірантури ННІ державного управління НТУ «Дніпровська політехніка»

ЗВО, в якому створена разова спеціалізована рада	Присуджено ступінь	Загальна кількість захистів
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України	доктор філософії	12
Навчально-науковий інститут державного управління Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»	доктор філософії	2
Загальна кількість захистів дисертацій за суб'єктом надання освітніх послуг за період 2020–2021 рр.	–	14

(PhD) за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». В умовах перезавантаження системи публічного управління актуальність спеціальності «Публічне управління та адміністрування» не викликає сумнівів, адже амбітні цілі, поставлені керівництвом країни потребують нової генерації управлінців, молодих, ініціативних, озброєних сучасними вміннями та навичками до професійної діяльності в органах публічної влади.

Висновки. Для визначення перспектив подальшого розвитку системи підготовки докторів філософії в Навчально-науковому інституті державного управління НТУ «Дніпровська політехніка» слід окреслити її сильні та слабкі сторони. Сильними сторонами ОНП є:

Сильні або конкурентні переваги ОНП:

- постійне удосконалення ОНП на основі вітчизняних та європейських програм з публічного управління та адміністрування з урахуванням результатів наукових досліджень в цій галузі;
- потужний науково-педагогічний колектив, що має компетентності у сфері публічного управління та адміністрування;
- сформована клієнторієнтована організаційна культура як підґрунтя індивідуального освітнього супроводу здобувачів вищої освіти;
- понад 20 років досвіду виконання фундаментальних і прикладних науково-дослідних робіт;
- гнучкість і готовність колективу кафедри до впровадження інновацій;
- широке використання інноваційних освітніх технологій;
- належне оснащення навчальних аудиторій і кабінетів;
- актуалізований бібліотечний фонд, що є одним із найкращих у місті;
- високий рівень застосування ТЗН та цифрових технологій в освітньому процесі;
- активна участь викладачів у міжнародних проєктах та програмах;
- вдале поєднання викладацької діяльності з експертно-консультаційною;
- налагоджена співпраця з іншими ЗВО, органами публічного управління, громадськими об'єднаннями, асоціаціями;
- реалізація системного підходу в підготовці здобувачів вищої освіти, що інтегрує загальні стандарти освіти та досвід провідних фахівців з публіч-

ного управління та адміністрування;

– міждисциплінарність з урахуванням практичної та наукової складової як принцип побудови навчального плану;

– формування професійних компетенцій у межах навчальних дисциплін, наукових досліджень та реального набуття практичного досвіду у сфері публічного управління та адміністрування під час співпраці з представниками органів державної влади та органів місцевого самоврядування регіону;

– професійна соціалізація здобувачів вищої освіти в навчальній структурі, яка має 26-річний досвід підготовки кадрів для органів державної влади та місцевого самоврядування,

– застосування результатів моніторингу потреб регіонального ринку праці у сфері публічного управління та адміністрування;

– актуалізація змісту навчальних дисциплін.

У процесі реалізації освітньої програми здобувачі вищої освіти мають можливість отримати практичний досвід у сфері публічного управління. Набуття досвіду здійснюється поряд зі стейкхолдерами-роботодавцями, разом зі стейкхолдерами-випускниками магістерської програми та стейкхолдерами-науковими керівниками, що мають практичний досвід в науковій та педагогічній діяльності.

Слабкими сторонами ОНП є:

– неповною мірою використовуються регіональні можливості щодо залучення викладачів-практиків з органів публічної влади до навчального процесу;

– можливості вільного вибору дисциплін ОНП обмежені кількістю здобувачів, що навчаються за ОНП. Результати опитувань вказують на те, що станом на кінець 2020 р. не всі здобувачі вищої освіти повною мірою задоволені наявною моделлю, що має забезпечувати можливість формування індивідуальної освітньої траєкторії. Саме тому наразі відбувається обговорення щодо удосконалення існуючої моделі забезпечення вільного вибору дисциплін на основі вивчення досвіду інших ЗВО та відповідних кращих практик у закладах, що мають значний ступінь спеціалізованості разом із обмеженнями щодо обсягів академічних груп;

– слабка мотивація викладачів до проходження стажування, зокрема, зарубіжного за власний кошт.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
2. Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)» із змінами від 03 квітня 2019 р. № 283 : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261. URL: <https://www.kmu.gov.ua>
3. Підготовка докторів філософії (PhD) в умовах реформування вищої освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 5–6 жовтня 2017 р.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2017. 216 с.
4. Звіт про результати проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії : URL: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/nauka/atestaciya-kadriv-vishoyi-kvalifikaciyi/prisudzhennya-stupenya-doktora-filosofiyi>
5. Про ліцензування освітньої діяльності на третьому освітньо-науковому рівні : Наказ МОН України від 4 липня 2016 р. № 771. URL: <https://www.kmu.gov.ua>
6. Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-mentu-z-prisudzhennya-stupenya-doktora-filosofiyi>
7. Положення про підготовку здобувачів освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у НТУ ДП. URL: https://www.nmu.org.ua/ua/content/activity/us_documents/PhD.pdf
8. Положення про порядок та умови обрання аспірантами вибіркових дисциплін. URL: http://www.dridu.dp.ua/public/baza_dridu/polozh_pro_vybir_disc.pdf
9. «Положення про організацію освітнього процесу». URL: https://www.nmu.org.ua/ua/content/activity/us_documents/Pologenie_pro_organiz_osvit_process_2019.pdf
10. Деякі питання реформування системи професійного навчання державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування : постанова Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2016 р. № 674. URL: <https://www.kmu.gov.ua>

РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.5>

Аршава Ірина Федорівна,

доктор психологічних наук, професор,
завідувачка кафедри загальної психології та патопсихології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Салюк Марина Анатоліївна,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології та патопсихології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІМПЛІЦИТНИХ ТЕОРІЙ ІНТЕЛЕКТУ ТА ОСОБИСТОСТІ З КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ

FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN IMPLICIT THEORIES OF INTELLIGENCE AND PERSONALITY WITH COPING STRATEGIES

У статті представлено огляд проблеми взаємозв'язку імпліцитних уявлень про інтелект та особистість із копінг-стратегіями. Узагальнено, систематизовано та розширено теоретичні відомості про імпліцитні теорії, копінг-стратегії особистості та особливості взаємозв'язку даних явищ. Представлено результати емпіричного дослідження природи взаємозв'язку особливостей імпліцитних уявлень людини про інтелект та особистість та стратегій подолання.

Дослідження проводилося із залученням емпіричної вибірки кількістю 70 осіб віком від 19 до 46 років. Для операціоналізації теоретичних конструктів та емпіричної перевірки гіпотез використано шість психодіагностичних методик (Опитувальник імпліцитних теорій і цілей навчання К. Двек (в модифікації Т. В. Корнілової та С.Д. Смірнова); Опитувальник способів копінг-поведінки Р. Лазаруса, С. Фолкмана (в адаптації Т.Л. Крюкової, О.В. Куфтяк, М.С. Замишляєвої, 2004); Тест життєстійкості Мадді; Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (в адаптації Т. Шевеленкової та Т. Фесенко, 2005); шкала загальної самооефективності Р. Шварцера і М. Єрусалема (в адаптації В.Г. Ромека); П'ятифакторний опитувальник особистості «Локатор великої п'ятірки» в адаптації Л.Ф. Бурлачука, Д.К. Корольова.). Результати емпіричного дослідження оброблені за допомогою коефіцієнту кореляції r-Пірсона, критерію U-Манна-Уїтні для порівняння груп та кластерного (метод k-середніх) аналізу.

Згідно з результатами дослідження, припущення, що імпліцитні переконання людини про можливості інтенсивного розвитку та зміни суб'єкта протягом життя визначають прагнення взяти на себе відповідальність за події власного життя та пов'язані з вибором проблемно-орієнтованих стратегій копінг-поведінки.

Ключові слова: імпліцитні теорії інтелекту, імпліцитні теорії особистості, копінг-поведінка, копінг-стратегії, самооефективність, життєстійкість, психологічне благополуччя.

The review and analysis of the problem on interrelation of implicit theories of intellect and personality with coping strategies are presented in the article.

Theoretical information about implicit theories, coping strategies of personality and features of interrelation of these phenomena are generalized, systematized and expanded. The results of an empirical study of the nature of the relationship between the features of implicit human ideas about intelligence and personality and coping strategies are presented.

The study was conducted with the involvement of an empirical sample of subjects, a total of 70 people, for the operationalization of theoretical constructs and empirical testing of hypotheses used six psychodiagnostic techniques. The results of the empirical research were processed with the help of r-Pearson criterion for the correlation detection, U-Mann-Whitney test for groups comparison and cluster (k-means method) analysis.

According to the results of the study, the assumption that the implicit beliefs of a person about the possibilities of intensive development and change of the subject during life determine the desire to take responsibility for their own events and related to the choice of problem-oriented strategies of coping behavior.

The results of the research can be used in psychological practice for work with coping strategies to make people better deal with stressful and problematic situations. It also can be useful in the practice of correction and counseling psychology.

Key words: *implicit theories of intelligence, implicit theories of personality, coping behavior, coping-strategies, self-efficacy, viability, psychological well-being.*

Постановка проблеми. У повсякденному житті людина досить часто стикається із ситуаціями, які пред'являють підвищені вимоги до збереження її оптимального функціонування, такі ситуації зазвичай називаються стресовими. Подолання або пристосування до стресових ситуацій змушують суб'єкта задіяти власні інтелектуальні та особистісні ресурси. Неабияку наукову теоретичну та практичну значимість мають відповіді на питання: які фактори обумовлюють індивідуальну адаптаційну реакцію людини до стресу та складної життєвої ситуації.

Гнучке та реалістичне сприйняття того, що відбувається, позитивне ставлення до себе грають неабияку роль у подоланні складних життєвих ситуацій, сприяють адаптації до реальності, забезпечують продовження конструктивної активності людини, незважаючи на проблеми та перешкоди. У сфері досліджень копінг-поведінки одним із недостатньо визначених є питання про характер взаємозв'язків імпліцитних теорій (уявлень) суб'єкта життєдіяльності та стратегій подолання ним проблемних ситуацій. У сучасній психології встановлено, що у зумовленні вибору стилів і стратегій подолання (стилів і стратегій копінг-поведінки) інтелектуально-особистісний потенціал людини представлений в єдності процесів когнітивного оцінювання, переживання і вибору шляхів вирішення проблемної (або стресової) ситуації. В нашому дослідженні ми концентруємо увагу на когнітивному аспекті долаючої поведінки шляхом з'ясування питання про те, чи пов'язані між собою імпліцитні теорії інтелекту та особистості індивіда з домінуючими у нього копінг-стратегіями.

Проблеми імпліцитної психології вже давно цікавлять психологів. Не викликає сумніву положення про те, що імпліцитні уявлення мають величезний вплив на взаємини людей між собою, на розуміння і оцінку ними один одного, на цілі, завдання й методи виховання підростаючого покоління та на багато інших аспектів життєдіяльності людини в суспільстві. Це, в свою чергу, свідчить про необхідність більш глибокого наукового дослідження імпліцитних концепцій та уявлень людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З поняттям «копінг» пов'язують різного роду процеси, спрямовані на можливо краще вирішення особистісних, міжособистісних або професійних проблем, адаптацію людини до вимог ситуації, що

викликає стрес, що дозволяє подолати труднощі, послабити або пом'якшити вимоги і відновити психологічне благополуччя [1].

Існують різноманітні види копінг-стратегій, які визначаються специфікою стресогенних ситуацій та індивідуальними характеристиками людини, особливостями її когнітивного реагування та поведінки в стресовій ситуації. У своїй роботі С. Фолкман і Р. Лазарус [18] усі копінг-стратегії розподілили на дві групи: проблемно-орієнтованого подолання та емоційно-орієнтованого.

Спираючись на розширену класифікацію копінгів, запропоновану Ч. Карвером з колегами і Е. Фрайденберг і Е. Льюїсом [14; 16], можна стверджувати, що до найбільш адаптивних копінг-стратегій відносяться стратегії, спрямовані безпосередньо на вирішення проблемної ситуації. Наступний блок копінг-стратегій не пов'язаний з активним копінгом, але також може сприяти адаптації людини в стресовій ситуації. До таких стратегій відносяться: «пошук емоційної соціальної підтримки» – пошук співчуття і розуміння з боку оточуючих; «придушення конкуруючої діяльності» – зниження активності щодо інших справ і проблем та зосередження на джерелі стресу; «стримування» – очікування більш сприятливих умов для вирішення ситуації замість імпульсивних дій та «гумор» як спроба впоратися з ситуацією за допомогою жартів і сміху з її приводу. До третьої групи копінг-стратегій увійшли стратегії, які не є адаптивними, проте в деяких випадках допомагають людині адаптуватися до стресової ситуації і впоратися з нею. Це такі способи подолання важких життєвих ситуацій, як «фокус на емоціях та їх вираження» – емоційне реагування в проблемній ситуації; «заперечення» – заперечення стресової події; «ментальне відсторонення» – психологічне відволікання (втеча) від джерела стресу через фантазування, мрії, сон; «поведінкове відсторонення» – відмова від активного вирішення ситуації. Окремо виділяють такі копінг-стратегії, як «звернення до релігії» і «використання алкоголю і наркотиків».

У новітніх дослідженнях українських авторів в якості форми проактивної емоційно-вмотивованої копінг-поведінки, орієнтованої на уникнення вирішення проблеми (за відсутністю впевненості у її успішному розв'язанні) заради збереження власного образу компетентного суб'єкта запропоновано розглядати феномен самоінвалідації [9; 11].

В нашому дослідженні ми спираємось на визначення поняття «копінг-поведінки» як цілеспрямованого, конструктивного та усвідомленого способу реагування, спираючись на визначення Т.Л. Крюкової [7, с. 44] «Копінг-поведінка є цілеспрямованою поведінкою і дозволяє людині впоратися зі стресом (важкою життєвою ситуацією) адекватними особистісними властивостям і ситуації способами через усвідомлені стратегії дій, які або адаптують до вимог ситуації, або допомагають перетворити її» [2]. При цьому долаюча поведінка визначається як «відносно постійна схильність відповідати на стресову подію» [12] і розглядається як сформований протягом життя стиль людини [8], «особистісний процес» [13]. При такому підході важливим є дослідження диспозицій (coping dispositions), ресурсів подолання, що визначають стратегії поведінки особистості [2].

Отже, копінг-поведінка регулюється за допомогою реалізації копінг-стратегій на основі наявних копінг-ресурсів. Копінг-ресурси допомагають впоратися людині зі стресогенними ситуаціями і, в свою чергу, діляться на: особистісні («Я-концепція»; інтернальність локусу контролю; ресурси когнітивної сфери; афіліація; емпатія тощо) і середовищні (оточення, в якому живе людина, її вміння знаходити, приймати і надавати соціальну підтримку). На нашу думку, характеристики імпліцитних уявлень людини про себе, свою особистість, здібності, інтелект виступають важливою складовою її копінг-ресурсів [10].

Імпліцитні теорії – це конструкти, сформовані самим індивідом уявлення про певні явища та процеси, що відбуваються в житті. Імпліцитна теорія, як і будь-яка інша теорія, неминує спотворює реальність, допомагаючи суб'єктові зберегти стабільність зовнішнього та внутрішнього світів. Вона є тією призмою, через яку відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе. Американська дослідниця К. Двек обстоює думку про те, що імпліцитні теорії сприяють розвитку унікальної для кожної людини системи значень. Авторка доводить, що саме ця система визначає унікальність та специфічність цілепокладання, перцептивних та поведінкових стратегій кожної конкретної людини, лежить в основі складної системи саморегуляції [4].

К. Двек та інші дослідники виділили два типи імпліцитних теорій інтелекту та особистості – теорії «стабільності» (entity theories) і теорії «нарощування» (incremental theories). Люди з теорією стабільності вважають, що інтелект (чи особистість) – це щось стабільне і незмінне, строго фіксована і погано контрольована властивість; при

цьому, кожна людина від народження наділяється певною кількістю IQ, яка в процесі життя майже не змінюється. Люди, що додержуються теорій нарощування (збільшення), навпаки, вважають, що інтелект (особистість) може розвиватися, себе можна розвивати і покращувати за допомогою власних зусиль [15].

У роботі Т.В. Корнілової [5] виявлено взаємозв'язки копінг-стилів з характеристиками інтелектуального потенціалу, особистісними якостями саморегуляції та імпліцитними теоріями інтелекту на вибірці студентів (n = 480). Показано, що високий вербальний інтелект пов'язаний з відмовою від уникнення; практичний інтелект (що визначає спрямованість на соціальну взаємодію) «перешкоджає» змістовному вирішенню проблем. Схильність додержуватися проблемно-орієнтованого копінгу корелює з готовністю до ризику і орієнтованістю на збір інформації. На підставі аналізу взаємозв'язків копінг-стилів та імпліцитних теорій автор робить наступні висновки. Уявлення людини про те, що в процесі навчання відбувається розвиток інтелекту, значимі для вибору стратегій спрямованих на вирішення ситуації. Досліджувані, які впевнені в можливості інтелектуального і особистісного зростання, частіше відмовляються від емоційно-орієнтованих стратегій [5].

Сучасні дослідники підкреслюють, що «у відданні переваги людиною певним копінг-стратегіям інтелектуально-особистісний потенціал представлений в єдності процесів когнітивного оцінювання, переживання і вибору шляхів вирішення проблемної (або стресової) ситуації» [6]. Т.В. Корнілова у своєму дослідженні розкрила також роль цільових орієнтацій на оволодіння майстерністю в якості опосередковуючих ефективну регуляцію рішень і дій, що проявилось в комплексному характері їх зв'язків з готовністю до ризику, з перевагою проблемно-орієнтованого копінгу, відмовою від емоційно-орієнтованих стратегій подолання, а також креативністю та академічною успішністю. Тим самим були отримані дані на користь гіпотези про роль цілеутворення як провідного процесу в ієрархії зв'язків різнорівневих особистісних передумов вибору з уподобаннями різних типів копінгу [5].

Зарубіжний дослідник проблеми копінг-поведінки Й. Хонг з колегами припустили, що імпліцитні теорії людини безпосередньо впливають на те, як вона пояснює чинники негативних подій у своєму житті, і відповідні інтерпретації в результаті виявляються у виборі певних копінг-стратегій [17]. При цьому прихильність до інкрементальної імпліцитної теорії тягне за собою

пояснення результатів прикладеними зусиллями, а прихильність до стабільної теорії – висотою інтелекту. Як було встановлено в дослідженні автора, студенти з інкрементальними імпліцитними уявленнями, дивлячись на недостатність навичок і докладених зусиль, будуть частіше робити щось для підвищення ефективності своєї навчальної діяльності; а прихильники стабільної теорії, навіть усвідомлюючи необхідність додаткових зусиль для досягнення успіху, не будуть їх докладати через страх виявити тим самим недостатність своїх здібностей. З точки зору авторів, залежність цілей навчання від імпліцитних теорій впливає на вибір в навчанні, а значить, і на контроль своєї навчальної діяльності [5].

Підсумовуючи теоретичний аналіз, варто зазначити, що здатність людини долати стресові ситуації та життєві труднощі за даними більшості досліджень включає три базових компоненти:

– психофізіологічний компонент – сила та інтенсивність протікання нервових процесів, емоційних переживань та станів, нервово-психічна стійкість;

– когнітивний компонент – суб'єктивна оцінка власного впливу індивіда на події оточуючого середовища та здатність подолати складні життєві обставини (Я-концепція, самоефективність, локус контролю та ін.);

– поведінковий компонент – вибір моделі та способу поведінки, спрямованої на подолання стресогенних умов життєдіяльності (копінг-стратегії).

В нашому дослідженні в центр уваги ми ставимо когнітивний та поведінковий компоненти, висуваючи припущення про тісний зв'язок між характеристиками імпліцитних уявлень людини про себе, показників її самоефективності (когнітивний компонент стресостійкості) та домінуючими стратегіями подолання складних життєвих ситуацій (поведінковий компонент стресостійкості).

Отже, імпліцитні чітко неусвідомлені переконання людини про можливості інтенсивного розвитку та зміни суб'єкту протягом життєвого шляху, впевненість у власній самоефективності обумовлюють прагнення приймати на себе відповідальність за події власного життя та мають бути пов'язані з вибором стратегій копінг-поведінки.

Виходячи з аналізу даних результатів, нами були сформульовані емпіричні гіпотези: 1) досліджувані, що схильні додержуватися «стабільних» імпліцитних теорій інтелекту та особистості, віддають перевагу таким копінг-стратегіям як: дистанціювання, пошук соціальної підтримки, втеча-унікнення; 2) досліджувані, що схильні додержуватися імпліцитних теорій «нарощу-

вання» інтелекту та особистості, віддають перевагу таким копінг-стратегіям, як: прийняття відповідальності, самоконтроль, позитивна переоцінка, планування вирішення проблеми.

Метою даного дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження специфіки взаємозв'язків імпліцитних теорій інтелекту та особистості людини з переважаючими у неї копінг-стратегіями.

Вибірка дослідження: 70 осіб віком від 19 до 46 років (33 чоловіка та 37 жінок). Емпірична вибірка сформована методом рандомізованого вибору учасників.

Психодіагностичні методики: Опитувальник імпліцитних теорій і цілей навчання К. Двек (в модифікації Т. В. Корнілової та С.Д. Смірнова); Опитувальник способів копінг-поведінки Р. Лазаруса, С. Фолкмана (в адаптації Т. Л. Крюкової, О. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвої, 2004); Тест життєвостійкості Мадді; Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (в адаптації Т. Шевеленкової та Т. Фесенко, 2005); шкала загальної самоефективності Р. Шварцера і М. Єрусалема (в адаптації В.Г. Ромека); П'ятифакторний опитувальник особистості «Локатор великої п'ятірки» в адаптації Л.Ф. Бурлачука, Д.К. Корольова.

Обробка результатів дослідження проведена за допомогою математико-статистичних методів: кореляційний (коефіцієнт кореляції r-Пірсона), кластерний (метод k-середніх) та регресійний (F-критерій Фішера) аналізи. Для порівняння виділених нееквівалентних груп досліджуваних застосовувався статистичний критерій U-Манна – Уїтні.

Виклад основного матеріалу. Результати аналізу кореляційних зв'язків між показниками прийняття імпліцитних теорій і видами копінг-стратегій у досліджуваних наведені в таблиці 1.

Ми розділили досліджуваних на чотири групи: досліджувані, які надають перевагу теорії «нарощуваного» інтелекту та досліджувані, які надають перевагу теорії «стабільного» інтелекту (аналогічно за показниками імпліцитних теорій особистості: досліджувані, які надають перевагу теорії збагачуваної особистості та досліджувані, що надають перевагу теорії «незмінної» особистості). Результати підрахунку середніх показників досліджуваних двох груп, які дотримуються імпліцитних теорій «нарощуваного» та «стабільного» інтелекту, за опитувальником «Способи долаючої поведінки» представлені у таблиці 2.

Як бачимо з таблиці 2, досліджувані, що надають перевагу імпліцитним теоріям «нарощуваного» інтелекту, частіше використовують такі копінг-стратегії: планування вирішення проблеми, прийняття

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки між показниками імпліцитних теорій інтелекту та особистості з копінг-стратегіями

Шкали	Прийняття імпліцитної теорії «нарощуваного» інтелекту	Прийняття імпліцитної теорії «збагачуваної» особистості
Конфронтація	0,136	0,294*
Дистанціювання	-0,478 **	-0,255*
Самоконтроль	0,347 **	0,423**
Пошук соціальної підтримки	-0,243	-0,209
Прийняття відповідальності	0,363**	0,458**
Втеча-уникнення	-0,560**	-0,494**
Планування рішення проблеми	0,564**	0,602**
Позитивна переоцінка	0,228	0,397**

* – коефіцієнти кореляції статистично значущі при $p < 0,05$

** – коефіцієнти кореляції статистично значущі при $p < 0,01$

Таблиця 2

Середні показники за методикою «Способи долаючої поведінки» досліджуваних, які дотримуються імпліцитних теорій «нарощуваного» та «стабільного» інтелекту

Групи досліджуваних	Копінг-стратегії							
	Конфронтація	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Втеча-уникнення	Планування вирішення проблеми	Позитивна переоцінка
Дотримуються теорії «нарощуваного» інтелекту (n = 36)	52,971	45,657	52,114	53,514	55,657	49,542	58,257	55,457
Дотримуються теорії «стабільного» інтелекту (n = 34)	51,227	54,227	44,136	55,772	48,09	57,636	48,727	52,772
Значення U-Манна – Уїтні та рівень значущості розбіжностей	Uемп = 299.5 $p \leq 0.05$	Uемп = 151 $p \leq 0.01$	Uемп = 187.5 $p \leq 0.01$	Uемп = 298 $p \leq 0.05$	Uемп = 169.5 $p \leq 0.01$	Uемп = 167 $p \leq 0.01$	Uемп = 100 $p \leq 0.01$	Uемп = 260 $p \leq 0.05$

Таблиця 3

Середні показники за методикою «Способи долаючої поведінки» досліджуваних, які дотримуються імпліцитних теорій «збагачуваної» та «незмінної» особистості

Групи досліджуваних	Копінг-стратегії							
	Конфронтація	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Втеча-уникнення	Планування вирішення проблеми	Позитивна переоцінка
Дотримуються теорії «збагачуваної» особистості (n = 33)	53,787	46,575	52,121	52,969	55,969	48,757	58,575	56,939
Дотримуються теорії «незмінної» особистості (n = 37)	50,851	52,185	45,962	56,592	49,407	57,259	49,88	51,11
Значення U-Манна – Уїтні та рівень значущості розбіжностей	Uемп = 297.5 $p \leq 0.05$	Uемп = 273.5 $p \leq 0.01$	Uемп = 256.5 $p \leq 0.01$	Uемп = 306 $p \leq 0.05$	Uемп = 216 $p \leq 0.01$	Uемп = 170.5 $p \leq 0.01$	Uемп = 137 $p \leq 0.01$	Uемп = 204 $p \leq 0.01$

відповідальності та позитивна переоцінка. А досліджуванні, які надають перевагу імпліцитним теоріям «стабільного» інтелекту, схильні застосовувати такі копінг-стратегії як втеча-уникнення, пошук соціальної підтримки та дистанціювання.

Результати середніх показників копінг-стратегій досліджуваних двох груп, які дотримуються імпліцитних теорій «збагачуваної» та «незмінної» особистості представлені у таблиці 3.

Отже, у досліджуваних, які надають перевагу імпліцитним теоріям «збагачуваної» особистості домінують такі копінг-стратегії як планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка та прийняття відповідальності. А у досліджуваних, що дотримуються теорії «незмінної» особистості, домінують такі копінг-стратегії як втеча-уникнення, пошук соціальної підтримки та дистанціювання.

Отримані дані можна співставити з результатами дослідження Т.В. Корнілової, в якому виявлено взаємозв'язки копінг-стилів з характеристиками інтелектуального потенціалу, особистісними якостями саморегуляції і імпліцитними теоріями інтелекту на вибірці студентів. Дослідниця виявила, що уявлення людини про те, що в процесі навчання відбувається розвиток інтелекту, значимі для вибору стратегій, спрямованих на вирішення ситуації. Досліджувані, які впевнені в можливості інтелектуального і особистісного зростання, частіше відмовляються від емоційно-орієнтованих стратегій [5].

Це можна пояснити тим, що уявлення людини про те, що в процесі навчання відбувається розви-

ток інтелекту, є значимим для вибору копінг-стратегій, спрямованих на вирішення проблемних та стресових ситуацій [5]. При недостатності навичок індивіди, які дотримуються імпліцитних теорій «нарощеного» інтелекту та «збагачуваної» особистості будуть частіше робити щось для підвищення ефективності своєї діяльності [5]. Також вони не бояться труднощів та перешкод, розвиток інтелекту для них важливіший конкретного успіху [4]. А прихильники стабільних теорій, навіть усвідомлюючи необхідність додаткових зусиль для досягнення успіху, не будуть їх докладати через страх виявлення недостатності своїх здібностей. Вони цінують легкий успіх, для якого не треба прикладати багато зусиль, а успіх інших людей змушує сумніватися у власних інтелектуальних можливостях [4].

Для більш детального аналізу отриманих емпіричних даних ми застосували процедуру кластерного аналізу для формування двох нееквівалентних груп досліджуваних. Критеріями формування нееквівалентних груп досліджуваних були показники імпліцитних теорій, самоефективності, життєстійкості, особистісних рис та копінг-стратегій. За результатами кластерного аналізу у першу групу потрапили 37 осіб, у другу – 33 особи.

Для порівняння показників представників виділених кластерів за шкалами отримані ними бали були переведені в нормалізовану шкалу (стандартні z-оцінки). Показники виокремлених груп наочно представлені на рис. 1.

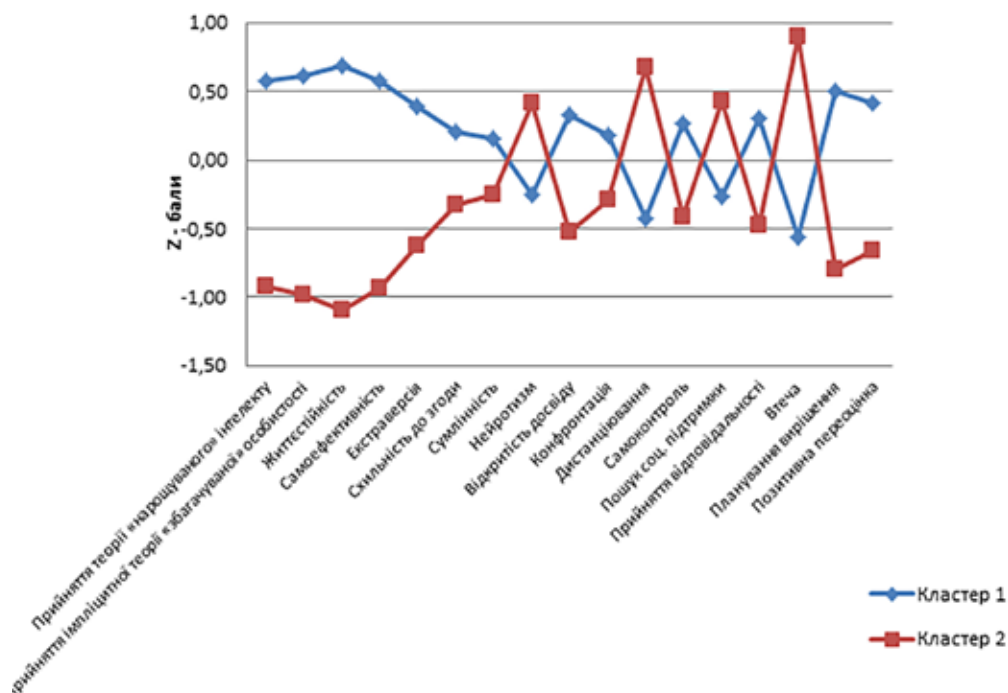

Рис. 1. Розбіжності між виділеними кластерами досліджуваних за шкалами кластеризації

Розбіжності в показниках психологічного благополуччя серед представників кластеру № 1 (високий рівень прийняття інкрементальних імпліцитних теорій) та кластеру № 2 (високий рівень прийняття стабільних імпліцитних теорій)

Шкали психологічного благополуччя К. Ріфф	Середні показники шкал	Середні значення		Рівень значущості розбіжностей за критерієм U-Манна – Уїтні
		Кластер 1 (n = 37)	Кластер 2 (n = 33)	
Позитивні стосунки	62,500	67,703	54,130	0,000
Автономність	57,266	61,622	50,261	0,000
Керування середовищем	60,066	64,622	52,739	0,000
Особистісне зростання	64,650	70,297	55,565	0,000
Мета у житті	63,880	69,649	54,609	0,000
Самоприйняття	60,350	67,405	49,000	0,000
Психологічне благополуччя	368,660	401,297	316,174	0,000

Як видно з рис. 1, для досліджуваних першого кластеру характерні високі показники за шкалами прийняття теорії «нарощуваного інтелекту», прийняття імпліцитної теорії «збагачуваної» особистості, життєстійкість, самоефективність, екстраверсія, схильність до згоди, сумлінність, відкритість досвіду. Дана група досліджуваних також демонструє більш виражену схильність до використання конфронтації, самоконтролю, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, позитивної переоцінки в якості стратегій подолання. Представники другого кластеру мають високі показники за шкалами нейротизму, дистанціювання, пошуку соціальної підтримки, втечу-унікнення.

Для порівняння виділених кластерів за параметрами психологічного благополуччя ми застосували статистичний критерій U-Манна – Уїтні. Результати наведені в таблиці 4.

Як можна бачити з таблиці 4, статистичної значущості (при $p < 0,01$) досягають розбіжності між кластерами за всіма показниками. Представники першого кластеру демонструють більш високі показники за шкалами методики психологічного благополуччя, на відміну від другого кластеру.

Отже, за результатами дослідження можна вважати вірним припущення про те, що імпліцитні переконання людини про можливості інтенсивного розвитку та зміни суб'єкту протягом жит-

тєвого шляху обумовлюють прагнення приймати на себе відповідальність за події власного життя та пов'язані з вибором проблемно-орієнтованих стратегій копінг-поведінки.

Висновки. За результатами проведення дослідження встановлено, що особи, які схильні додержуватись імпліцитних теорій «нарощуваного» інтелекту та «збагачуваної» особливості, надають перевагу таким копінг-стратегіям, як: планування вирішення проблеми, прийняття відповідальності та позитивна переоцінка. У осіб, які дотримуються імпліцитних теорій «стабільності», домінують такі копінг-стратегії, як: втеча-унікнення, пошук соціальної підтримки та дистанціювання. Також ті, хто схильні додержуватись інкрементальних імпліцитних теорій, мають більш високі показники самоефективності, життєстійкості та психологічного благополуччя. Оскільки в нашому дослідженні було виявлено зв'язок між імпліцитними теоріями інтелекту з копінг-стратегіями, подальшими перспективами дослідження даної проблематики може бути більш глибоке вивчення характеру комбінованого зв'язку цих психологічних феноменів. Доцільними також вважаємо пошуки шляхів впливу на імпліцитні уявлення людей, зокрема студентської молоді, з метою формування інкрементальних теорій, що сприятиме плідному розвитку та збереженню психологічного благополуччя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аршава І. Ф. Особистісні детермінанти вибору людиною конструктивної та неконструктивної форм проактивної копінг-поведінки. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Г. Сковороди»: тематичний випуск «Міжнародні Чепанівські психолого-педагогічні читання»*. Київ : Гнозис, 2013. Т. 4, дод. 1 до Вип. 29. С. 42–50.
2. Аршава І. Ф., Носенко Е. Л. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості : підручник. Дніпро : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 261 с.
3. Битюцкая Е. В. Современные подходы к изучению совладания с трудными жизненными ситуациями. *Вестник Московского университета. Сер. 14 : Психология*. 2011. № 1 С. 100–111.

4. Дуэк К. Гибкое сознание. Новый взгляд на психологию развития взрослых и детей. Москва : Изд-во Манн, Иванов и Фербер, 2013. 400 с.
5. Корнилова Т. В. Интеллектуально-личностный потенциал человека в стратегиях совладания. *Вестник Московского университета. Сер. 14 : Психология*. 2010. № 1. С. 46–57.
6. Корнилова Т. В., Новикова М. А. Самооценка в структуре интеллектуально-личностного потенциала человека. *Психологический журнал*. 2011. Т. 32. № 2. С. 25–35.
7. Крюкова Т. Л. Психология совладающего поведения. Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова – Студия оперативной полиграфии, Авантитул, 2004. 473 с.
8. Либина А. В., Либин А. В. Стили реагирования на стресс: психологическая защита или совладание со сложными обстоятельствами? *Стиль человека: психологический анализ* / под ред. А. В. Либина. Москва, 1998. С. 190–204.
9. Носенко Д. В. Особистісні чинники психологічного феномену самоінвалідації як форми проактивної копінг-поведінки : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Дніпро, 2015. 183 с.
10. Салюк М. А. Роль імпліцитних теорій у забезпеченні психічної саморегуляції діяльності та адаптаційного потенціалу особистості. *Молодий вчений*. 2020. № 12. С. 288–292. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/ua/archive/88/>
11. Arshava I. F. Personality-mediated differences in coping behavior as precursors of the subjective well-being. *European Scientific Journal*. 2013. Special Edition, Vol. 2. P. 548–558.
12. Billings A. G., Moos R. H. Coping, stress and social resources among adults with unipolar depression. *J. of Pers. and Soc. Psychol.* 1984. Vol. 46. P. 877–891.
13. Bolger N. Coping as a personality process: A prospective study. *J. of Person. and Soc. Psychol.* 1990. Vol. 59. № 3. P. 525–537.
14. Carver C. S., Scheier M. F., Weintraub J. K. Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 56(2). P. 267–283.
15. Dweck C. S. Can Personality Be Changed? The Role of Beliefs in Personality and Change. *Current directions in Psychological Science*. 2008. Vol. 17. № 62. P. 391–394.
16. Florian V., Mikulincer M., Taubman O. Does hardiness contribute to mental health during a stressful real-life situation? *Journal of personality and social psychology*. 1995. Vol. 68. P. 687–695.
17. Hong Y., Chiu C., Dweck C. et al. Implicit theories, attributions, and coping: A meaning system approach. *J. of Person. and Soc. Psychol.* 1999. Vol. 77. № 3. P. 588–599.
18. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York : Springer Publishing Company, 1984. 445 p.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.6>

Бедан Вікторія Борисівна,

кандидат психологічних наук,

старший викладач кафедри психології

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0003-0497-5473

ПРОБЛЕМА КІБЕРБУЛІНГУ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

THE PROBLEM OF CYBERBULGING IN THE YOUTH ENVIRONMENT: THEORETICAL ANALYSIS

У статті надано аналіз проблеми кібербулінгу у сучасному молодіжному середовищі, що стає вкрай актуальною в умовах сьогодення. Розглянуто історичний аспект вивчення проблеми булінгу як явища, котрий визначається як будь-яка діяльність особи або групи, яка спрямована на цільову групу чи індивідуума, що включає емоційне, фізичне чи вербальне насильство яке повторюється у часі. Проаналізовано основні підходи щодо дефініції поняття «кібербулінг», який характеризується як використання інформаційних та комунікаційних технологій, наприклад електронної пошти, мобільного телефону, особистих інтернет-сайтів, для навмисної, неодноразової та ворожої поведінки особи або групи, спрямованої на образу інших людей. Проведено порівняльний аналіз відмінностей булінгу та кібербулінгу. Розглянуто погляди сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених на феномен кібербулінг, котрі на підставі емпіричних досліджень визначають різні форми кібербулінгу. Основна увага зосереджена на аналізі та характеристиці ознак кібербулінгу у молодіжному середовищі особливо у соц. мережах. Проаналізовано статистичні дані широкомасштабного міжнародного дослідження кібербулінгу у сучасній молоді. Визначено та охарактеризовано наслідки впливу кібербулінгу на об'єкт цькування у віртуальному просторі: фізичні (головний біль, розлади сну, втома, втрата апетиту, проблеми з травленням тощо), психологічні (стрес, депресія, самоушкодження, буліцид), емоційні (страх, жах, тривога, туга, смуток, образа, приниження тощо), психосоціальні (почуття ізоляції, самотності, остракізм, соціальне неприйняття). Вивчено моделі кібербулінгу західних вчених, які забезпечують теоретичне підґрунтя для кращого розуміння внутрішньої боротьби психологічних та поведінкових процесів людини, котра потрапила в ситуацію кібербулінгу.

Ключові слова: кібербулінг, кіберагресія, моделі кібербулінгу, віртуальний простір, соціальні мережі.

The article presents an analysis of the problem of cyberbullying in the modern youth environment, which is becoming extremely relevant in today's conditions. The historical aspect of studying the problem of bullying as a phenomenon is defined, which is defined as any activity of a person or group that is aimed at the target group or individual, including emotional, physical or verbal violence that recurs over time. The main approaches to the definition of "cyberbullying", which is characterized as the use of information and communication technologies, such as e-mail, mobile phone, personal Internet sites, for intentional, repeated and hostile behavior of an individual or group aimed at insulting others. A comparative analysis of the differences between bullying and cyberbullying was conducted. The views of modern domestic and foreign scientists on the phenomenon of cyberbullying are considered, which on the basis of empirical research determine various forms of cyberbullying. The main focus is on the analysis and characterization of the signs of cyberbullying in the youth environment, especially in society networks. Statistical data of a large-scale international study of cyberbullying in modern youth are analyzed. The consequences of cyberbullying on the object of cyberbullying are identified and characterized: physical (headache, sleep disorders, fatigue, loss of appetite, digestive problems, etc.), psychological (stress, depression, self-harm, suicide attempts, bulicide), emotional (fear, horror, anxiety, longing, sadness, resentment, humiliation, etc.), psychosocial (feelings of isolation, loneliness, ostracism, social rejection). Models of cyberbullying by Western scientists have been studied, which provide a theoretical basis for a better understanding of the internal struggle of psychological and behavioral processes of a person who is in a situation of cyberbullying.

Key words: cyberbullying, cyber aggression, cyberbullying models, cyberspace, social networks.

Останніми роками відбувається стрімкий розвиток та поширення використання сайтів соціальних мереж (SNS), які, з одного боку, надають платформу для спілкування людей у всьому світі, надають можливість об'єднатися за інтересами,

створити співтовариства, з іншого боку, соціальні мережі надають можливість для розповсюдження кібербулінгу на своїх платформах. Раніше використання Інтернету передбачало додатковий формат повсякденного спілкування. Але останнім

часом спостерігається тенденція до переходу від спілкування віч-на-віч до спілкування в Інтернеті, що створює унікальну та потенційно шкідливу динаміку для соціальних стосунків – динаміку, яка нещодавно досліджувалася в літературі як кібербулінг та переслідування в Інтернеті.

Кібербулінг, або кіберзалежування становить значну загрозу фізичному та психічному здоров'ю жертви кібербулінгу та привертає значну увагу фахівців різних напрямків: педагогів, психологів, соціологів, юристів тощо. У всьому світі повідомлялося про дратівливий досвід кібербулінгу серед молодих людей, що привертає увагу до його негативного впливу. Дане питання є предметом обговорення та спільної діяльності науковців всього світу, котрі намагаються знайти різні можливості попередження та профілактики наслідків кібербулінгу та віктимізації юнацтва. Саме тому існує нагальна потреба вивчити кібербулінг з точки зору його виявлення, запобігання та пом'якшення.

Перш за все, слід визначити, що саме поняття булінгу достатньо нещодавно увійшло в науковий обіг, тоді як явище, що пояснюється визначенням «булінг», є давно відомим. Наукові дослідження булінгу започатковано західними дослідниками [23], котрі задали новий тренд сучасної психології та вперше стали вивчати знущання, цькування у шкільному середовищі, «дідівщина» в армії, знущання у виправних закладах. Всі ці форми об'єднані у загальноприйнятий термін «булінг». Отже, відповідно, традиційний булінг розглядається як будь-яка діяльність особи або групи, яка спрямована на цільову групу чи індивідуума, що включає емоційне, фізичне чи вербальне насильство яке повторюється у часі [6; 22], як залежування, фізичний чи психологічний терор, спрямований те що, щоб викликати в іншого страх і цим підпорядкувати його собі [5], як умисне, що не носить характеру самозахисту і не санкціоноване нормативно-правовими актами держави, тривале (повторюване) фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) щодо індивіда і яке відбувається переважно в організованих колективах з певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет у деяких осіб) [11].

Поняття «кібербулінг» вперше було визначено Біллом Белсі (Bill Belsey), який характеризував його як використання інформаційних та комунікаційних технологій, наприклад електронної пошти, мобільного телефону, особистих інтернет-

сайтів, для навмисної, неодноразової та ворожої поведінки особи або групи, спрямованої на образу інших людей [16]. Кібербулінг визначається як агресивна, навмисна дія, здійснена групою або окремою людиною, з використанням електронних форм контакту, неодноразово та протягом тривалого часу, проти жертви, яка не може захистити себе [16]. Дослідження міжнародної організації боротьби з кібербулінгом показали, що більшість підлітків стикаються з кібер-залежуванням під час своєї діяльності в Інтернеті, включаючи використання мобільного телефону, а також під час участі в онлайн-іграх або спілкування у соціальних мережах. Деякі дослідники визначають кібербулінг як соціальну проблему, що включає переслідування, залежування, знущання та невиправдану агресивність, що здійснюються через використання цифрових пристроїв особою або групою щодо іншої особи (жертви), але наслідки переслідування яких зберігаються та поширюються в геометричній прогресії [19; 24].

Сучасні вітчизняні дослідники, зокрема Т.В. Миرونюк, А.К. Запорожець, визначають кібербулінг як новітню форму протиправної поведінки, яка виявляється у агресивних, жорстоких діях з метою дошкулити, нашкодити, принизити людину, використовуючи інформаційно-комунікаційні засоби: мобільні телефони, електронну пошту, соціальні мережі тощо [8, с. 277].

Л.А. Найдьонова характеризує кібербулінг як використання інформаційно-комунікаційних технологій для заподіяння нападів на однолітків – не тільки в шкільному середовищі, але і в його он-лайн аналогах відкритого інформаційного простору, в соціальних мережах, опосередкованому технологіями між особовому спілкуванню [10, с. 145]. Дослідниця, спираючись на ґрунтовний аналіз визначення поняття кібербулінгу та його видів, пропонує розглядати цей феномен у широкому та вузькому значенні. Особливо важливим, на нашу думку, є окреслене коло широкого сенсу кібербулінгу, який визначається як метакібербулінг, до якого належать різні види інтернет-ризиків. Л.А. Найдьонова дає визначення кібербулінгу у широкому контексті: «Метакібербулінг – це всі психологічні небезпеки в інтернет середовищі, які діють як тиск кіберсередовища, спрямований на персональне враження людини або групи людей, і відповідають основним критеріям булінгу (навмисність, тривалість-повторюваність і нерівність)» [10, с. 150]. Таким чином, авторка вважає, що до цієї категорії слід віднести флеймінг і тролінг, обмовлення і наклепи, самозванство, ошуканство і шахрайство, селфхарм,

заякування і заклики до самоушкоджень, сталкінг, хепіслепінг [10, с. 149]. Кібербулінг включає чотири основні компоненти: 1) навмисна агресивна поведінка; 2) повторна поява; 3) нерівність сил кібербулера та жертви; 4) використання та вільне володіння технологіями [20].

Дослідження кібербулінгу у соц. мережах висвітлено в роботах багатьох сучасних дослідників [1; 2; 4; 9; 18]. Виходячи з визначень кібербулінгу, що відбувається у соц. Мережах, він розглядається як форма заякування, що здійснюється на платформі SNS, що визначається як навмисна та ворожа поведінка окремої особи або групи осіб, яка передбачає використання SNS для неодноразової передачі агресивного вмісту, спрямованого на заподіяння шкоди або дискомфорту об'єкту цькування.

Наслідки кібербулінгу у SNS підсилюється через зв'язність SNS та їхню здатність залучати кількох людей до соціальних взаємодій в Інтернеті, SNS-булінг часто включає триадні взаємні стосунки між кривдниками, жертвами та сторонніми особами. Особливо гостро будь-яка людина переживає, коли свідками її цькування, зневаги є сторонні особи. О.О. Макарова вказує, що кожна особа має електронні засоби зв'язку, які просякли усі сфери життєдіяльності: роботу, навчання, соціальне життя і залежить залежать від того, кількома і якими засобами зв'язку людина користується. Автор зазначає, що якщо людину ображають на особистій сторінці у Facebook, усі її соціальні кола знають про це; поки у людини є доступ до мережі, безперервний потік повідомлень залишає її вразливою для кіберхулігана [7, с. 73].

Л.А. Найденовою [10] проведено опитування українських підлітків щодо ризиків у соц. мережі та складено рейтинг інтернет-небезпек. Отже, за результатами опитування на 1-му місці – наклепи, на 2-му місці – викрадання даних, на 3-му місці – шахрайство, на 4-му – заякування, 5 – кібербулінг.

Західні дослідники у своїх роботах намагаються виділити основні характеристики кібербулінгу та його відмінності від традиційного булінгу. Так, П. Сміт [26, с. 177–178] вважає, що 1) кібербулінг вимагає певного ступеня технологічної спеціалізації, тому, наприклад, для створення підробленої особи кібербулер має володіти певними технічними навичками; 2) кібербулінг – це форма непрямой прихованої агресії, якій сприяє невидимому та анонімному стану кіберхулігана; 3) хуліган зазвичай не спостерігає реакції жертви, що полегшує моральне відсторонення, а також сприяє кіберзаякуванню, оскільки через відсутність прямого зворотного зв'язку, спів-

чуття чи жаль менш ймовірні; 4) різноманітність ролей глядачів є складнішою в кібербулінгу, ніж у булінгу; 5) кібербулер має тенденцію втрачати підтримку, що підвищує статус, який традиційний булер набуває перед однолітками, коли реалізує свою владу над жертвою; 6) розмір потенційної аудиторії кібербулінгу значно ширший; 7) кібербулер має доступ до своїх жертв 24 години 7 днів на тиждень, тоді як традиційний булер має доступ лише в школі. Також жертвам кібербулінгу «ніде сховатися» і вони не можуть уникнути кібербулінгу, навіть змінивши школу чи переїхавши в інше місто. Страх жертв перед хуліганом може викликати справжню паніку.

Слід визнати, що кіберхулігана фактично важко ідентифікувати через його безкарне використання анонімності Інтернету. Цифрові профілі надають зловмисникам додатковий рівень анонімності і, таким чином, посилюють дисбаланс сил між зловмисниками та жертвами. Крім того, мережева платформа робить пости з кібербулінгом доступними для інших користувачів, швидко їх розповсюджувати заякуючий або образливий контент серед більш широкої аудиторії, і, таким чином, завдаючи значної шкоди жертвам.

Серед наслідків у об'єкта кібербулінгу виділяються фізичні, психологічні, емоційні та психосоціальні. *Фізичні наслідки*: головний біль, біль у животі, розлади сну, втома, біль у спині, втрата апетиту, проблеми з травленням тощо. Жертва кібербулінгу переживає серйозні *психологічні та емоційні наслідки*: страх і навіть почуття жаху, тривоги, туги, смутку, стресу, симптоми депресії, поведінку, що пов'язана з нанесенням собі шкоди, селф-харм, у край важких випадках можливі спроби або реалізація самогубства, коли жертва не здатна впоратись з емоційним напруженням від образливих, погрозових, принизливих та агресивних повідомлень. Так, наприклад, діти, яких постійно мучать однолітки за допомогою текстових повідомлень, миттєвих повідомлень, соціальних мереж або додатків, часто починають відчувати безнадійність і вважають, що єдиний спосіб полегшити біль – це покінчити з життям [10]. У зв'язку з цим останнім часом у психології з'явилося поняття «буліцид» – загибель жертви внаслідок булінгу, тобто це гібридний термін, який відноситься до молодих людей, які стикаються з різними формами знущань та їх наслідками, що підштовхує їх до позбавлення життя. Також признаним злочином вважається хепіслепінг, якщо його дії призводять до таких трагічних наслідків. *Психосоціальні наслідки* пов'язані з почуттям ізоляції та самотності, остракізму і навіть соціального неприйняття. Ці ефекти

є особливо шкідливими, оскільки вони атакують соціальний центр індивіда, який включає психосоціальні вимоги, зокрема приналежність, позитивну ідентичність та самооцінку [27].

За даними дослідження UNICEF, в Україні близько 50% підлітків визнали, що були жертвами кібербулінгу, а кожна третя дитина прогулювала школу через кібербулінг. За результатами анонімного опитування 75% підлітків підтвердили те, що Instagram, TikTok та Snapchat є основними соціальними платформами для цькування [3]. Також було визначено, що «під час пандемії COVID-19 підлітки стали ще більше часу проводити онлайн і стали ще більш уразливими до негативного впливу кібербулінгу», – йдеться в повідомленні.

У рамках Всеукраїнської компанії проти кібербулінгу Docudays UA презентували аналітичне дослідження «Попередження та протидія кібербулінгу в дитячому середовищі України», найбільш розповсюдженими видами кібербулінгу є створення фейкових сторінок, поширення інтимних фото та відеозаписів бійок, тролінг. За результатами дослідження станом на 1 квітня 2020 року судами було прийнято 482 Постанови щодо булінгу проти дітей. У 13% випадків справи стосувались кібербулінгу, зокрема погроз та принизливих коментарів та поширення фото і відео без згоди [12].

Вплив кібербулінгу погіршується тим фактом, що діти, на жаль, неохоче діляться своїми переживаннями щодо кібербулінгу з дорослими через страх втратити можливість користуватися девайсами, обмеження або заборону доступу до Інтернету, що, в свою чергу, можна розглядати як одну із форм інтернет-адикції. Також треба визначити, що кібервіктимізація не на всіх жертв впливає однаково. Це залежить від таких факторів, як стать, вік, кількість та якість соціальної підтримки, тип стосунків жертви з батьками, час, який молоді люди проводять у мережі за допомогою електронних засобів комунікації. Відомо, що особи жіночої статі, які зазнали кібербулінгу, відчувають більше негативних наслідків, ніж особи чоловічої статі, котрі частіше виступають у ролі кібербулера [17], і що чим більше часу підлітки проводять в Інтернеті та його різних формах (стільнікові телефони, електронна пошта, текстові повідомлення, чати тощо), тим більш ймовірно, що вони потрапляють у ситуації кібербулінгу.

На теперішній час існує ціла низка різних концепцій, які забезпечують теоретичне підґрунтя для кращого розуміння внутрішньої боротьби психологічних та поведінкових процесів людини, котра потрапила в ситуацію кібербулінгу. Розглянемо деякі теорії кібербулінгу.

Так, з точки зору теорії соціального навчання А. Бандура стверджував, що зовнішнє середовище значною мірою сприяє набуттю та підтримці агресії та інших видів ризикованої поведінки. Згідно з цією концепцією розвиток агресії та інших потенційно девіантних форм поведінки є наслідком впливу соціально девіантних рольових моделей і невідповідного підкріплення дезадаптивної поведінки. Наприклад, дитина, яка змушується над іншими дітьми і отримує підкріплення від інших, які сміються, приєднуються або взагалі пропонують підтримку агресору, ймовірно, що він продовжить свої дії. У разі кібербулінгу на сайтах соціальних мереж цілком вірогідно, що така поведінка підкріплюється «лайками» інших користувачів, тим самим підбурюючи на подальші дії.

З позиції теорії спланованої поведінки [13] і загальної моделі агресії [14] є двома домінуючими соціально-психологічними теоріями, що застосовуються до вивчення кібербулінгу з метою з'ясування змінних і процесів, задіяних у цій формі асоціальної поведінки. Через природу того, як вимірюється вчинення кібербулінгу, обидві теорії досліджують навчені механізми, які детально описують вчинення кібербулінгу.

Спираючись на теоретичну модель загальної агресії та теорію соціального навчання дослідники К. Барлетт і Д. Джентайл запропонували модель кібербулінгу (BGCM), яка створена для з'ясування основних психологічних механізмів, які передбачають кібербулінг та спрямована на прогнозування кібербулінгу [15]. Автори моделі стверджують, що після скоєння кіберзалежування агресор (кібербулер) має переконання у власній анонімності та владі над об'єктом кібербулінгу. Теоретично, віра в те, що людина анонімна і не може бути покарана за свою агресивну поведінку в Інтернеті, і розуміння того, що будь-хто, незалежно від того, наскільки він фізично сильний, може атакувати інших в Інтернеті, повинні призвести до розвитку позитивного ставлення до кіберзалежування та продовження вчинення цих дій. Отже, можна визначити, що головними факторами є анонімність у віртуальному просторі, та визнання того, що фізична перевага не надає жодних переваг в онлайн-середовищі.

Однак модель К. Барлетта і Д. Джентайла не є єдиною теоретичною моделлю, яка обговорює важливість анонімності в онлайн-світі. Так, Дж. Сулер [28] для опису поведінки людини у віртуальному просторі запропонував «ефект розгальмування в Інтернеті», щоб описати відмову від дотримання соціальних норм, які регулюють спілкування як віч-на-віч так і коли людина перебуває

в Інтернеті. Дж. Сулер вважає, що взаємодія певних чинників, а саме дисоціативна анонімність, невидимість, асинхронність, соліпсична інтроспекція, дисоціативна уява та мінімізація влади, спричинює ефект розгальмування в Інтернеті. Проте слід відмітити, що лише один з цих чинників зосереджується на анонімності – дисоціативна анонімність яка визначається як відокремленість людини своїх дій від себе в Інтернеті через уявлену анонімність. Таким чином, якщо кібербулер нападає на когось онлайн, надсилаючи миттєве повідомлення, анонімність, що надана агресору в Інтернеті, дозволяє йому дистанціюватися від своїх дій. Переконавання в анонімності, неможливості ідентифікації спричинює автоматизацію позитивного ставлення до кібербулінгу, яке сприятиме подальшим знуцанням та цькуванням у віртуальному просторі.

Заслуговує на увагу факторна модель «ІЗ» (Instigating, Impelling, and Inhibiting Factors) Е. Б. Слоттера і Е. Дж. Фінкеля, яка дещо розходиться з теорією агресії, роблячи акцент на гальмівних процесах. Теорія «ІЗ» визнає важливість тригерів спонукання, які змушують індивідів проявляти агресивну поведінку лише тоді, коли їхня загальна сила більша за загальну силу гальмівних процесів. Модель трьох «І» передбачає поєднання індивідуальних та ситуативних тригерів: *підбурюючі* (instigating), які є дискретними ситуаційними подіями або обставинами, які викликають рудиментарні тенденції дій до фізичної агресії, тобто провокують агресію; *спонукальні*

(impelling) – фактори ризику, які визначають силу агресивного імпульсу, що відчуває індивід, через основні ефекти та через взаємодію з провокуючими тригерами які сприяють кібербулінгу; *гальмівні* (inhibiting) це фактори, які підвищують вірогідність того, що індивіди зможуть подолати агресивні імпульси, а не реагувати на них, перевага надається ненасильницькій поведінці [25].

Висновки. Проведений теоретичний аналіз вивчення кібербулінгу дозволив визначити його поширеність для користувачів мережі Інтернет, особливо гостро ця проблема постає у молодіжному середовищі. Хоча кібербулінг розглядається як серйозна соціальна проблема для психічного здоров'я людини на сьогоднішній день не існує загальновизнаного визначення, проте спільним є розуміння щодо скоєння агресивних дій, агресивної поведінки у віртуальному просторі по відношенню до певної особи. Визначено, що кібербулінг може приймати різні форми та розгортатися на різних платформах, включаючи меседжери, фотоповідомлення, відео та онлайн-ігри, а також на більш широкому спектрі платформ соціальних мереж. Встановлено, що досі дискусійними є питання щодо концептуального підґрунтя кібербулінгу, його визначальних характеристик та відповідних вимірів у порівнянні зі звичайним булінгом. Отже, подальше вивчення особливостей кібербулінгу, розуміння предикторів поведінки кібербулінгу дуже важливо для розробки заходів, спрямованих на зменшення цієї « нової » форми цькування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Божко Н. І. Кібер-мобінг серед дітей і підлітків. *Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід)* : зб. тез доп. учасників XXI Студент. наук.-практ. конф. інозем. мовами, 9 квітня 2020 р., м. Харків, Україна / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків, 2020. 320 с.
2. Гіденко Є. С. Кібербулінг: насильство в соціальній мережі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2021 № 50. С. 26–29. doi: 10.32841/2307-1745.2021.50.6
3. Дослідження UNICEF «Які вони, українські підлітки: про соцмережі, секс, алкоголь, спорт, довіру до батьків та друзів. Дослідження». URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2019/05/22/236974/>
4. Єрмоленко Б. С. Насильство в мережі Інтернет. Кібербулінг. Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід). Харків, 2020. 320 с.
5. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? *Семья и школа*. 2006. № 11. С. 15–18.
6. Лейн Д. А. Школьная травля (буллинг). *Детская и подростковая психотерапия* / под ред. Дэвида Лейна и Эндрю Миллера. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 240–274.
7. Макарова Е. А. Буллинг как психологическое явление, изучаемое в рамках виктимологии. *Вестник Таганрогского института управления и экономики*. № 1/2018. С. 72–75.
8. Миронюк Т. В., Запорожець А. К. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: визначення та протидія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2(16). С. 275–284.
9. Міхеєва О. Ю., Корнієнко М. М. Кібербулінг як соціально-педагогічна проблема. *Молодий вчений*. № 11(63). 2018. С. 247–251.
10. Найдьонова Л. А. Кібербулінг у підлітковому рейтингу інтернет-небезпек. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 1. С. 141–159.
11. Ожиева Е. Н. Буллинг как разновидность насилия. Киев : Рута, 2001. 320 с.

12. Попередження та протидія кібербулінгу в дитячому середовищі України. Аналітичний огляд. Команда правозахисного департаменту ГО «Докудейз». URL: <http://bullyingstop.org.ua/news/antirejting-populyarnih-vidiv-kiberbulingu-v-ukrayini>
13. Ajzen I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 50(2). 179–211. doi: 10.1016/0749-5978(91)90020-T
14. Anderson C. A., & Bushman B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*. 53. 27–51. DOI: 10.1146/annurev.psych.53.100901.135231
15. Barlett C. P., & Gentile D. A. (2012). Attacking others online: The formation of cyberbullying in late adolescence. *Psychology of Popular Media Culture*. 1(2). 123–135. doi: 10.1037/a0028113
16. Belsey B. Cyberbullying: An Emerging Threat to the «Always On» Generation. . URL: http://www.cyberbullying.ca/pdf/Cyberbullying_Article_by_Bill_Belsey.pdf
17. Brown C. F., Demaray M. K., & Secord, S. M. (2014). Cyber victimization in middle school and relations to social emotional outcomes. *Computers in human behavior*. 35. 12–21. doi: 10.1016/j.chb.2014.02.014
18. Chan T., Cheung C., Wong R. Cyberbullying on social networking sites: the crime opportunity and affordance perspectives. *J. Manag. Inf. Syst.* 2019. 36(2). P. 574–609. doi: 10.1080/07421222.2019.1599500
19. Grigg D. W. (2010). Cyber-aggression: Definition and concept of cyberbullying. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*. 20(2). P. 143–156. doi: 10.1375/ajgc.20.2.143
20. Kowalski R. M., Giumetti G. W., Schroeder A. N., Lattanner M. R. (2014). Bullying in the digital age: a critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological bulletin*. 140:1073–1137. doi: 10.1037/a0035618
21. Kowalski R. M., & Limber, S. P. (2007). Electronic Bullying among Middle School Students. *Journal of Adolescent Health*. 41. 22–30. doi: 10.1016/j.jadohealth.2007.08.017
22. Nandhinia B. Sri, Sheeba J. I. Online Social Network Bullying Detection Using Intelligence Techniques. *Procedia Computer Science*. 2015. 45. P. 485–492. doi: 10.1016/j.procs.2015.03.085
23. Olweus D. (1996) Bully/Victim Problems at School: Facts and Effective Intervention. Reclaiming Children and Youth. *The Journal of Emotional and Behavioral Problems*. 5(1): 15–22. doi: 10.1007/BF03172807
24. Schulz A., & Roessler, P. (2012). The spiral of silence and the Internet: Selection of online content and the perception of the public opinion climate in computer-mediated communication environments. *International Journal of Public Opinion Research*. 24(3). 346–367. doi: 10.1093/ijpor/eds022
25. Slotter E. B., Finkel E. J. (2011). I3 theory: Instigating, impelling, and inhibiting factors in aggression. In P. R.
26. Shaver M. Mikulincer (Eds.). Herzilya series on personality and social psychology. Human aggression and violence: Causes, manifestations, and consequences. pp. 35–52. Washington, DC, US: American Psychological Association. doi: 10.1089/1094931041291295
27. Smith P. K. (2013). Cyberbullying & ciberagresión. A. Ovejero, P. K. Smith, & S. Yubero (Eds.), El acoso escolar y su prevención: Perspectivas internacionales (pp. 173–190). Madrid : Biblioteca Nueva.
28. Suler J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology and Behavior*. 7. 321–326. doi: 10.1089/1094931041291295

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.7>

Бергхауер-Олас Емьовке Ласлівна,

доктор філософії (Ph.D) з галузі «Соціальні та поведінкові науки»,

доцент кафедри педагогіки та психології

Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

ORCID ID: 0000-0002-1576-0286

БАГАТОАСПЕКТНА СОЦІОМЕТРИЯ МИРЕЙ

MÉREI'S MULTI-ASPECT SOCIOMETRIC METHOD

Присутність однолітків відіграє особливо важливу роль у житті школярів, оскільки діти проводять усе більше часу у компанії однолітків й поступово вчаться знайти своє місце у групі шляхом засвоєння норм. Обставини організації групи, ролі у соціальних формуваннях, а також досвід й спогади про дружні відносини також мають кардинальне значення. Основна мета цієї статті – шляхом аналізу міжнародної спеціалізованої літератури з відповідної теми, а також представлення емпіричних досліджень, зосередитись на потенційному дослідницькому методі багатоаспектної соціометрії Ф. Мирей як методі вивчення соціальних відносин.

Ф. Мирей шукав інший тип соціометрії порівняно з попереднім методом, який дійсно аналізує суспільство; який не тільки вказує на місце людини у ньому, але й характеризує саме суспільство, дозволяє визначити людську спільноту (конгломерат) як соціально-психологічну одиницю.

На підставі критеріїв відбору багатоаспектної соціометрії можливо локалізувати суттєві відхилення від тез Я. Морено. Понад усе, вона відображає інтерпретацію соціальної позиції членів групи як доповнення до соціальної позиції досліджуваного формування з метою отримання інтерпретаційної підтримки про малу групу як соціальну одиницю. По-друге, вона обов'язково містить відносини в соціальному полі зі всіма його підрозділами, ієрархіями та взаємозв'язками. По-третє, вона передбачає цілі, які сприяють наданню додаткової інформації про мотиви, вибір та належність до соціальної сфери.

Задля правильного керування групою або класом, вчителю необхідно знати внутрішню динаміку групи, глибинні, приховані події, які можуть слугувати важливим орієнтиром у виборі методів керування. Відмінний спосіб зробити це – провести соціометричне опитування.

Сьогодні застосування цього методу несправедливо відійшло на другий план у психолого-педагогічній практиці, частково через його надзвичайну трудомісткість. На протизвагу цьому, ця публікація пропонує наочну перспективу.

Ключові слова: соціальні відносини, групова організація, групова динаміка, когезія, соціометрія, багатоаспектна соціометрія.

The presence of peers plays a particularly important role in the lives of schoolchildren, as children spend more and more time in the peer community and gradually learn to develop their place in the group by learning the norms. Thus, the circumstances of grouping, the roles played in social contexts, as well as the experiences and memories of friendships also have a cardinal effect. The primary aim of the present paper is to focus on the potential diagnostic method of Mérei's multi-aspect sociometry as a method of exploring social relations, based on the review of the related international literature on the topic, and on the presentation of empirical research.

Mérei was looking for a different type of sociometry compared to the previous method – one that truly measures the community; one that not only shows the individual's place in it, but also characterises the community itself, thus allowing the definition of a human association (conglomerate) as a socio-psychological unit.

Based on the selection criteria of multi-aspect sociometry, substantial deviations from Moreno's thesis can be localised. The thesis reflects primarily on the need to interpret not only the social position of the group members, but also on the social position of the formation under study in order to gain an interpretation basis for the small group as a social unit. Secondly, it necessarily incorporates into the characterisation the relations found in the social field, with all its subdivisions, hierarchies and interconnections. Thirdly, it envisages objectives that support the provision of additional information on the motivations, choices and attachments in the social field

To correctly manage a group or class, the teacher needs to be aware of the internal dynamics of the group, the deep, hidden events that can provide an important guide in the choice of management techniques. An excellent way to do this is to carry out a sociometric survey.

Today, the application of this method is unfairly marginalised in educational-psychological practice, among other things because of its extreme labour-intensity. To counterbalance this, this publication offers an illustrative perspective.

Key words: social relations, grouping, group dynamic, cohesion, sociometry, multi-aspect sociometry.

В інституційних спільнотах внаслідок членування можуть утворюватися спонтанні об'єднання, групи друзів, кліки. Внаслідок переплетення утворених пар і груп формується ціла розгалужена структура [6]. Схожі приховані структури так само наявні у дитячих спільнотах, де у центрі колективного життя місце займають найактивніші, а ті, хто перебуває на маргінесі, поєднуються з даною спільнотою слабкими зв'язками. Навколо дітей, що опинилися у центрі, спонтанним способом організуються менші групи, а самотні, у багатьох випадках відкинуті діти потрапляють на маргінес [8]. Чудовим засобом дослідження структури міжособистісних відносин у малій соціальній групі є метод соціометрії Я. Морено [12; 1].

Аналіз та пояснення структури міжособистісних відносин, які вимальовувалися у ході вивчення соціальних зв'язків, та систему вибору на основі симпатії, називають *соціометрією*, а сам метод, використовуючи запропонований Я. Морено вираз, називають *соціометричним тестом*. В угорській практиці частіше використовується термін опитування [5], так само термін *опитування* частіше вживається в російській та українській фаховій літературі [4; 14; 15; 16; 17]. Прихована структура відносин, що вималювалася на основі виборів за симпатією, так само, як і карта спонтанних груп, подаються у спеціальному малюнку, що отримав назву *соціограми* [7].

Методика і система соціометричного методу була піддана серйозній критиці. Найсуттєвіші критичні точки зору висловив французький напрям раціоналізму у соціальній психології на чолі із Р. Заззо (1949), Реймонд-Рів'єрою (1961) та Мейсоннойве (1965); свої міркування висловив також і Ф. Мирей (1988). У першу чергу, підхід Я. Морено критикувався за емоційний вибір, зокрема у запитаннях, які стосувалися симпатії та антипатії. М. Петрушек зазначає, що емпатія так само може призводити до напруги, члени групи завдяки специфічним суспільним факторам можуть вступати в контакт один з одним, а на вибір можуть впливати такі здібності, які, зазвичай, характерні для групи [11].

У своїх працях Ф. Мирей так само приділяє значну увагу узагальненню критики, аналізуючи праці таких дослідників як Г. Гібш та М. Форверг (1967), О. Гегедуш (1961) та З. Ваштаг (1967). Він відхиляє гіпотезу, згідно якої судження про малі групи дійсні і на макросоціологічному рівні [5].

Узагальнено найвагоміші критичні зауваження Ф. Мирей стосовно методу Морено.

1. Згідно з гіпотезою Я. Морено, група – це лише сума її членів і не існує як самостійна

єдиниця. Дослідження досвіду спростували теорію Я. Морено стосовно метафоричної суті групи.

2. Виходячи з твердження, що група не існує, соціометрія вивчає виключно місце особистості у групі.

3. Його висновки емоційно забарвлені (емоційна соціологія), виходячи з того, що він поділяє суспільні зв'язки виключно на симпатію та антипатію. Проте, емоційний вибір надає більшу можливість включити непередбачувані мотиви. Відмінні відповіді, які відрізняються від наданих критеріїв, унеможливають інтерпретацію індексів [6].

4. Морено часто вільно використовує термінологію: він використовує термін соціометрія як у мікросоціології, так і для аналізу малих груп і прихованих суспільних мереж. Він також використовує слова 'інтровертний' та 'екстровертний', визначені ще К. Юнгом, для явища встановлення контактів (залежно від того чи це відбувається у близькому чи віддаленому колі) [7].

5. Згідно з теорією Я. Морено, умовою соціометричного зв'язку у ситуації вибору є також спонтанність, яка «у виборі є протилежністю міркування, а в соціальному акті – організації. Так, соціометричне опитування вважає дійсним виключно спонтанну напругу міжособистісних стосунків, а саме напругу, яка послаблює інституційну систему» [5, с. 110]. Безпідставне твердження Я. Морено, що основою щастя людини є спонтанність, а її обмеження викликає напругу від розчарування. Дослідник вважає тотожними терміни 'спонтанний', 'інстинктивний' та 'підсвідомий'. Однак, результати досліджень мотивації свідчать про те, що імовірно спонтанний вибір точно відповідає підсвідомим моделям поведінки [7]. Цікавим елементом міркування є те, що на той час, коли Я. Морено приєднав поняття спонтанності до критерію моменту, результати ще не були відомі [5].

6. Я. Морено переоцінив результати власних соціометричних опитувань, зробив серйозні висновки і назвав свій метод придатним для схематичного опису світу.

Мирей Ференц приступив до розробки методу багатоаспектної соціограми у 1945 році. Субстанціональні поняття Я. Морено не цікавили його, він поставив собі за мету розробку іншої методики. Глибшому дослідженню сприяла анкета М. Вайнберга, яка була розроблена у лабораторії Г. Валлон і була попередником багатоаспектної соціограми. Чотири запитання анкети мобілізують не емоційне напруження, а суспільний досвід. В основі лежать два критерії: симпатії та функції. Вона надає реальнішу картину про соціальне поле, оскільки поряд з локальним вибором на основі

спонтанності, викликає стереотипи на підставі особистого досвіду. Хоча порівняно із стереотипним вибором, спонтанний вибір емоційно автентичніший, він не здатний показати, чи у випадку негараздів особа звертається до обраного друга за підтримкою згідно сформованого стереотипу чи на основі спонтанного вибору [5]. У багатоаспектній соціометричній анкеті опитування, розробленій Ф. Мирей, на відміну від методу Я. Морено, поряд із запитаннями вибору симпатії та антипатії є і такі, що фокусуються на суспільну здатність, функцію, особисті властивості або навички [6].

Для правильного керування групою або класом педагог повинен відчувати внутрішню динаміку групи, події, які відбуваються всередині неї. Вони слугуватимуть основою для вибору методики керування. Найкращий спосіб зробити це надає проведення соціометричного опитування.

Критерії вибору багатоаспектної соціометрії. На підставі критеріїв вибору багатоаспектної соціометрії бачимо значні відхилення від тверджень Я. Морено. По-перше, зосереджена увага на те, щоб поряд із інтерпретацією соціального стану членів групи, разом із суспільною позицією досліджуваної форми отримати пояснення про малу групу як суспільну одиницю. По-друге, в опис включаются всі стосунки соціального поля із усіма членуваннями, ієрархією та зв'язками. По-третє, Ф. Мирей ставить собі за мету отримати додаткову інформацію про мотиви вибору та зв'язків у соціальному полі [5].

Для опису соціальної форми критерії вибору повинні відповідати конкретним міркуванням [6]. Відповідно до цього, соціометричні запитання включають:

1. *Запитання, які стосуються співчуття*, спрямовані на життя разом, спільні розваги та довірчі стосунки (хто найкращий друг у класі, до кого б Ви звернулися у скруті, кому б розповіли найпотаємнішу таємницю та ін.). У процесі взаємного вибору, у схожий на метод Морено спосіб, можна намалювати соціограму спільноти.

2. *Запитання, які стосуються суспільної функції*, висвітлюють найважливіші суспільні ролі, зокрема організаторські, суддівські та керівні функції, а також пов'язані з ними статуси (кому б Ви довірили представляти клас, хто міг би організувати чудову подію та ін.).

3. *Запитання, які стосуються особистих властивостей і природного таланту*, фокусуються на загальну освіту, вправність особи, її надзвичайні здібності та продуктивність (хто виділяється у класі, кого би Ви відправили на предметну олімпіаду та ін.).

4. *Запитання, які стосуються популярності*, зосереджені на популярності, ефективності у конкретній ситуації (кого найбільше люблять та ін.) [13].

Під час застосування багатоаспектної соціограми інструкції збігаються з інструкціями соціометричного опитування Я. Морено (присутність декількох членів, повідомлення особливостей дослідження та мети опитування, гарантія анонімності).

Під час складання анкети, крім дотримання мети дослідження, доречно брати до уваги вікові особливості групи або класу. Запитання повинні бути конкретними і стосуватися реальних життєвих ситуацій [9]. Крім зазначених вище, в анкеті можуть бути й інші запитання, які потребують обґрунтування (який Ваш улюблений предмет, який предмет Ви не любите, чому та ін.). Це надзвичайно важливо, оскільки допомагає інтерпретувати кого і по якій причині відхиляють друзі або чим викликано надання переваги іншим [13].

Побудова багатоаспектної соціограми. Дані соціометричного дослідження впорядковуються у двох таблицях – *таблиці взаємності* та *таблиці частотності*.

Таблиця взаємності. Таблиця взаємності відома з соціометричного дослідження Морено і становить матрицю з двох стовпчиків по обидві вісі якої знаходиться список групи, яка бере участь у дослідженні. Опрацювання відбувається на підставі зазначених у стовпчику імен, розглядаючи одне за одним запитання щодо симпатії і позначення у відповідній чарунці хто кого обрав. Частотність взаємного вибору представлена двома перехресними полями з лівого верхнього рядка матриці до правого нижнього. Кількість взаємних виборів узагальнюється по рядкам і стовпчикам. Узагальнення формується навколо п'яти точок зору (відповідає стовпчикам матриці). Перший містить кількість задекларованих зв'язків на підставі критерію симпатії – хто кого обрав. Другий, третій та четвертий містять кількість взаємних зв'язків залежно від одно-, дво- та триразового вибору. Останній містить порядкове узагальнення, яке включає кілька взаємних зв'язків. На підставі таблиці взаємності особи з найбільшою кількістю зв'язків є відправною точкою побудови соціограми. Пари та особи без взаємних зв'язків відображаються в останню чергу [13].

Таблиця частотності. Основа соціометричних підрахунків – узагальнення даних багатоаспектної соціограми. Вертикальна вісь таблиці частотності містить список досліджуваної групи (ігноруючи алфавітний порядок, зазвичай, на підставі іншого критерію), а горизонтальна вісь

включає згруповані критерії [5]. На горизонтальній вісі перегруповуються окремі групи критеріїв, а на вертикальній – критерії формування списку. Відтак, одне запитання відповідає одному стовпчику. Окремі групи критеріїв можна узагальнити і окремо, а за ними слідує глобальне узагальнення. Збіг рядків і стовпчиків вказує на те, скільки раз обирали конкретного члена групи згідно визначеного критерію. Порядкове узагальнення висвітлює вибір, який припав на кожного члена групи згідно критерію групи.

Соціометричні індекси. Для інтерпретації результатів багатоаспектної соціометрії необхідна така система понять, яка здатна пояснити дані дослідження. Ф. Мирей розділив індекси на чотири великі групи: *структурні індекси*, *індекс атмосфери у групі*, *збіг вибору*, та *індекс виміру членування* [6]. Нижче наводимо їх аналіз.

Структурні індекси. Структурний індекс інтерпретує соціограму з точки зору рівня структурованості соціального поля, яке він схематично зображає. У подальшому необхідна повна оцінка форми, що становить узагальнене трактування формальних характеристик схеми взаємності [5]. Це, як правило, визначається на підставі параметрів індексів.

Індекси когезії. На думку Ф. Мирей, когезія – це динамічна напруга групи, «яку члени групи переживають як єдність, відчуття спільноти та солідарність» [5, с. 143]. Рівень когезії визначається чотирма індексами.

Індекс взаємності вказує на відсоток осіб із взаємними стосунками відносно до кількості членів у групі. Середнє значення: 85-90%. Чим вище значення, тим менше самотніх людей у групі.

Індекс частотності – це співвідношення взаємних зв'язків та членів групи; він також показує кількість зв'язків на одну особу у соціальному полі. Середнє значення: 0,9–1.

Індекс когезії висвітлює відсоток реалізації можливих взаємних стосунків з точки зору соціометрії. Кількість можливих зв'язків:

$$\frac{n(n-1)}{2},$$

де n = кількість членів у групі.

Індекс когезії:

$$\frac{\text{Кількість взаємних стосунків} \times 200}{n(n-1)}$$

Індекс взаємних зв'язків зображає який відсоток задекларованих стосунків взаємний. Середнє значення коливається між 40–50%. У випадку проведення дослідження у молодших класах, можливе і менше значення, що свідчить про нижчий рівень соціальної перцепції [13].

Співвідношення структур у соціальній сфері

Під час аналізу та співвідношення соціальних позицій у структурі соціального поля поряд із закритими фігурами з'являються і форми, які свідчать про зіркові, ланцюжкові та парні ситуації.

Зірка – це відкрита форма, у центрі якої як мінімум чотири особи із взаємними стосунками, а її функцію можна тлумачити двояко. По-перше, особа має взаємні стосунки з кількома членами групи, які не контактують один з одним. У цій формі особа у центрі об'єднує всіх, а її вважають моделлю для наслідування. По-друге, зірка, яка споріднена з закритою формою, забезпечує розповсюдження новин з центру до периферії, сприяє формуванню громадської думки [5].

Функцію ланцюжкових стосунків можна інтерпретувати з точки зору розповсюдження новин. У соціальному полі ланцюжки можуть зв'язувати закриті форми, отже, якщо група складалася б виключно з ланцюжків, не формувалися б думки.

Центрально-маргінальний показник (СМ/ЦМП)

Цей показник розглядає і виражає те, чи має центр зображена спільнота, і водночас яку площину займає її оточення. Центром можуть вважатися ті особи, які зображені у замкнутій фігурі (трикутник, квадрат, п'ятикутник тощо) і коло зв'язків яких, включаючи власну особу, складає приблизно четвертину досліджуваної групи [9]. Групове поле може мати кілька центрів. Той, хто не має зв'язків з центрами площини (поля), розташовується по його краях. ЦМП, який визначає відносини між центром і крайніми, включає у себе дані про поширення центральної фігури, про осіб, що потрапляють у зону контролю цієї фігури, а також дані про відносини між крайніми фігурами групи. В середньому цей показник формується наступним чином: 20%, 50%, 30% [13].

Структурні типи

Разом із виділеними фігурами у групах прослідковуються також певні структурні типи. Відомо п'ять структурних типів групового поля.

Множинна структура – для групового поля не властиве структурування, нема замкненої фігури. Інколи зустрічаються ланцюгоподібні зв'язки, з однією-двома зірочками. В основному таку групу можна вважати найменш організованою, у ній багато самотніх осіб.

Нестабільна структура – для неї характерні парні та ланцюгоподібні зв'язки. У ній можлива одна замкнута фігура, або ж виділяються одна-дві зірочки. Ця структура характерна в основному для молодших школярів.

Структура з одним центром і великою кількістю крайніх членів – у ній прослідковується

в основному одна замкнута фігура, поширення якої є невеликою, всі інші члени групи є крайніми і можуть об'єднуватися між собою попарно або ланцюгоподібно.

Стабільна структура – більше як половина членів групи складають досить поширене згуртоване ядро. У цій структурі мало крайніх членів, мало одиноких.

Структура з кількома центрами – більша частина учасників групи розташована у замкнутій фігурі. У її межах можуть зустрічатися ще дві-три менші замкнуті фігури, які з'єднуються ланцюгами або зірочками. Члени цієї структури добре почувають себе у товаристві одне одного, власне спільнота дуже легко мобілізується [5].

Структурний тип групи залежить від вікових особливостей її учасників. У молодших дітей найчастіше спостерігаються множинна та нестабільна структури, у груповому полі старших дітей та дорослих найчастіше спостерігається структура з кількома центрами. У старших класах структурні типи можуть диференціюватися і за статтю: наприклад, група хлопців має структуру з одним центром, а інші члени є крайніми, група ж дівчат має кілька центрів. Діяльність шкільного класу є оптимальною в тому випадку, коли суспільне життя у ньому змістовне, а його структура – багатоаспектна.

Показник атмосфери у групі. Показник атмосфери групи дає змогу розглянути розподіл виборів у ній. Суб'єктивні вибори, як правило, поступаються суб'єктивним виборам, і навпаки, вибори, що стосуються функцій, відображаються на об'єктивніших установах, які залежать від атмосфери у групі. Якщо, вибираючи лідера групи, її члени здійснювали б свій вибір, в першу чергу, на підставі суб'єктивних мотивів, пов'язаних із симпатією, то рівновага у такій спільноті змістилася б і водночас порушила б її інтереси. Через розподіл виборів на суб'єктивні і такі, що стосуються функцій, можемо з'ясувати, у якій мірі реалізуються суб'єктивні мотиви та групові норми. Відповідно до цього члени гармонійної спільноти приймають суб'єктивне рішення у особистих справах, але у виборах, що стосуються функцій, вже більше дотримуються групових норм [5].

Показник розподілу вивчає розподіл виборів у порівнянні із середніми показниками розподілу, він відображений у табл. 1.

Відповідно до даних, наведених у таблиці, можна визначити чотири найбільш характерні типи показників: 1. *У функції спільноти показник вищий, ніж на особистісному боці* (з точки зору соціальних відносин атмосфера сприятлива). 2. *На особистісному боці показник вищий, ніж на боці функцій* (це один із варіантів конформізму співчуття, який найчастіше проявляється у несформованих спільнотах і зустрічається у молодших школярів). 3. *З обох боків показники низькі* (суспільна фігура ще не сформувалася для того, щоб розподілити ролі, немає спільної думки). 4. *З обох боків показники високі* (особи стосовно вибору симпатій поведуться так, ніби цей вибір для них вже визначений, конформізм у даному випадку загальний) [13].

Показники вимірювання розподілу. У процесі дослідження суспільного поля аналізується також утворена ієрархія. Диференціація членів певної групи є необхідністю і прив'язана до двох вимірювань. Одне вимірювання пов'язане з принципом підпорядкування, у якому поряд з визначенням особи лідера проявляються також різні форми взаємозалежності. Друге вимірювання в основному відповідає моделі розподілу завдань і праці.

Вимірювання суспільної значимості. У суспільних фігурах у ході вирішення різноманітних завдань значно виділяються один-два члени групи, яких їхні товариші найчастіше обирають на підставі визначених критеріїв. «Значимість – це вияв загальної соціометричної зацікавленості» [26, с. 189]. Член групи стає значимим для неї у тому випадку, коли він систематично з'являється у свідомості групи. Значима особа, на думку Ф. Мирсі, виокремлюється у групі, їй характерна рішучість, очевидною є її перевага у суспільному полі, й одночасно вона потребує міжособистісних відносин. Рівень значимості може досліджуватися на рівні певних запитань, груп запитань і усіх відповідей на них [9].

$$\text{Індекс значимості} = (\text{кількість голосів на дане питання}) / (\text{кількість осіб, за яких голосували}) = \text{загальна кількість голосів.}$$

Таблиця 1

Показник атмосфери у групі (Н. Коллар – Сабо, 2004)

	Симпатія	Функція	Рівень співвіднесеності з нормою
Низький рівень	0–1,9	0–2,5	Суб'єктивний вибір
Середній рівень	2–2,5	2,6–3,9	
Високий рівень	2,6	4	Вибір, що співвідноситься з нормою

Роль соціометрії. Міжособистісні дії можна простежити за допомогою роз'яснення понять «роль» та «статус»: статус – сукупність очікувань, що залежать від певного суспільного становища, а роль є візуалізацією статусу. У членів групи тільки з часом закріплюються ті ролі, які від них вимагає постійне положення за статусом, своєю поведінкою вони поглиблюють певні звичні форми реакції на діяльність інших [10].

Показник соціометричної ролі можна визначити на підставі результатів таблиці частот. Тих членів, яких товариші у певному колі вказують частіше від середнього, разом із тільки їм призначеною роллю група наділяє також іміджем відокремлених. Індекс значимості та індекс ролі демонструє два принципи розподілу. У той час, як індекс значимості показує ряд підпорядкування, який простягається від «обраного» до «знехтуваного», індекс ролі за рахунок того, що виділяє тільки одну-двох осіб, створює рівноправний розподіл у суспільному полі. Рівновага вищезгаданих підпорядкування і рівноправ'я є умовою комфорту членів групи і високого рівня спільної діяльності. Гармонійною є та спільнота, у якій індекс ролі вищий, ніж показник значимості [6]. Разом з високим індексом ролі Мирей Ференц у своїх дослідженнях вказав на такі взаємозалежності: 1. *Індекс значимості вищий* (імідж суспільної структури визначають пануючі відносини у ієрархії). 2. *Тільки значимі особи отримують роль* (у зв'язку з тим, що на підставі особистих якостей диференціація визначених ролей не є характерною, група важко адаптується до нових ситуацій). 3. *Нікого не визначають як значиму особу, хоч багато членів групи мають свою роль* (хоч мова йде про розвинену спільноту, але у нестандартних ситуаціях нема такого члена, який би взяв на себе виконання певного завдання). 4. *Різноманітні ролі і у групі одночасно сформувалося кілька особистостей* (розвинена група, члени якої легко мобілізуються для вирішення нових завдань, разом з тим члени також враховують здібності одне одного) [13].

Представлення методики на емпіричному прикладі. В емпіричному дослідженні брав участь клас 2 Б з угорською мовою навчання [2; 3]. Анкета, яка використовується під час багатоаспектного **соціометричного аналізу**, містить 14 запитань у зрозумілому для дітей молодших класів формулюванні. Вона містить 4 запитання про особисті симпатії, 2 запитання, які стосуються соціальної функції, 2 запитання про можливість та особисті якості, 4 запитання, які стосуються популярності (одне позначає негативний

(–) критерій) та 2 додаткових (переважно зосереджуються на улюблених та менш улюблених дисциплінах). Кожен критерій має обмежену кількість відповідей, максимально три, часом з можливістю обґрунтування.

Важливо, щоб головна й розширена інструкція соціометричної анкети, обумовлена молодим віком респондентів, прозвучала й усно: «*На цьому уроці ми проведемо дослідження за допомогою анкети, яку до вас застосовували у багатьох інших класах. У більшості запитань необхідно написати імена, у запитанні чому? напишіть свою думку. Ніхто не бачитиме написане вами на аркуші. Дайте відповідь на кожне запитання і працюйте самостійно!*»/

Під час аналізу даних соціометричних анкет можемо підраховувати і впорядковувати такі індекси: індекс взаємності, індекс щільності, індекс когезії, індекс взаємних стосунків, співвідношення дружніх ситуацій, структурний тип, індекс атмосфери у групі, соціальну важливість, рольовий індекс, індекс важливості та репертуар вибору.

Результати класу 2-Б – Індекс взаємності. 91,3% учнів мають взаємостосунки. Це трохи перевищує середнє значення, у багатьох дітей є взаємні стосунки, значна частина дітей знайшла друзів у класі. Досвід спільності імовірно проявляється у свідомості спільноти та в активній участі у спільних справах.

Індекс щільності: 1. Майже кожна дитина має взаємостосунки (з 23 осіб 21 має взаємні стосунки).

Індекс когезії. Можлива кількість взаємних стосунків 253, з них реалізовано 23. Індекс когезії класу: 9,1. Когезія низька, динамічна напруженість спільності не є значною.

Індекс взаємних стосунків: 55,4%. На основі індексу група знаходиться в оптимальній зоні, судження дітей про свої зв'язки доволі реальні, у своєму виборі вони здатні реалізувати свої бажання.

Співвідношення дружніх ситуацій. У класі спостерігаються такі структури (у табл. 2 відображаються особи із взаємостосунками та їхнє відсоткове співвідношення відносно всієї групи).

Таблиця 2

Співвідношення дружніх ситуацій у 2-Б класі

Самотня дитина	Пара	Ланцюг	Закрита структура	
			Трикутник	Чотирикутник і більша структура
2 особи	–	12	9 осіб	–
8,7%	0%	52,2%	39,1%	0%

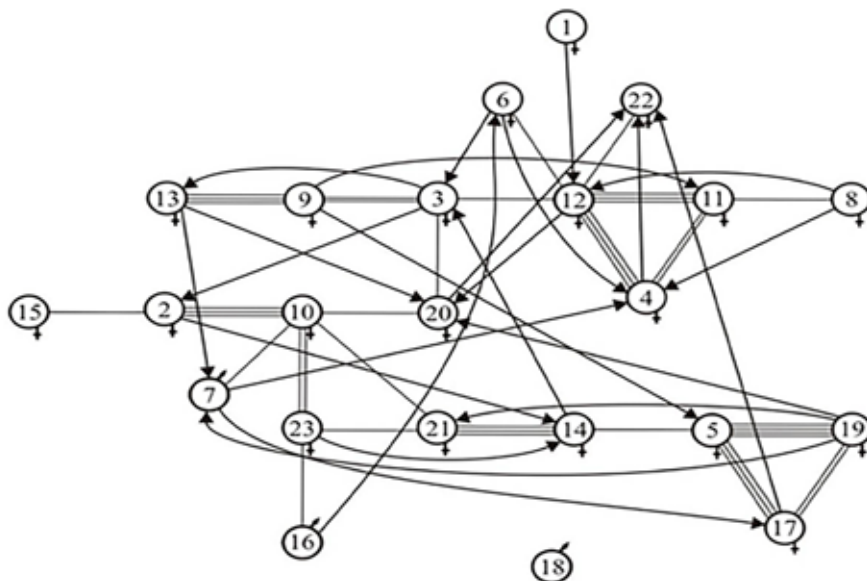

Рис. 1. Мережева соціограма 2-Б класу

Структурний тип. Блочна структура, члени групи перебувають у широкій блочній структурі і мало дітей знаходяться на периферії, чверть зв'язків багатопотокові. Спільнота легко мобілізується на спільну роботу.

Індекс атмосфери у групі. Аспект особистого вибору порівняно з вибором функції: 2,3–2,6. Поширення обох аспектів знаходиться в одній і тій самій зоні. Члени групи у своїх соціальних зв'язках орієнтуються на спільноту, у їхній прив'язаності домінує шаблон судження. Дружня атмосфера класу характеризується конформізмом.

Соціальна важливість. У класі 2 діти (учні № 12 та 18 – у таблиці взаємності, а на соціограмі учні № 4 та 12) першочергової соціальної важливості, 2 діти (учні № 3 та 14 – у таблиці взаємності, а на соціограмі учні № 10 та 6) менш соціально важливі. Клас немає авторитетної особи.

Рольовий індекс, індекс важливості. Рольовий індекс 26%, індекс важливості 17%. Спів-

відношення значень свідчить про те, що у спільноті домінують індивідуальні особливості та суб'єктивна характеристика.

Репертуар вибору класу: 33,6% і відповідає середньому значенню. Члени групи добре знають і рахуються одне з одним.

У житті людини важливу роль відіграє інша людина, присутність суспільних відносин. Суспільні відносини є не «тільки» потребою та умовою суспільства, а і певним еліксиром для людського буття.

У житті школярів важливу роль відіграють суспільні відносини, в тому числі й умови організації в групі, їхня роль у соціумі, а також спогади дружніх відносин та події пережиті під час них, які мають силу кардинального зарядження. Традиційні соціометричні дослідження та відображення мережі відносин дають можливість отримати уявлення про ці зміни, чітко показують як дивляться діти одне на одного та в яких відносинах вони знаходяться.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Antalóczy, T. Kor-kép. In: (Vész)jelzések a kultúráról. (Eds: Antalóczy, T.- Füstös L.- Hankiss E.). Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2009. С. 10–14.
2. Бергхауер-Олас Е. Л. Кінетичний малюнок школи як можливий метод аналізу соціальних зв'язків. *Ідеї гуманної педагогіки та сучасна система інклюзивного навчання* : зб. матер. Всеукр. науково-метод. конференції, присвяченої 97-річчю від дня народження В. Сухомлинського. Кіровоград, 2015. С. 29–31.
3. Бергхауер-Олас Е. Л. Інноваційний метод аналізу соціальних зв'язків – Кінетичний малюнок школи. *Роль і місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості* : зб. матер. Міжнародної науково-методичної конференції. Харків, 2016. С. 82–86.
4. Кочерга О., Васильєв О. Психічне здоров'я молодшого школяра. *Психолог на батьківських зборах* / упоряд. О. Главник. Київ : Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. 112 с.
5. Mérei, F. Közösség rejtett hálózata. Budapest : Osiris Kiadó, 2006. 348 с.
6. Mérei F. A társkapcsolatok megszilárdulása. Csoportlélektani vizsgálatok óvodában. In: Társ és csoport: Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1989. С. 56–79.

7. Mérei, F. A szociometria módszerei és jelenségvilága. *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény.* (Ed: Lengyel, Zs.). Budapest : Osiris Kiadó. 1997. C. 305–325.
8. Miller, D. N. – Nickerson, A. B. Projective Assessment and School Psychology: Contemporary Validity Issues and Implications for Practice. *The California School Psychologist.* 2006. Vol. 11. C. 73–84.
9. N. Kollár, K. – Szabó, É. *Pszichológia pedagógusoknak.* Budapest : Osiris Kiadó, 2004. 605 c.
10. Орбан-Лембрик Л. Е., Орос І. Психолого-педагогічні засади спілкування : монографія / Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці ІІ. Берегове – Ужгород : ТОВ «Рік-У», 2021. 380 с.
11. Petrussek, M. *Szociometria.* Budapest : Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972. 362 c.
12. Piotrowski, C. – Keller, J. W. – Ogawa, T. Projective techniques: An international perspective. *Psychological Report.* 1993. 72(1). C. 179–182.
13. Sallay, H., Perge, J. A szociometriai módszer alkalmazása alsó és középfokú oktatási intézményekben. Budapest : ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, 2007. 96 c.
14. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
15. Столяренко Л. Д. Основы психологии: Практикум. Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. 672 с.
16. Золотовицкий Р. А. Социометрия Я. Л. Морено: мера общения. *Социологические исследования.* 2002. № 4. С. 103–113.
17. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Москва : Академкнига, Добросвет, 2003. 596 с.

УДК 159.922.1

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.8>

Богдан Тетяна Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

Черкаського національного університету Імені Богдана Хмельницького

ORCID ID: 0000-0002-5099-175X

Горобець Тетяна Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри прикладної психології

Черкаського національного університету Імені Богдана Хмельницького

ORCID ID: 0000-0001-6785-3700

ОСОБЛИВОСТІ ДЕПРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ У ЖІНОК З РІЗНИМ СОЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ

FEATURES OF DEPRESSIVE MANIFESTATIONS OF WOMEN WITH DIFFERENT SOCIAL STATUS

У статті представлено результати вивчення депресивних проявів у жінок з різним соціальним статусом та рівнем прибутків. Проведено порівняння показників безробітних жінок, працюючих жінок з прибутком менше 10 000 гривень на місяць (середній соціальний статус) та працюючих жінок з прибутком понад 10 000 гривень на місяць (високий соціальний статус). Представлено матеріал стосовно поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців на феномен депресії, зокрема, жіночої. Вказано фактори та причини виникнення депресії, її найбільш поширені симптоми та ознаки. Зроблено короткий аналіз передумов виникнення депресії у жінок, пов'язаних з психологічними та фізіологічними характеристиками. Зокрема, описано психологічні, фізіологічні та соціальні детермінанти.

Метою статті було висвітлення результатів дослідження того, який вплив має соціальний статус, у даному випадку наявність чи відсутність роботи та рівень прибутку, на депресивні прояви у жінок. Необхідність такої спроби обумовлено тим, що аналіз наукової літератури не виявив системних досліджень на вказану тему. Експеримент проводився за допомогою методики «Шкала депресії А. Бека». Було застосовано такі емпіричні методи, як спостереження, опитування, тестування, математична обробка даних. Кількісний та якісний аналіз отриманих результатів дав змогу виявити відмінності депресивних виявів за групами досліджуваних.

Висновки. Було поглиблено та систематизовано теоретичний матеріал з проблеми жіночої депресії. З'ясовано, що жінки з нижчим соціальним статусом мають вищий рівень депресії та певні особливості в її проявах у порівнянні з жінками, які мають вищий соціальний статус. Можна констатувати, що наявність чи відсутність роботи у жінки не впливає на специфіку депресивних проявів. Доведено, що рівень заробітної платні може обумовлювати деякі симптоми депресії у групі жінок з нижчим прибутком.

Ключові слова: емоційна сфера, жіноча депресія, чинники депресії, когнітивна модель депресії, депресивні симптоми, соціальні фактори депресії.

The article presents the results of the study of depressive manifestations of women with different social status and income levels. The indicators of unemployed women, working women with an income of less than 10,000 hryvnas per month (average social status) and working women with an income of more than 10,000 hryvnas per month (high social status) were compared. The material about the views of domestic and foreign scientists on the phenomenon of depression, in particular, women's, is presented. The factors and causes of depression, its most common symptoms and signs are listed. A brief analysis of the preconditions for the development of women's depression in related to psychological and physiological characteristics has been made. In particular, psychological, physiological and social determinants are described.

The aim of the article was to highlight the results of a study of the impact of social status, in this case the presence or absence of work and income levels, on women's depressive symptoms. The need for such an attempt is due to the fact that the analysis of the scientific literature did not reveal systematic research on this topic. The experiment was performed using the method of "A. Beck's Depression Scale". Empirical methods such as observation, survey, testing, mathematical data processing were used. Quantitative and qualitative analysis of the obtained results made it possible to identify differences in depressive manifestations by groups of subjects.

Conclusions. Theoretical material on the problem of female depression was deepened and systematized. It has been found that women with lower social status have a higher level of depression and certain features in its manifestations compared to

women who have higher social status. It can be stated that the presence or absence of work of women does not affect the specifics of depressive symptoms. It has been proven that the level of income can cause some symptoms of depression in the group of women with lower incomes.

Key words: *emotional sphere, female depression, factors of depression, cognitive model of depression, depressive symptoms, social factors of depression.*

Істотні зміни та кризові явища, характерні для українського суспільства в останні роки, зумовлюють зосередженість наукової думки на проблемах, пов'язаних з істотними змінами емоційної сфери людини. Особливої уваги потребує вивчення означеної проблематики у жінок, оскільки їх емоційно-чуттєва сфера має специфіку порівняно з чоловічою і по-іншому реагує на переживання емоційної напруги, а за окремими даними депресія вражає жінок майже вдвічі частіше, ніж чоловіків. Відтак однією із найбільш актуальних та складних проблем сучасної психологічної науки є вивчення проявів депресії у жінок.

Складність вивчення зазначеного питання пов'язана з відсутністю єдиної думки щодо природи виникнення депресії та її впливів на психіку жінки. Аналіз наукових джерел стосовно вивчення депресії у жінок дає змогу констатувати, що означений феномен досліджується у різних галузях науки. Так, у філософії депресія трактується як душевна хвороба, викликана злими духами, що вселились в тіло; в соціології – як реакція людини на драматичні події її життя, викликані оточенням, зокрема, соціальним; в медицині депресія розглядається як хворобливий стан пригніченості, туги та відчаю, властивий певним психічним захворюванням; в психіатрії – як психічний розлад, головними симптомами якого є погіршення настрою і втрата здатності відчувати задоволення [1, с. 97].

У психології проблема депресії вивчається багатьма науковими напрямками, зокрема, в біхевіоризмі, психоаналізі, в когнітивній та гуманістичній парадигмі. На думку різних вчених, депресія є поведінковою реакцією вивченої безпорадності людини (М. Селігман); результатом викривлень у судженнях (А. Бек), результатом неможливості самоактуалізації людини (А. Маслоу) тощо. Дослідження цього феномену здійснювалось цілим рядом зарубіжних та вітчизняних психологів. У психологічній науці дане питання розглядали О.В. Барабанщиков, Т.Н. Берг, О.А. Блінов, Е. Блейдер, Г.А. Вартамян, Д. Віннікот, А. Елліс, А.Г. Маклаков та ін.

Зважаючи на велику кількість теоретичних та експериментальних досліджень депресії, варто відзначити, що аналіз даного феномену переважно зосереджений на діагностиці та особливостях її проявів на різних вікових етапах розвитку особистості, виокремленні чинників її виник-

нення та методах психотерапії. Однак проблема впливу соціального статусу на розвиток депресивних проявів у жінок практично не вивчалась ні у вітчизняній, ні в зарубіжній психології, що й обумовило важливість та актуальність даного дослідження.

В минулі часи про депресивні стани говорили як про меланхолію, а саме поняття почали згадувати лише у 14 ст. В 17 ст. англійський дослідник Р. Бартон видав книгу, в якій описав все, що на той час було відомо про депресію. В своїх тогочасних ідеях він був дуже близьким до сучасних уявлень.

У даний час частота депресивних розладів настільки висока, що в деяких країнах стоїть питання про оголошення епідемії депресії. Останні статистичні дані свідчать, що 15–20% людей, які живуть на планеті, переживали симптоми цієї недуги. Вказане дає змогу зробити висновок, що ознаки депресії на сьогодні виявляються у 121 мільйона людей одночасно. За цими ж даними, депресивний стан найчастіше виявляється у людей 20–59-річного віку, а найбільша кількість випадків фіксується у віці 20–39 років [2, с. 80].

У психологічних словниках депресія визначається як «афективний стан, що характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери, когнітивних уявлень і загальною пасивністю поведінки» [3, с. 127–128]. Сучасний тлумачний психологічний словник пропонує визначення депресії більш складною науковою мовою: «Депресія – специфічно афективний стан індивіда, що характеризується негативними емоціями, а також трансформаціями мотиваційних континуумів, когнітивних моделювань суб'єкта і загальною пасивністю його поведінки» [4, с. 129].

Аналізуючи депресію в загальному розумінні, варто вказати, що депресія – це настрій, який характеризується відчуттям неадекватності реальності, почуттям відчаю, зменшенням активності або реактивності, песимізмом, смутком і зв'язаними з цим симптомами.

Якщо говорити про дослідження феномену депресії, то в найзагальнішому вигляді психоаналітичний підхід до даного питання сформульований у класичній роботі З. Фрейда «Сум і меланхолія». Депресія пов'язується із втратою об'єкта лібідозної прихильності. На думку автора, існує феноменологічна схожість нормальної реакції жалоби та клінічно вираженої депресії. Ф. Боссє де Соваж

досліджував і намагався вдосконалити методи діагностики депресії. Він розробив нозологічну систему, що налічувала чотирнадцять підтипів меланхолії. Вагомим є внесок у дослідження депресії як психічного розладу Е. Крепеліна, який уперше дослідив, що раннє недоумство та маніакально-депресивний психоз – це різні захворювання.

Біхевіориська модель депресії, так же, як і психоаналітична, належить до етіологічних. Однак, на відміну від психоаналітичної, орієнтованої, насамперед на інтрапсихічну феноменологію, біхевіориська модель заснована на базовій методологічній позитивістській вимозі виключення з розгляду всіх феноменів, що об'єктивно не верифікуються.

Когнітивна модель депресії належить до більш сучасних психологічних концепцій. Основою підходу є припущення про домінуючий вплив когнітивних процесів на структуру самосвідомості людини. В процесі побудови концепції депресії А. Бек спирається на дві основні гіпотези: теорію несвідомих висновків Г. Гельмгольца та розроблену самим автором ідею детермінації емоційної оцінки стимулу когнітивним контекстом його пред'явлення. На думку американського психолога Д. Левінсона, люди впадають в депресію, коли відчувають брак радісних подій або коли в їхньому житті мало несподіваних успіхів та схвальних оцінок [5, с. 52].

Як випливає з більшої частини досліджень, депресія – це психічний стан людини, який виникає на фоні негативних переживань, зумовлених загальним або психічним захворюванням чи реакцією організму на важкі життєві ситуації. Зазвичай депресію розглядають, як захворювання емоційної сфери. Головними виявами недуги вважають стійке зниження емоційного фону та пригнічення настрою, що супроводжується спадом загального рівня активності. Депресія може приводити до сильних страждань, часом люди втрачають працездатність чи можуть мати складнощі в спілкуванні, може знизитись продуктивність роботи.

Серед найбільш поширених симптомів депресії більшість вчених зазначають печаль і відчуття безнадії, розлади сну і апетиту, повільне мислення та знижену концентрацію уваги, втрату інтересу до занять, які раніше давали задоволення, тривогу й роздратованість, занижену самооцінку, безпричинне посилення відчуття провини, підвищену стомлюваність, посилення хронічного болю, що не піддається лікуванню і навіть думки про самогубство та смерть.

Серед ознак депресії Л. Шнейдер виокремлював загострене почуття неповноцінності, втрату

самоповаги, неможливість адекватно реагувати несхвалення, песимістичне ставлення до майбутнього, негативне сприйняття минулого, млявість, хронічну втому, уповільнення рухів та мови, зниження ефективності в роботі тощо. Е. Блейер відмічав триаду ознак, характерних для класичної депресії, серед них – знижений фон настрою (гіпотимія, дистимія), уповільнене мислення і рухова загальмованість. Натомість І. Лехман вважав обов'язковими ознаками депресії втрату здатності радіти, відсутність інтересів і знижену працездатність.

Одним з найістотніших факторів депресії, на вагомість яких вказували А. Бек [7, с. 39] та А. Елліс [8, с. 23–29], є почуття пригніченості та відсутності особистісної цінності. А.М. Селігман, А. Бандура звернули увагу на такі почуття, як деморалізація, безпорадність та відсутність ефективності.

Тож, питання депресивних розладів розроблялось значною кількістю практиків-клініцистів, зокрема, ним цікавились Г. Блумберг, К. Ізард, Ш. Шварц, А. Бек, Дж. Давіс, Дж. Мейер, М. Гельдер, Д. Гет, Р. Мейо та інші. У працях зазначених науковців розглядаються теорії вивчення депресивних явищ, визначені та проаналізовані чинники, які впливають на вияви депресивних симптомів, пропонуються методи лікування депресивних розладів.

На сьогодні не існує єдиної думки стосовно причин виникнення депресії. Теорії, які висувають теоретики в різних наукових підходах до вивчення феномену депресії, не дають ясної відповіді на питання, чому одні люди стають депресивними, зіштовхуючись із несприятливими або стресовими ситуаціями, а інші намагаються змінити характер неприємних впливів.

У зв'язку з темою статті значний інтерес представляють причини виникнення депресії у жінок. За даними ВООЗ і Національного інституту психологічного здоров'я США, жінки страждають на депресією частіше, ніж чоловіки. Хоча б раз у житті клінічно окреслений депресивний епізод переносять 7–12% чоловіків і 25% жінок [9, с. 181].

Як вважає більшість дослідників даного феномену, передумови жіночої депресії перш за все пов'язані з психологічними та фізіологічними характеристиками жінки. Сучасна медицина зараховує жіночу статеву приналежність до факторів, що посилюють можливість формування недуги. За даними окремих досліджень жінки більш емоційно реагують на критичні та значимі для них ситуації, тому їхня депресія більш затяжна. У жінок депресія може мати яскраво виражений

соматичний компонент і маскуватись під різні хвороби [10, с. 92; 11, с. 84].

Причини жіночої депресії поділяються на три групи: психологічні, фізіологічні (біохімічні) та соціальні. Велику роль у розвитку цього розладу відіграють фізіологічні чинники. Так, зміни настрою, а депресія якраз і є розладом настрою, часто пов'язані з гормональними коливаннями і провокуються зміною рівня естрогену в організмі жінки. Однак, передумовою до розвитку депресії у жінок може стати і драматична життєва подія, й різке скорочення соціальних контактів, чи будь-яка інша, не пов'язана зі статтю, причина. Було доведено, що депресивні стани можуть розвиваються під впливом тих чи інших тяжких переживань у жінок, схильних до невротизації [12, с. 75–85].

Але ризик розвитку цього розладу у жінок пов'язаний з коливаннями гормонів, тому фахівці окремо розглядають такі поширені стани як передпологова, післяпологова та клімактерична депресія.

Соціальні фактори також сприяють виникненню депресії: це проблеми на роботі, високий ступінь відповідальності, відсутність роботи, стосунки в родині, соціальні контакти. Наразі існує небагато досліджень стосовно впливу на психіку жінки соціальних факторів. Слід сказати, що це цікавий і важливий вектор дослідження. Адже часто жінки перебувають у стані сильної психоемоційної напруги, так як окрім того, що вони працюють на основній роботі, часом понаднормово, вдома на них чекають домашні турботи, що обумовлює подвійне навантаження на психіку.

Також для жінки важливо мати роботу, яка буде приносити їй задоволення і допомагати реалізувати свої здібності. Тому відсутність роботи або тривалі невдалі пошуки, а також робота, яка не приносить задоволення чи не забезпечує матеріальні потреби, може викликати у жінки сильний, часом хронічний, стрес і, як наслідок, привести до емоційних розладів.

Метою проведеного дослідження було вивчення того, як соціальний статус, а саме, наявність чи відсутність роботи та рівень прибутку, впливають на прояви депресії у жінок, оскільки в процесі аналізу наукової літератури не було виявлено системних досліджень на цю тему. Дослідження проводилось за допомогою методики «Шкала депресії А. Бека». Для досягнення поставленої мети було застосовано такі емпіричні методи, як спостереження, опитування, тестування, математична обробка даних.

Загальна кількість досліджуваних жінок склала 84 особи, які сформували 3 групи жінок по 28 осіб з різним соціальним статусом та рівнем прибутків: перша група – безробітні жінки, друга група – працюючі жінки з доходом менше 10 000 гривень на місяць (середній соціальний статус), третя група – працюючі жінки з доходом понад 10 000 гривень на місяць (високий соціальний статус). Проаналізувавши прояви депресії в зазначених групах жінок, обраховуємо суму балів досліджуваних із вказаних груп за певним симптомом депресії (рис. 1). Кількісний та якісний аналіз отриманих результатів дає можливість виявити наступні відмінності за групами досліджуваних:

Рис. 1. Прояви депресивності у жінок згідно методики «Шкала депресії А. Бека»

1. Помітна різниця між групами безробітних та жінок із середнім соціальним статусом, а саме у безробітних ці показники значно вищі: почуття незадоволеності, відчуття, що жінка буде покараною, відроза до себе та самозвинувачення, сльозливість та роздратування, руйнування соціальних контактів, порушення сну. Вищими є показники у жінок із середнім соціальним статусом та безробітних за наступними показниками: негативний образ тіла, низька працездатність та втома. Відсутня або незначна різниця за такими показниками: пригнічений настрій, відчуття неспроможності, почуття провини, нерішучість, зниження лібідо.

2. Помітна різниця між групами жінок із середнім соціальним статусом та високим рівнем доходу, а саме, у групі жінок із середнім статусом ці показники значно вищі: пригнічений настрій, песимізм, відчуття неспроможності, почуття провини й відроза до себе, самозвинувачення, роздратування, нерішучість, негативний образ тіла, низька працездатність, втома, втрата апетиту й неприємні тілесні відчуття. Відсутня або незначна різниця за такими показниками: незадоволеність, відчуття, що жінка заслуговує на покарання, схильність до суїциду, сльозливість, руйнування соціальних контактів, втрата ваги та зниження лібідо.

3. Помітна різниця між групами безробітних та жінок із високим соціальним статусом, а саме, у безробітних значно вищі такі показники, як песимізм, відчуття неспроможності, почуття незадоволеності, почуття провини, прагнення до покарання, відроза до себе, самозвинувачення, схильність до суїциду, сльозливість та роздратування, руйнування соціальних контактів, нерішучість, негативний образ тіла, низька працездатність, порушення сну, втрата апетиту. Вищими є показники у жінок із високим соціальним статусом та безробітних за показником неприємних

тілесних відчуттів. Відсутня або незначна різниця за такими показниками: втома, втрата ваги та зниження лібідо.

Цікавим є те, що у жінок із середнім соціальним статусом вищі показники у порівнянні із двома іншими групами за ознаками депресивності: втома та низька працездатність, відчуття неспроможності, неприємні тілесні відчуття та негативний образ тіла.

Обрахунок середнього арифметичного значення за рівнем депресії у досліджуваних жінок за групами вказує, що найнижче середнє значення зафіксовано у групі жінок із високим соціальним статусом (6,6786), середній показник у жінок із середнім статусом (9,8928), найвищий показник появу депресії в групі безробітних жінок (13,0357).

Статистичне обрахування співвідношення даних за допомогою критерію лінійної кореляції Пірсона виявило наступні результати: між вибірками жінок безробітних та жінок із заробітком більше, ніж 10 000 гривень встановлено помірний зв'язок ($r = 0,369398$), між вибірками жінок з середнім соціальним статусом та жінками з доходом більше, ніж 10 000 гривень встановлено помітний зв'язок ($r = 0,518903$), між вибірками жінок безробітних та жінок із доходом меншим, ніж 10 000 гривень не виявлено зв'язку ($r = 0,177533$).

Отже, жінки з нижчим соціальним статусом мають вищий рівень депресії та специфічні депресивні прояви порівняно з жінками, що мають вищий соціальний статус, проте наявність чи відсутність роботи не впливає на виявлення депресивних проявів у жінок. Таким чином, констатуємо, що саме рівень заробітної платні може обумовлювати деякі симптоми депресії у групі жінок з нижчим доходом. Проте дане припущення потребує детальнішого дослідження з більшою кількістю досліджуваних, а також перевіркою іншими методами діагностики проявів депресії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Психологічна енциклопедія. Київ : Вид-во «Академвидав», 2006. 424 с.
2. Зубцов Д. Депресія : визначення та симптоматика. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. Миколаїв, 2016. № 1. С. 77–81.
3. Бігун Н. І. Психологічні засоби формування особистісної захищеності щодо дії депресогенних факторів. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Кам'янець-Подільськ, 2011. Вип. 3. С. 3–7.
4. Шакар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2005. 640 с.
5. Смулевич А. Б. Депрессии при психических и соматических заболеваниях. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : МИА, 2015. 640 с.
6. Тювина Н. А., Воронина Е. О., Балабашова В. В. Гендерные особенности депрессивных расстройств у женщин. *Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова*. Москва : из-во «Медиа Сфера», 2015. № 7(2). С. 75–79.
7. А. Бек, А. Раш, Б. Шо, Г. Эмери. Когнитивная психотерапия депрессии. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 304 с.
8. Еллис А. Когнитивный элемент депрессии, которым несправедливо пренебрегают. *Московский терапевтический журнал*. Москва, 1994. № 1. С. 23–29.

9. Молотокас А. А. Особливості прояву депресивного стану у жінок за шкалою Гамільтона. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. Херсон, 2017. С. 181–185.
10. Вейн А. М., Вознесенская Т. Г., Голубев В. Л. и др. Депрессия в неврологической клинике. Москва, 1998. 124 с.
11. Бунькова К. М. Депрессии и неврозы : руководство для врачей / под ред. М. А. Кинкулькиной. Москва : ГЭОТАР-Медиа, 2011. 176 с.
12. Воронова Е. И., Дубницкая Э. Б. Реактивные (психогенные) депрессии. *Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова*. Москва : из-во «Медиа Сфера», 2015. № 2. С. 75–85.

UDC 159.923

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.9>

Borovenska Kateryna Serhiivna,

Student at the Department of Educational and Developmental Psychology

Oles Honchar Dnipro National University

ORCID ID: 0000-0001-9846-8194

Chetveryk-Burchak Alina Hryhorivna,

Associate Professor at the Department of Educational and Developmental Psychology

Oles Honchar Dnipro National University

ORCID ID: 0000-0002-6589-416X

LONGITUDINAL STUDY OF FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ADOLESCENCE

ЛОНГІТЮДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

The article deals with the specifics of emotional shifts in adolescence, i.e., the transformation of the main components of emotional intelligence given personal traits inherent in adolescents. The issue of psychological and pedagogical features of emotional intelligence in adolescence was considered: the authors concluded that the development of emotional intelligence is an important factor for adolescents' adaptation to the social environment, which helps balance emotions and reason, be responsible for themselves, create a strategy for their life. A three-year longitudinal study comprising three assessments, separated by one year each, revealed significant positive dynamics in the development of emotional intelligence and changes from a closed lifestyle to openness to society. The same positive dynamics are observed in personal maturation. Certain changes in the specifics of the correlation between the components of emotional intelligence and personality factors were established: the increase in the level of components of emotional intelligence, the acquisition of the emotional stability skills, and the improvement of social interaction. It is empirically proven that in adolescence, there is a dynamic manifestation of emotional intelligence depending on the inherent psychological characteristics. Passivity in interpersonal relationships is replaced by activity and manifestations of cooperation. Persistence, plasticity and responsibility help teenagers to succeed in the creative and scientific spheres. Emotional comfort, resilience, self-sufficiency and curiosity allow children to correctly identify their feelings and be able to control them. Prospects for further research were identified: the elaboration of methodological recommendations and posters for both students and teachers and parents to develop emotional competence skills for psychoeducation and independent improvement of all components of emotional intelligence.

Key words: emotional intelligence, adolescence, empathy, transformation.

У статті представлена специфіка емоційних зрушень в підлітковому віці, зокрема трансформація основних компонентів емоційного інтелекту у зв'язку з особистісними характеристиками, притаманними підліткам. Було розглянуто питання психолого-педагогічних особливостей виявлення емоційного інтелекту в підлітковому віці та сформульовано висновок, що розвиток емоційного інтелекту є важливим фактором адаптації підлітків у соціальному оточенні, який допомагає балансувати емоції та розум, відчувати відповідальність за себе, усвідомити власні мотиви поведінки, а також поступово створювати стратегію власного життя. Трирічне лонгітюдне дослідження визначило позитивну динаміку розвитку емоційного інтелекту та перехід від замкнутого способу життя до відкритості до соціуму. Така ж позитивна динаміка спостерігається і за особистісним дорослішанням. Виявлено зв'язок між усіма шкалами обох опитувальників: зокрема виявлений у вибірці респондентів зв'язок низького рівня емоційного інтелекту з інтровертованістю, високими показниками відособленості, високим значенням за емоційною нестійкістю та експресивністю. Встановлено певні зміни характеру зв'язку між видами емоційного інтелекту та особистісними факторами: при зростанні рівня компонентів емоційного інтелекту спостерігається набуття навичок емоційної стійкості та соціальної взаємодії. Емпірично доведено, що в підлітковому віці відбувається динаміка прояву емоційного інтелекту в залежності від притаманних психологічних характеристик. На зміну пасивності в міжособистісних стосунках приходять активність та прояви співпраці. Наполегливість, пластичність та відповідальність допомагають підліткам досягати успіхів в творчій та науковій сфері. Емоційний комфорт, стійкість, самодостатність та допитливість дає змогу дітям правильно ідентифікувати власні почуття та вміти управляти ними. Встановлено перспективи подальшого дослідження, а саме у виробленні методичних допоміжних рекомендацій та плакатів як учням, так і вчителям і батькам задля розвитку навичок емоційної компетентності з метою психоедукації та самостійного розвитку усіх компонентів емоційного інтелекту.

Ключові слова: емоційний інтелект, підлітковий вік, емпатія, трансформація.

Problem statement. The growth of public awareness of citizens and their needs, the complexity and diversity of their functioning necessitate the development of the potential of emotional intelligence of the individual for his effective adaptation to the social group and successful self-realization, especially when it comes to adolescents, because adolescence is marked by abrupt physical, hormonal and psychosocial changes. The relevant period alters needs, motives and behavior, awareness of one's personality. Moreover, the child's attitude to the world around him, to himself, and others changes. Adolescents should reconcile their needs with the expectations of others and the requirements of social norms, learn to manage emotions according to situations and conditions. The need for such skills is associated with significant difficulties faced by adolescents, which can lead to acute developmental conflicts accompanied by behavioral disorders and problems in the relationship with adults and peers, as well as intense emotional experiences, which occur in a self-destructive manner.

The objective of this paper is to analyze features of the manifestation and structure of the phenomenon of emotional intelligence in adolescents, as well as peculiarities of the transformation of emotional intelligence of adolescents given their personality characteristics.

Available research findings. Emotional intelligence is conceptualized as an emotional-cognitive ability that consists of awareness, emotional sensitivity, and the ability to manage emotions that allow individuals to control mental health, mental harmony, emotional comfort, and maintain optimal functioning [1; 7]. Emotional intelligence is not only the ability to understand, analyze and manage one's feelings and emotions but also to be able to feel, understand the mood of the environment, and empathize with others in the system of interpersonal relationships.

In adolescence, beliefs and moral values, life plans and prospects, own views, and principles are formed. The child begins realizing his capabilities and abilities, and life falls into place. Thus, there is a basis for the formation of the main components of emotional intelligence, which are not available at an earlier age [11].

The adolescent's body undergoes significant changes that have a strong impact on all aspects of biological, psychological and social development. This period is characterized by emotional instability, fatigue, impulsiveness, and partial decline in school performance [8; 10].

Available research findings on the emotional intelligence in adolescence prove that the successful

self-realization of adolescents requires a high level of empathy, sensitivity, good emotional memory, self-confidence, and communicative potential. All of these are components of emotional intelligence. A teenager with a low level of emotional intelligence becomes a participant in conflicts, is characterized by a high level of aggression, cannot control his emotions and desires and, most importantly, is insecure in society. He does not know how to sympathize; he lives with anxiety and does not enjoy his life [5].

Successful self-realization of the adolescent's personality and his self-development directly depend on the awareness of own emotions, the ability to control them, and accept the feelings of others. Recent research on the role of EI in adolescent mental health has shown that emotionally gifted adolescents adapt well to new conditions, get along better in the team, and are more likely to become leaders. They know how to control their feelings and take into account the feelings of others. By developing emotional literacy during adolescence, adolescents create a stream of friendliness around, easily interact with peers and adults, and work successfully as a team. Adolescents with low emotional intelligence are characterized by feelings of constant loneliness and guilt, aggression, emotional instability, and depression [9].

During adolescence, the family gradually loses its primary importance as a major precursor of development, and the group of peers acts as the most favorable environment for the development of emotional intelligence. Among friends, the adolescent finds empathy, understanding, adequate perception of his joys and sorrows, which adults, due to their age, often perceive as insignificant. It can be assumed that the peer-group influence, rather than family ties, is more important in the development of adolescents' emotional intelligence [9; 12].

It should be noted that emotional intelligence only predicts self-esteem indicators related to emotional improvement, adolescent happiness, and anxiety reduction but does not predict appearance or popularity. These results were obtained by multiple regression analysis [8].

The development of empathy is essential in establishing adolescent relationships in a social group. It is a basic component of interpersonal emotional intelligence.

Empathy can be considered an intuitive knowledge of the psyche of another in the process of direct communication. Most scholars emphasize that empathy is an innate trait that weakens or grows qualitatively only depending on the individual's personal and life experience of [2; 6].

Emotional intelligence as the ability to detect, identify and, if necessary, learn to work on one's emotional manifestations can be a means of stabilizing the emotional life of the adolescent during the period of 'storm and pressure', which will help him to adapt to different life situations. Therefore, the development of emotional self-control in this age group is a crucial factor for maintaining mental health.

Methods. Based on a theoretical analysis of the phenomenon of emotional intelligence and the peculiarities of its manifestation and development in adolescence, the authors can conclude that emotional intelligence is an important predictor of the successful socialization and self-realization of adolescents. The longitudinal study took 3 years (from 2019 to 2021). The sample consisted of 30 adolescents aged 13–14 years of the 8th form: 17 boys and 13 girls.

To meet the objective of the study, the following data tools were chosen:

"*EmIn*" (D. V. Lusin) – a questionnaire for self-assessment of adolescents' emotional intelligence level [3].

"*Big Five*" (R. McCrae and P. Costa) – an instrument to assess the personality traits of an individual [4].

Procedure. This empirical research comprising three cross-sectional assessments, separated by one year each, was designed to investigate the ontogenesis of the emotional intelligence indicators in adolescents given the dynamic development of personality traits of an individual.

The hypothesis of our research was the assumption of the existence of the dynamics of the manifestation of emotional intelligence of adolescents depending on their inherent psychological characteristics. The following methods were used to examine this issue: theoretical (analysis of literature sources), empirical (longitudinal psychodiagnostic method, methods

of statistical data processing), and interpretive method.

Results and discussion. Table 1 shows that in 2019 the sample was characterized by very low and low levels of emotional intelligence among adolescents: the total percentage of low and very low interpersonal EI was 67%, intrapersonal EI – 56%, understanding emotions – 67%, emotion management – 70%. This confirms the inability of the individuals to understand their own emotions, their recognition and identification, the inability to explain (and therefore understand) the causes of a certain emotion.

As evidenced by Table 1, there is an increase in average values among all scales of the questionnaire. The third part of the whole sample shows high values on the scales "Interpersonal Emotional Intelligence" and "Intrapersonal Emotional Intelligence", which indicates some transformations and development of skills to understand other people's emotions and analyze their own emotional states. High values on the scales "Understanding of emotions" and "Emotion management" are observed in ~ 25% of the sample. Very low values ("Understanding of emotions") and low values on all scales indicate that some adolescents find it difficult to establish strong relationships with society, to determine their own feelings and moods.

The 2021 results demonstrated the intensive and qualitative development of the components of emotional intelligence. Most adolescents prefer their own emotional state, worry about their feelings, understand the manifestations of other people's emotions, and manage the external manifestation of their own emotions. Very high values are observed in only 3% of the sample on the scale "Interpersonal emotional intelligence" and low values in ~ 5% of the sample on the scales "Interpersonal emotional

Table 1

Percentage analysis of the scatter of empirical data on the scales of the questionnaire 'EmIN' by D. V. Lusin (2019–2021)

Variables	Very low value	Low value	Average value	High value	Very high value
Interpersonal emotional intelligence	44% (2019) --- (2020) --- (2021)	23% (2019) 17% (2020) 7% (2021)	33% (2019) 53% (2020) 50% (2021)	--- (2019) 30% (2020) 40% (2021)	--- (2019) --- (2020) 3% (2021)
Intrapersonal emotional intelligence	20% (2019) --- (2020) --- (2021)	36% (2019) 20% (2020) --- (2021)	44% (2019) 50% (2020) 63% (2021)	--- (2019) 30% (2020) 37% (2021)	--- (2019) --- (2020) --- (2021)
Understanding of emotions	47% (2019) 4% (2020) --- (2021)	20% (2019) 33% (2020) 3% (2021)	30% (2019) 40% (2020) 50% (2021)	3% (2019) 23% (2020) 47% (2021)	--- (2019) --- (2020) --- (2021)
Emotion management	40% (2019) --- (2020) --- (2021)	30% (2019) 33% (2020) 7% (2021)	30% (2019) 40% (2020) 60% (2021)	--- (2019) 27% (2020) 33% (2021)	--- (2019) --- (2020) --- (2021)

intelligence”, “Understanding of emotions” and “Emotion management”, indicating that a small number of children are on the path towards the advancement of all components of emotional intelligence and are not yet ready to master the skills of understanding, identifying and managing emotions in interaction with others. The findings confirm the fact that as a person gets older, as a rule, there are changes in the sense of personal maturity.

The assessment of personality traits of adolescents in 2019 showed poor self-control, introversion, inflexibility, and unartistic in 60% of the sample (Table 2).

Table 2 shows that the questionnaire has five independent variables: ‘Introversion – Extraversion’, ‘Neuroticism – Emotional Stability’, and ‘Isolation – Agreeableness’, where a high level indicates ‘Extraversion’, ‘Emotional Stability’ and ‘Agreeableness’ and low, respectively – ‘Introversion’, ‘Neuroticism’ and ‘Isolation’. In the other two scales (‘Conscientiousness – Impulsiveness’, ‘Openness – Practicality’), a high level is the opposite to ‘Impulsiveness’ and ‘Practicality’, a low level demonstrates ‘Conscientiousness’ and ‘Openness’.

In 2019, the sample of respondents was characterized by a low level on the scales ‘Introversion – Extraversion’, ‘Neuroticism – Emotional Stability’ and ‘Isolation–Agreeableness’(57–60%)andhighpercentage on the scales ‘Conscientiousness – Impulsiveness’ and ‘Openness – Practicality’. This indicates immersion in the world of imagination and reflection, poor control of emotions, inflexibility, isolation, and unartistic.

In 2020, the dominance of the middle level on the scales ‘Introversion – Extraversion’, ‘Neuroticism – Emotional Stability’, ‘Isolation –

Agreeableness’, ‘Conscientiousness – Impulsiveness’ and ‘Openness – Practicality’ (40–53%) indicates transformations in the choice of social roles, dominance and subordination. Adolescents gradually socialize through interaction with others, begin to trust, reject impulsiveness and self-criticism. However, it should be noted that about a third of the sample has emotional instability, carefree attitude to the future, and shows emotional lability and rigidity.

In 2021, the indicators slightly changed that is evidenced by the percentage of average values on the scales ‘Introversion – Extraversion’, ‘Neuroticism – Emotional Stability’ and ‘Conscientiousness–Impulsiveness’(43–53%)andthepercentage of high values on the scales ‘Isolation – Agreeableness’ and ‘Openness – Practicality’ (47–53%). The above indicates the development of skills of cooperation, respect for others, and perseverance. Adolescents gradually get rid of feelings of isolation, suspicion, indifference and guilt. Self-control displaces impulsiveness, and insensitivity is replaced by sensitivity, which is a useful aspect of empathy.

In addition to the transformations of the components of emotional intelligence in adolescents, similar positive dynamics were observed in the expression of personality characteristics.

Correlation analysis revealed that the lower the level of emotional intelligence is, the higher are the values of emotional instability – Openness and introversion (Table 3). Adolescents with low EI levels prefer isolation when interacting with others.

Table 3 illustrates modifications in the relationship between EI components and personality traits.

Table 2

Percentage analysis of the scatter of empirical data on the scales of the questionnaire ‘Big Five’ by R. McCrae and P. Costa (2019–2021)

Variables	Low level (15–40 points)	Average level (41–50 points)	High level (51–75 points)
I (Introversion – Extraversion)	60% (2019) 33% (2020) 20% (2021)	17% (2019) 40% (2020) 43% (2021)	23% (2019) 27% (2020) 37% (2021)
II (Neuroticism – Emotional stability)	57% (2019) 27% (2020) 17% (2021)	33% (2019) 46% (2020) 50% (2021)	10% (2019) 27% (2020) 33% (2021)
III (Isolation – Agreeableness)	57% (2019) 17% (2020) 13% (2021)	33% (2019) 50% (2020) 40% (2021)	10% (2019) 33% (2020) 47% (2021)
IV (Conscientiousness – Impulsivity)	17% (2019) 40% (2020) 40% (2021)	23% (2019) 46% (2020) 53% (2021)	60% (2019) 14% (2020) 7% (2021)
V (Openness – Practicality)	23% (2019) 30% (2020) 53% (2021)	33% (2019) 53% (2020) 37% (2021)	44% (2019) 17% (2020) 10% (2021)

Table 3

The relationship between the scales of the questionnaires ‘EmIn’ and ‘Big Five’ (according to the r-Pearson criterion) (2019–2021)

Variables of ‘EmIn’ scales	Personality traits				
	Extraversion	Emotional stability	Agreeableness	Impulsivity	Practicality
Interpersonal emotional intelligence	-0,49 “(2019) 0,68 “(2020) 0,63 “(2021)	-0,43 “(2019) 0,70 “(2020) 0,61 “(2021)	-0,42 *(2019) 0,66 “(2020) 0,63 “(2021)	0,12 (2019) -0,52 “(2020) - 0,60 “(2021)	0,27 (2019) -0,56 “(2020) -0,52 “(2021)
Intrapersonal emotional intelligence	-0,39 *(2019) 0,51 “(2020) 0,51 “(2021)	-0,36 *(2019) 0,50 “(2020) 0,55 “(2021)	-0,36 *(2019) 0,77 “(2020) 0, 71 “(2021)	0,01 (2019) -0,36 *(2020) -0,53 “(2021)	0,02 (2019) -0,39 *(2020) -0,30 *(2021)
Understanding emotions	-0,46 “ (2019) 0,55 “(2020) 0,54 “(2021)	-0,37 *(2019) 0,64 “(2020) 0,58 “(2021)	-0,36 *(2019) 0,66 “(2020) 0, 51 “(2021)	0,08 (2019) -0,63 “(2020) -0,45 “(2021)	0,13 (2019) -0,59 “(2020) -0,58 “(2021)
Emotion management	-0,47 “(2019) 0,53 “(2020) 0,64 “(2021)	-0,48 “(2019) 0,54 “(2020) 0,51 “(2021)	-0,48 “(2019) 0,54 “(2020) 0,57 “(2021)	0,16 (2019) -0,45 “(2020) -0,52 “(2021)	0,15 (2019) -0,62 “(2020) -0,66 “(2021)

Note: * $p \leq 0.05$ “ $p \leq 0.01$

The analysis of the data obtained in 2019–2021 demonstrates that there are strong correlations between the scales of both questionnaires. The results shown in Table 3 indicate that the dynamics of emotional intelligence development were primarily reflected in the close relationship between emotional intelligence and extraversion. The increase in the level of emotional intelligence in adolescents has led to the transition from introversion to extroversion. In other words, over time, adolescents prefer the social aspects of life instead of immersion in the world of thoughts. Correlation data allowed us to conclude that the lower the level of emotional intelligence is, the higher the value of emotional instability is, Openness and introversion. The authors can assume that the high level of EI and its components allows adolescents to successfully establish relationships with others. The increase in correlation indicators illustrates a close relationship between the indicators of the scales of both questionnaires. There is a gradual qualitative development of emotional intelligence and its components, on the other hand, changing personality traits, factors of temperament and character. Positive correlations are also found between all EI scales and emotional resilience. From 2019 to 2021, neuroticism was replaced by emotional balance. It should be noted that the results of correlation analysis indicate a close relationship between high levels of EI and Agreeableness. 2019 isolation will be replaced by friendly relationships in 2021. Negative correlations in the dynamics are observed between the level of EI and impulsiveness. It means that during adolescence, children become more open to new experiences and gain the ability to manage emotions. Adolescents with high level of emotional intelligence in interpersonal

relationship tend to demonstrate warmth, respect, responsibility, a certain foresight, accuracy and curiosity. As they gain the experience, children begin to build personal boundaries and respect the personal orientations of other members of society.

The analysis of the data obtained in the longitudinal study allows drawing the following **conclusions**:

The problem of developing the potential of emotional intelligence of the individual for its effective successful self-realization and social adaptation is important and relevant to modern society, especially when it comes to adolescence and the contradictory nature of this age period. In the sample of respondents, the dominant low and very low rates shown in 2019 on all scales of the ‘EmIn’ questionnaire by D. V. Lusin gradually increases to medium, high and very high values in 2021.

High low-level percentage among the group of respondents on the scales ‘Introversion – Extraversion’, ‘Neuroticism – Emotional Stability’ and ‘Isolation – Agreeableness’ and high percentage of high level on the scales ‘Conscientiousness – Impulsiveness’ and ‘Openness – Practicality’ in ‘Big Five’ change to average and high levels. Adolescents’ acquisition of certain personal characteristics and qualities allows them to focus on establishing strong interpersonal relationships and inner emotional comfort.

The correlation between all scales of both questionnaires became closer and more significant: in particular, the correlation between low level of emotional intelligence and introversion, high isolation rates, high value of emotional instability and Openness shown in 2019 gradually shifted to the correlations between high level of emotional intelligence and Agreeableness, artistry, trust and self-control in 2021.

The results of the study of dimensions of emotional intelligence of adolescents confirm the contradictory nature of personal development of adolescents, which complicates mutual understanding in the system of interpersonal relationships but demonstrates the dynamics of components of emotional intelligence and transformations of personality characteristics.

The findings of the longitudinal study highlight the importance of the support of adolescents in the

development of emotional intelligence components through training programs, classes, informative lectures, methodological activities, and involvement in online psychological forums. The further research prospects include the elaboration of methodological recommendations and posters for both students and teachers and parents to improve skills of emotional competence for psycho-education and self-development of all components of emotional intelligence.

REFERENCES:

1. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : Видавничо-поліграф. Центр «Київський університет», 2005. 308 с.
2. Журавльова Л. П. Психологія емпатії. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Я. Франка. 2008. 328 с.
3. Люсин Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭмИн. *Психологическая диагностика*. 2006. № 4. С. 264–278.
4. Хромов А. Б. Пятифакторный опросник личности. Курган : Изд-во Курганского гос. университета, 2000. 23 с.
5. Шпак М. Особливості розвитку емоційного інтелекту і підлітковому віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Психологічні науки*. 2016. Т. 2, вип. 5. С. 80–84.
6. Armstrong A. R. Emotional intelligence and psychological resilience to negative life events. *Personality and Individual Differences*. 2011. № 51(3). P. 331–336.
7. Bar-On R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco : Jossey-Bass, 2000. P. 363–388.
8. Berrocal P. F. The Role of Emotional Intelligence in Anxiety and Depression among Adolescents David Pizarro. *Individual Different Research*. 2006. Vol. 4. P. 16–27.
9. Davis S. K. Emotional intelligence predicts adolescent mental health beyond personality and cognitive ability. *Personality and Individual Differences*. 2012. Vol. 52. P. 144–149.
10. Jones D. E. Early social-emotional functioning and public health: the relationship between kindergarten social competence and future wellness. *American Journal of Public Health*. 2015. Vol. 105. P. 2283–2290.
11. Lopes N. Emotional intelligence and social interaction. *Society for Personality and Social Psychology*. 2004. Vol. 30(8). P. 1018–1034.
12. Rivers S. E. Emotion skills as a protective factor for risky behaviors among college students. *Journal of College Student Development*. 2013. Vol. 54. P. 172–183.

УДК 316.061.213(477.72)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.10>

Володарська Наталія Дмитрівна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії психології особистості
імені П. Р. Чамати

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

ORCID ID: 0000-0003-1223-718X

ГЕШТАЛЬТ-ТЕХНОЛОГІЇ У ВІДНОВЛЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

GESTALT TECHNOLOGIES USED TO RESTORE PERSONAL PSYCHOLOGICAL HEALTH

У статті проведений теоретико-методологічний аналіз проблеми застосування гештальт-технологій у відновленні психологічного здоров'я особистості на прикладі наданих супервізій шкільним психологам. Розглянуто методи відновлення нарративного поля визначення складних кризових життєвих ситуацій, які визначають психологічне здоров'я особистості. Виокремлені етапи та особливості впливу гештальт-технологій на емоційно-афективні прояви особистості, які є основою психологічного здоров'я людини. Визначені методи роботи на кожному з етапів відновлення психологічного здоров'я особистості. Розкрито особливості змін в емоційному сприйнятті життєвих цілей, перспектив, що впливають на почуття благополуччя особистості. Конкретизовано вплив усвідомлення і розуміння причинно-наслідкових зв'язків своєї поведінки особистості та зовнішніх факторів на активізацію пошуку нових смислів у складних життєвих ситуаціях. Узагальнений досвід ведення супервізій для шкільних психологів в інтервізійній групі Української спілки психотерапевтів (УСП) протягом 2019–2021 рр. Виокремлена робота з нарративом особистості, що дає зміни смислів, цілей, появи більш реалістичних очікувань. Визначені питання на етапі актуалізації особистісних ресурсів у подоланні протиріччя переживання складних кризових ситуацій життя, подолання емоційного нестабільного стану, тривоги, хвилювання. Подана інформація у статті свідчить про важливість застосування гештальт-технологій у роботі з відновлення психологічного здоров'я людини. Індивідуально-типологічні особливості особистості, суб'єктивна активність, мотиваційно-потребова сфера, середовище, в якому вона живе, є взаємопов'язаними факторами в переживанні суб'єктивного благополуччя. Визначена перспектива розробки програми підготовки шкільних психологів до психологічного супроводу особистості у складних кризових ситуаціях.

Ключові слова: гештальт-технології, нарратив, супервізія, шкільні психологи.

The article presents theoretical and methodological analysis of the problem of using Gestalt technologies for personal psychological health restoration illustrated by an example of supervision provided to school psychologists. Methods are considered of the narrative field restoration, which identify complex life crisis situations that determine personal psychological health. The stages and features are highlighted of influence of Gestalt technologies on emotional and affective manifestations of personality, which are the basis for human psychological health. Methods of work are determined at each stage of the personal psychological health restoration. Peculiarities are revealed of changes in emotional perception of life goals and perspectives that affect sense of the personal well-being. The influence is specified of awareness and understanding of cause-and-effect relations of own personal behavior, as well as external factors, on intensification of the search for new meanings in complex life situations. The experience is generalized of carrying out supervisions for school psychologists in the intervision group of the Ukrainian Association of Psychotherapists (USP) during 2019–2021. The work is identified with the personal narrative, which provides changes in meanings, goals and emergence of more realistic expectations. Issues are identified at the stage of actualization of personal resources in overcoming contradictions in experiencing complex life situations, overcoming emotional instability, anxiety and excitement. The information presented in the article shows the importance of using Gestalt technologies in restoration of human psychological health. Individual-typological features of personality, subjective activity, motivational spheres and environment wherein person lives, are interrelated factors in the subjective well-being experience. The perspective is determined of development of the program of school psychologists' preparation for psychological support of person in complex crisis situations.

Key words: Gestalt technologies, narrative, supervision, school psychologists.

Вступ. Сучасний стан змін у психологічних дослідженнях різних сфер життєдіяльності особистості потребує певної адаптації технологій відновлення психічного здоров'я особистості.

Застосування технологій гештальт-терапії в розвитку психологічного благополуччя особистості актуалізує можливості відновлення психологічного здоров'я. Критеріями відновлення психоло-

гічного здоров'я особистості є рівень психологічного благополуччя, його складників.

Поняття «психологічне здоров'я» розглядається багатьма дослідниками як багатофакторний конструкт, що являє собою взаємопов'язані та тісно сплетені культурні, соціальні, психологічні, фізичні, економічні та духовні чинники. Гештальт-технології зачіпають емоційний складник психологічного здоров'я, його впливу на гендерні особливості в переживанні суб'єктивного благополуччя. Одне з важливих завдань у дослідженні впливу гештальт-технологій на психологічне здоров'я полягає у визначенні і диференціації основних чинників, що впливають на стан психологічного благополуччя, систематизації, визначенні їхньої значущості.

Метою роботи є визначення особливостей впливу гештальт-технологій на емоційно-афективні прояви особистості, які є основою психологічного здоров'я людини.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічний аналіз впливу гештальт-технологій на відновлення психологічного здоров'я особистості визначає основні засади, якими керуються шкільні психологи.

Будь-які явища, з якими стикається людина, мають для неї емоційно-почуттєвий зміст, значення та цінність. Емоційно-афективні прояви взаємопов'язані з іншими психічними механізмами, компонентами і детермінантами почуттів, що формують психологічне благополуччя особистості, а також відображають певний життєвий контекст. Зміни в емоційному сприйнятті життєвих цілей, перспектив впливають на почуття благополуччя особистості. Технології в гештальт-підході впливають на підвищення чуттєвості особистості, актуалізацію особистістю своїх переживань, емоцій, розуміння контексту життєвої ситуації, що наближує її до реальності, змінює бачення того, що відбувається і які наслідки цього. Усвідомлення і розуміння причинно-наслідкових зв'язків своєї поведінки, зовнішніх факторів, що впливають на це, активізують пошук нових смислів, з'являються більш реалістичні очікування і цілі. Саме такий підхід дає можливість розглядати психологічне благополуччя людини у контексті її почуттів, переживань, емоційного реагування. Індивідуально-типологічні особливості особистості, суб'єктивна активність, мотиваційно-потребові сфери, середовище, в якому вона живе, є взаємопов'язаними факторами в переживанні суб'єктивного благополуччя. Але більшість дослідників концентруються на одному з перелічених аспектів.

Не досить розкритими залишаються особливості впливу життєвих перспектив та стратегій їх досягнення на складники психологічного благополуччя. Мета нашого дослідження – зосередитись на дослідженні почуття благополуччя як емоційної детермінанти досягнення психологічного благополуччя особистості, що формує життєві перспективи і стратегії їх досягнення.

Були проведені супервізійні групи для шкільних психологів в інтервізорській групі Української спілки психотерапевтів (УСП) протягом 2019–2021рр. Група займалась раз на тиждень по 3 години (упродовж року), під час карантину – в режимі онлайн. Група була відкрита, 105 звернень із запитом відновлення психологічного благополуччя. Використовувались методи системної сімейної психотерапії, гештальт-терапії.

Узагальнюючи матеріали проведених супервізійних сесій, ми спирались на основні положення теорії диференціальних емоцій К. Ізарда. «Емоція – це дещо, що проявляється як почуття (feeling), мотивує, організовує і спрямовує сприйняття, мислення і дії», – пише відомий американський дослідник емоцій К. Ізард, котрий запропонував розділити всі емоції на фундаментальні і похідні [1, с. 32–131]. Нас цікавили ключові припущення цієї теорії, які ми використовували в практиці відновлення психологічного здоров'я людини:

- десять фундаментальних емоцій (радість, здивування, гнів, горе-страждання, хвилювання, відроза, презирство, страх, сором, провина), які утворюють основну мотиваційну систему людського буття;
- кожна фундаментальна емоція володіє унікальними мотиваційними та феноменологічними властивостями;
- фундаментальні емоції, такі як радість, сум, гнів, сором, призводять до різних внутрішніх переживань;
- емоційні процеси взаємодіють з перцептивними, когнітивними і поведінковими процесами і впливають на них; своєю чергою ці складники впливають на протікання емоційного реагування людини.

Саме ці складники функціонування особистості та соціальної взаємодії впливають на психологічне здоров'я людини. Почуття психологічного благополуччя є похідною їхньої взаємодії. Баланс цих систем створює умови для формування психологічного здоров'я особистості.

Актуалізація власних потреб, переживань, усвідомлення і прояв своїх емоцій, розуміння емоцій інших людей – основа формування життєвих перспектив і стратегій їх досягнення. Саме

вміння створювати певний образ переживань у життєвих ситуаціях та форми їх досягнення в майбутньому розглядаються в гештальт-психології. Запам'ятовування емоційних станів, переживань у довгостроковій пам'яті (формування гештальту) пов'язане з емоціями, затамуванням образу, оскільки емоції і почуття є природними психофізіологічними феноменами, які виникають спонтанно без певного контролю людини. Вона може лише змінювати певну форму прояву цих емоцій.

Людина певною мірою контролює форму пред'явлення своїх почуттів, змінюючи своє ставлення до них. Осуджуючи чи приймаючи ті чи інші форми прояву своїх переживань, вона формує певні життєві стратегії, цілі, перспективи. Змінюючи ті чи інші прояви власних переживань, людина бере відповідальність за те, як їх сприймають інші люди. Можливості змін формують певні соціальні очікування: правила, міфи, традиції, культуральні особливості середовища, в якому перебуває людина. Людина орієнтується на певний резонанс у соціальному оточенні, на прийняття чи засудження, відстороненість чи емоційну близькість у стосунках з іншими. Саме це дає поштовх до регулювання емоційного складника психологічного благополуччя. Людина вирішує, до якої міри вона може проявляти своє задоволення чи незадоволення, що формує комфортний стан, почуття задоволення, психічне здоров'я.

Досліджуючи міру вибору людиною тих переживань, які вона може витримати або відсторонюється від цих переживань (важких, нестерпних, болючих), визначається міра стресостійкості. Це дає змогу виявити ресурси відновлення психічного здоров'я особистості. Уточнюючи можливості відновлення стресостійкості в кризових ситуаціях, відновлюється усвідомлення власних ресурсів людини в її психічному здоров'ї.

У випадку відсторонення людина створює для себе пояснення цього («непотрібні емоції», «травматичні», «марні»), вибирає форму прояву складних переживань, почуттів. Ці вибори пов'язані з реакцією соціального оточення (осуду чи схвалення), з відповідальністю за прояв своїх переживань, їх оцінку іншими. Оцінка тієї чи іншої поведінки пов'язана з певними усталеними соціальними міфами, системою канонів, правил, настанов. Це визначає систему інтроєктів людини, що засвоюються протягом усього життя. Завдяки цим засвоєним інтроєктам відбувається оцінка позитивних або негативних переживань, їх доречність або недоречність у певних життєвих ситуаціях. Саме усталені уявлення про те, як

повинне будуватись життя особистості, її майбутнє, стають основою формування психічного здоров'я. У випадку неспівпадіння цих уявлень з уявленням самої людини створюють певні протиріччя, внутрішній конфлікт, сумніви щодо змін у цих уявленнях. Це може формувати негативні емоції, підвищувати рівень емоційної тривоги, що унеможливорює позитивне психічне здоров'я особистості.

За результатами теоретичного аналізу ми виокремили декілька підходів до підбору технологій відновлення позитивного психологічного здоров'я людини. Аналізуючи дослідження вітчизняних психотерапевтів, які практикують у гештальт-підході, ми визначили напрями застосування технологій. Тілесні практики, вільні асоціації, образи (майбутнього, минулого), переоцінка наявних значущих переживань, робота з інтроєктами, психологічними захистами: ретрофлексією, діфлексією, профлексією. Саме ці напрями роботи є найбільш продуктивними у відновленні психічного здоров'я особистості [2].

Узагальнюючи визначені напрями відновлення психічного здоров'я людини, можна виділити: а) ціннісно-смыслову зміну ціннісних і смыслових утворень, що визначають індивідуальну специфіку і результат планування майбутнього (цінності, ціннісні орієнтації, мотиви, особистісні смисли); б) емоційно-оціночну визначеність ставлень людини до власного майбутнього (емоції, почуття, які виникають у зв'язку із суттєвим наповненням образу життя в майбутньому); в) зміни в когнітивному складнику психічного здоров'я містять сукупність очікуваних та планованих подій (очікувані життєві події, цілі, засоби реалізації цілей); г) зміни в організаційно-дійовому складнику відображають сукупність стилів, стратегій, форм поведінки людини в теперішньому, через які життєві плани отримують можливість послідовного втілення в реальність.

Особливу роль було визначено життєвим перспективам та життєвим стратегіям їх досягнення в психологічному благополуччі особистості. Суб'єктивне психологічне благополуччя розглянуто як інтегративну характеристику особистості, що проявляється в емоційній, когнітивній і поведінкових сферах особистості. Психологічне благополуччя репрезентує особливості організації життєвих перспектив і стратегій їх досягнення. Життєві стратегії формуються в певних життєвих обставинах і характеризуються певними емоційними переживаннями. Життєва перспектива, будучи елементом суб'єктивної картини життєвого шляху особистості, є складною ієрархічною

системою, що регулює начало життєдіяльності, і структурними одиницями якої вважають ціннісні орієнтації, життєві цілі, програми, плани, а також емоційний, когнітивний і поведінковий складники [3].

Відновлення психологічного благополуччя може відбуватись через особливості структурування майбутнього особистості, її перспективи та стратегії їх досягнення. Життєві перспективи утворюють баланс між бажаним і реально можливим для особистості у їхньому досягненні. Саме від цього балансу залежить, почувається людина щасливою чи ні. Наміри у своєму майбутньому, життєвих планах, цілях і вимоги, норми, правила соціального оточення на різних життєвих етапах можуть не співпадати, вступати в протиріччя. Це створює певні переpons, колізії, кризи. Саме вирішення проблем у досягненні мети дає те задоволення, радість від реалізації задуманого в часовій перспективі, що стає чинником психологічного благополуччя особистості, що відновлює її позитивне психічне здоров'я. Психологічне благополуччя особистості є складником позитивного психічного здоров'я. Відчуття задоволення від планування свого майбутнього створюють умови позитивного психічного здоров'я. Саме на цьому ґрунтуються різні техніки самопомочі у проблемах сімейних конфліктів, розлучень, подружньої зради, батьківсько-дитячих конфліктів, допомоги у разі панічних атак, депресивних станів, станів фрустрації, почуття самотності, відчуженості. Метод обговорення життєвих історій людини в груповій психотерапії допомагає структурувати життєві етапи та їх оцінювання і переоцінку (залежно від часу, обставин, нових поглядів як власних, так і значущих людей з близького оточення). Ці надважливі значущі впливи оцінювання створюють точку біфуркації у виборі стратегії змін. Учасники обговорення усвідомлюють різницю бачення однієї і тієї ж життєвої ситуації, і це стає поштовхом до змін в їх емоційному сприйнятті і, як наслідок, у поведінці. Точка біфуркації стає етапом певних змін, які важко передбачувати і самим учасником, і учасниками його соціального оточення [4; 5]. Це можуть бути як зміни у сторону активізації пошуку нових життєвих стратегій, так і певний регрес (інфантильна позиція, суїцид, психічні розлади). Психологічна допомога в кризових ситуаціях спрямовується на підтримку пошуку особистісних ресурсів, на які покрокові етапи людина спирається, змінюючи рівень тривоги, емоційної напруги. Зневірена у своїх силах, можливостях, людина може побачити новий ракурс вирішення проблеми очима інших людей.

Застосовуючи метод «Декатострофізації», ми намагались у учасників терапевтичних груп розширити нове бачення виходу зі складних життєвих ситуацій. Учасникам терапевтичної групи пропонується відповісти на запитання: «Що гірше може статись в їхніх складних життєвих ситуаціях?». Учасники пропонують свої варіанти «найгіршого» не тільки власних проблем, але й кожного з учасників. Такі непрості ситуації (хвороба, смерть, втрата близьких людей та інше) стають значущим важелем на вагах того, що в реальності відбувається з людиною. Учасники, обговорюючи найстрашнішу катастрофу в їхньому житті, знаходили і певні ресурси у подальшому вирішенні проблем. У вирішенні однієї проблеми виникає нове бачення перспектив змін у житті, і за певних обставин ці зміни на краще. Навіть найскладніші події в житті людини можуть приносити кардинальні зміни (в проживанні, професії, матеріальному достатку, перспектив та інше). Все найгірше (в оцінці самої людини) в її житті вже відбулось, і, обговорюючи інші можливі катаклізми, оцінка цього найгіршого змінюється. На перший план виставляються інші значущі сторони життя: професійне становлення, статусне становлення у соціальному оточенні, народження дітей або онуків.

У психокорекції негативних емоцій застосовується метод дібріфінг, за допомогою якого актуалізуються ситуації сорому, розгубленості, невпевненості (негативні емоції, які створюють переpons у психічному здоров'ї людини). Усвідомлення проблемних зон емоційного складника психічного здоров'я людини стає першим кроком до його відновлення. Наступними кроками стають знаходження ресурсів відновлення балансу позитивних і негативних емоцій, переживань людини у вирішенні проблемних ситуацій. Знаходження усталених інтроєктів вирішення складних життєвих ситуацій стає умовою їх змін.

Нами були виділені три етапи роботи з відновлення психологічного здоров'я особистості.

1. Актуалізація проблеми. Метод психоедукації допомагає особистості пояснити, що з нею відбувається, її стан, процеси, актуалізуючи причини їх виникнення. Опис феноменології допомагає стабілізувати свій стан. Визначаються найдрібніші деталі життєвих ситуацій, в яких були накопичені негативні емоції. Саме звернення до різних деталей кольору, запахів, звуків допомагає запобігти загостренню стану, повторній травматизації.

2. Пошук ресурсу – питання не про почуття (зادля запобігання ретравматизації), а спрямовування уваги на переробку «гарячої» пам'яті. Прояснення деталей, метод прокрутки деталей події

з метою віддалити ситуацію, подивитися на неї зі сторони. Ставляться питання про ресурсне безпечне місце перебування (уявне місце безпеки з описом звуків, кольорів, запахів, інших деталей).

3. Стабілізація – процес нормалізації емоційного стану. Використовувався метод «заземлення», дихальні вправи на відновлення контролю прояву емоцій, техніки на відновлення відчуття тіла.

Для актуалізації почуття психологічного благополуччя або неблагополуччя були визначені питання:

а) Що відбувається в стані психологічного благополуччя і «неблагополуччя»?

– жар у тілі, «пече в грудях», калатає серце та інше;

– почуття огиди до себе, інших або почуття поваги, радості, інше;

– виникає бажання втечі, уникнення сторонніх або відчуття польоту, окриленості.

б) Як вам вдається виходити із ситуації, яка привносить такі переживання?

– виправдовуюсь перед чужими людьми;

– замовкаю і червонію;

– мовчки залишаю місце події.

в) За яких обставин ви відчуваєте психологічний комфорт або дискомфорт?

– у ситуації невизначеності;

– у ситуації звинувачень (чи похвал);

– у ситуації невинуватих очікувань (як позитивних, так і негативних).

г) Як впливає психологічний комфорт чи дискомфорт на вашу поведінку?

– не хочеться нічого робити, ні про що не говорити, ні перед ким не виправдовуватись;

– виникає гумор, пригадуються кумедні ситуації, щоб відволіктись від глибоких переживань;

– переключачється увага на іншу життєву ситуацію, яка складніша від цієї.

Ці питання актуалізують наявні почуття у особистості, допомагають визначитись з власними ресурсами подолання емоційного нестабільного стану, тривоги, хвилювання. Це активізує певні культуральні цінності людини. Одні і ті ж хвилювання можуть оцінюватись як негативні, так і позитивні. Почуття сорому може супроводжуватись почуттям задоволення тим, що іншому набагато гірше, відчуттям певної розплати за заподіяні раніш ганебні вчинки іншого. В різних ситуаціях виникають протиріччя у почуттях «і люблю, і ненавиджу»,

«і соромно, і приємно», «страшно і хочеться зробити це, і отримати задоволення по факту».

Було визначено, що саме ця неконгруентність почуттів створює найскладніші перепони у відновленні психічного здоров'я особистості. Визначення цих протиріч у почуттях, переживаннях особистості і прийняття їх стає необхідним для збереження цілісності особистості. Баланс негативних і позитивних емоцій, переживань створює певну гармонію в психічному здоров'ї людини. Метод пошуку ресурсів у подоланні дисгармонії почуттів актуалізує можливості допомоги інших людей, власної і їхньої активності, знань. Визначення тригерів запуску певних почуттів та відновлення контролю над їх проявом. Необхідним є відновлення розірваності смислового поля виникнення цих тригерів. Відбувається знаходження нових смислів, перспектив, відновлення соціальних зв'язків, що активізує нове нарративне поле, за рахунок чого відновлюється баланс позитивних і негативних емоцій.

Висновки. Гештальт-технології спрямовуються на зміну інтроєктів, що стають на заваді психічного здоров'я людини. В основі інтроєктів лежить психологічна перспектива як здатність людини уявно та свідомо передбачати й прогнозувати своє майбутнє, що залежить від планів, типу особистості. Особистісна перспектива – готовність до майбутнього в теперішньому, є показником зрілості особистості, потенціалу її розвитку та сформованості здатності до організації часу життя.

Життєва перспектива включає обставини й умови життя, що створюють для особистості можливість оптимального життєвого просування. Саме цю життєву позицію має той, хто цілісно визначає своє майбутнє. Життєві перспективи формуються і змінюються за такими напрямками, як: ціннісно-смиловий, емоційно-оцінковий, когнітивний, організаційно-дійовий.

Підбір гештальт-технологій ґрунтується на цих напрямках роботи з інтроєктами людини. Відновлення позитивного психічного здоров'я можливе за умов дотримання балансу позитивних і негативних емоцій, які утворюються в процесі життєтворення, побудови життєвих перспектив.

Перспективою дослідження буде розробка програми психологічного супроводу шкільних психологів у роботі з відновлення психологічного здоров'я особистості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Изард К. Е. Эмоции человека / пер. с англ. ; под ред. Л. Я. Гозмана, М. С. Егоровой. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 440 с.
2. Shelemei O., Volodarska N. Recovery of Women Well-Being in Migration: Example of Ukraine. *Revista de Cercetare si Interventie Sociala*. 2021. №. 75. Pp. 115–126. DOI: 10.33788/rcis.75.7

3. Чепелева Н.В. Дискурсивное конструирование опыта в кризисных ситуациях. *Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми* : тези VIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 15 травня – 15 червня 2020 року. Київ, 2020. URL: http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/chepelieva_2020.pdf (дата звернення: 25.08.2020).

4. Hutsol K. Development of diagnostic tools for determining levels of personality's narrative competence formation. *European Journal of education and Applied Psychology Scientific journal*. 2020. №. 1. P. 31–34. DOI: <https://doi.org/10.29013/EJEAP-20-1-31-34>

5. Routledge encyclopedia of narrative theory / ed. by D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan. London. New York : Routledge, 2008. 752 p.

УДК 159:351.745.5

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.11>

Гринь Олександр Романович,

кандидат педагогічних наук, професор,

професор кафедри психології і педагогіки

Національного університету фізичного виховання і спорту України

ORCID ID: 0000-0002-8979-2336

Капосльоз Григорій Вікторович,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,

доцент кафедри психології

Державного торговельно-економічного університету

ORCID ID: 0000-0001-7369-3977

Позднишев Євген В'ячеславович,

доктор психологічних наук, доцент,

професор кафедри психології

Державного торговельно-економічного університету

ORCID ID: 0000-0003-3686-1753

ІМІДЖ ФУТБОЛЬНИХ ФАНАТІВ ЯК МАРКЕР ЇХНЬОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

THE IMAGE OF FOOTBALL FANS AS THEIR PSYCHOLOGICAL WELL-BEING MARKER

У статті розглядається проблема формування специфічних рис іміджу футбольних уболівальників, фанатів у рамках теоретичної концепції та контексті сучасних підходів до аналізу психологічного благополуччя особистості. У статті зроблено акцент на соціальній значущості проблеми підтримки психологічного благополуччя особистості та іміджу футбольних уболівальників. Показано, що характеристики та риси іміджу футбольних фанатів відіграють ключову роль у процесі його формування, а базовими характеристиками формування іміджу футбольних фанатів є здоровий дух, знання тонкощів футболу, згуртованість, участь у виїздах, фанатизм як спосіб самоствердження, місцевий патріотизм, хуліганські вчинки, використання нецензурної лексики, ксенофобія, фанатизм як відхід від реальності. Показано, що здоровий дух українських футбольних фанатів слід віднести до найбільш важливих ознак їхнього іміджу, а моральна атмосфера на спортивних майданчиках головним чином створюється поведінкою фанатів і суттєво впливає на морально-психологічний стан спортсменів і їхню подальшу перемогу або поразку. Результати проведеного дослідження дають можливість проаналізувати наявність/відсутність базових складників психологічного благополуччя у футбольних фанатів. Результати дозволяють зробити висновок, що у різних верств населення склався плюралістичний погляд на імідж футбольних фанатів. Імідж футбольних фанатів має низку яскравих психологічних рис, які відрізняють його від іміджів інших категорій спортивних уболівальників. Імідж футбольних фанатів має велику кількість значущих показників і як стереотип у суспільній свідомості обмежується такими емпіричними референтами, як: відхід від реальності, ксенофобія фанатів, використання фанатами нецензурної лексики, хуліганські вчинки фанатів, зв'язок фанатизму з місцевим патріотизмом, фанатизм як спосіб самоствердження, підтримка фанатами своєї команди на виїздах, згуртованість фанатів, знання фанатами тонкощів футболу, здоровий дух фанатів. Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що з шести базових складників психологічного благополуччя у поведінці футбольних фанатів присутні тільки дві, і виходячи з класичного його розуміння є реалізованим частково, тільки на 33%, тобто стан їхнього психологічного благополуччя не є задовільним і вказує на соціальну значущість проблеми підтримки психологічного благополуччя та іміджу футбольних фанатів.

Ключові слова: імідж, імідж футбольних фанатів, психологічне благополуччя особистості, футбольні фанати.

The article is devoted to the questions of football fans' image formation within the framework of personality psychological well-being paradigms. The emphasis in the article is made on the social significance of the problem of personality psychological well-being support and football fans' image. It is shown, that the football fans' image characteristics play the key role in the process of its formation, and the basic characteristics of football fans' image (empiric referents) are a healthy spirit, football

niceties knowing, solidarity, participation in away games, fanaticism as a way of self-assertion, local patriotism, vandalism, obscene language usage, xenophobia, fanaticism as a departure from reality. It is shown, that a healthy spirit of Ukrainian football fans should be considered as one of the most important features of their image, and a moral atmosphere on the sports grounds is mainly created by the fans' behaviour and significantly influence the sportsmen moral-psychological state and their further victory or defeat. The research results allow revealing the presence/absence of the football fans psychological well-being basic components on the assumption of their image. Football fans' image has several vivid psychological features, distinguishing it from the images of the other categories of sports fans. Football fans' image has a large number of significant indicators and as a stereotype in the public conscience is limited by the following empiric referents: departure from reality, xenophobia of fans, obscene language usage, vandalism, the correlation of fanaticism with the local patriotism, fanaticism as a way of self-assertion, the fans' support of the team in away games, fans' solidarity, football niceties knowing, the fans' healthy spirit. The analysis allows us to state, that among six psychological well-being basic components in the football fans' behaviour there are only two, i.e. it is realized partially, only 33%. The football fans' state of psychological well-being is not satisfactory and this fact indicates the social significance of the football fans' psychological well-being and image support problem.

Key words: *image, football fans, psychological well-being of personality, psychological well-being marker, psychological well-being support.*

Постановка проблеми. Політичні, соціально-економічні, культурні зміни, демократизація сучасного суспільства, умови буття ставлять нові вимоги, тому затребуваним на сучасному етапі розвитку суспільства стає вивчення феномену психологічного благополуччя особистості, а також різних соціальних груп населення. Проблема психологічного благополуччя особистості є однією з фундаментальних, тому інтерес до неї зберігається і є актуальним у різних галузях наукових знань. У психології проблема розуміння аспектів психологічного благополуччя пов'язана з виходом у 1969 році роботи Н. Бредберна «Структура психологічного благополуччя». Поняття психологічного благополуччя розглядається як реалізація людиною власного потенціалу, розвиток певних психологічних рис у відповідній їм діяльності. Поняття «психологічне благополуччя» описує стан і особливості внутрішнього світу людини, які визначають переживання благополуччя, а також поведінку, яка продукує і проявляє ситуативне благополуччя. Базовими складниками психологічного благополуччя (psychological well-being) людини засновник евдемоністичного напрямку в його розумінні К. Ріфф виділила: позитивні відносини з іншими, прийняття себе (позитивна оцінка себе і свого життя), автономія (здатність слідувати власним переконанням), компетентність (контроль над навколишнім середовищем, здатність ефективно управляти своїм життям), наявність цілей, які надають життю спрямованості і сенсу, особистісне зростання як почуття безперервного розвитку і самореалізації [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Психологічне благополуччя є результатом переживання особистістю успіхів чи досягнень у професійній реалізації, гармонії у особистому житті, реалізації особистістю власного потенціалу, самопізнання тощо (П.Р. Чамата, М. Аргайл, Е. Динер, К. Ріфф,

Г.В. Ложкін, В.М. Духневич, С.В. Карсканова). З поняттям «психологічне благополуччя» іноді співвідносять низку близьких, але не тотожних понять – «емоційний комфорт», «норма», «нормальна особистість», «позитивний стиль життя», «висока якість життя», «внутрішня картина здоров'я», «психічне здоров'я», «зріла особистість», «повноцінно функціонуюча особистість» та ін. (Б.С. Братусь, Ш. Бюлер, Дж. Бьюдженталь, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Еріксон, К. Юнг). У науковій літературі є дані про зв'язок психологічного благополуччя з такими факторами: станом фізичного і психосоматичного здоров'я (А.В. Вороніна, Р. Райан, К. Ріфф, Б. Сингер), спадковими ознаками (М. Аргайл, Д. Ліккен), віком і статтю (Е. Динер, К. Ріфф, П.П. Фесенко), культурною належністю і геодемографічним середовищем (М. Лінч), зовнішніми обставинами життя: освітою, статусом, рівнем доходу тощо.

Нині проблема психологічного благополуччя ввійшла в коло наукових інтересів багатьох фахівців – соціологів, психологів і є актуальною для кожної людини, діяльності великих і малих соціальних груп, у тому числі і для таких об'єднань, до яких належать футбольні вболівальники і так звані фанати. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства існує велика кількість неформальних молодіжних об'єднань та груп різного спрямування. Серед них дедалі більшої популярності набувають неформальні угруповання спортивних, зокрема футбольних фанатів. Соціально-педагогічні дослідження, пов'язані із впливом різноманітних неформальних об'єднань молоді, є досить актуальними на поточний момент [2; 3–5]. Проте мало хто з науковців звертав увагу і детально досліджував неформальні об'єднання футбольних фанатів та особливості їх впливу на сучасне молоде покоління. Водночас неформальні моло-

діжні об'єднання футбольних фанатів в Україні поступово починають посідати чільне місце і відігравати важливу роль серед інших неформальних об'єднань. Останніми роками їхня кількість як в Україні, так і за її межами стрімко зростає, а вплив такої субкультури на її представників та молодь, яка не входить до таких об'єднань, поступово збільшується. У межах кожної неформальної групи фанатів формується своя внутрішня субкультура.

Дослідження, що проведені низкою вчених [2], дозволяють говорити про чітке уявлення футбольних фанатів про себе, про їхню досить жорстку ідентифікацію із собою подібними, з одного боку, і про їхню нерішучість та неспроможність приймати відповідні рішення за межами фан-руху – з іншого. Крім того, їхні інтереси є досить вузькими і охоплюють лише сферу вболівання. Субкультура футбольних фанатів негативно впливає на суспільство, соціальний порядок [3; 4]. Проведений теоретичний аналіз літературних джерел, джерел з Інтернету дозволяє зробити висновки про більш публіцистичний та соціологічний характер досліджень та брак суто соціально-психологічних та психолого-педагогічних досліджень явища футбольного фанатизму.

Мета статті – визначити фактори формування актуального іміджу футбольних фанатів як маркеру оцінки їхнього психологічного благополуччя.

Виклад основного матеріалу. Для виявлення факторів, що впливають на формування іміджу футбольних фанатів, протягом 2017–2021 рр. було проведено емпіричне дослідження. Базою дослідження служили представники 18 різних організацій, спортивних клубів та громадських об'єднань України, що перебувають в інформаційному полі діяльності футбольних фанатів.

У дослідженні взяли участь 506 респондентів (100%). Серед них були: спортсмени – 17,39%, спортивні журналісти – 11,07%, вболівальники – 11,07%, тренери – 11,07%, студенти спортивних вищих навчальних закладів – 13,44%, студенти неспортивних вищих навчальних закладів – 14,03%, викладачі спортивних дисциплін спортивних вищих навчальних закладів – 5,14%, викладачі неспортивних дисциплін спортивних вищих навчальних закладів – 4,94%, викладачі спортивних дисциплін неспортивних вищих навчальних закладів – 9,49%, викладачі неспортивних дисциплін неспортивних вищих навчальних закладів – 2,37%. Гендерний розподіл респондентів склався таким чином: чоловічої статі – 53,36%, жіночої статі – 45,06%, відмовилися відповісти – 1,58%. З питання підтримки спортивної форми

всі респонденти розподілилися таким чином: професійні спортсмени – 16,40%, спортсмени-аматори – 20,95%, постійно підтримують спортивну форму – 28,26%, займаються фізкультурою час від часу – 25,89%, спортом і фізкультурою не займаються – 4,55%, відмовилися відповісти – 3,95%.

Дослідження проводилося за допомогою авторської методики первинної ідентифікації іміджу та авторського опитувальника дослідження джерел інформації, що впливають на формування іміджу. Обробка анкет проводилася за допомогою пакета прикладних програм обробки соціологічних анкет (ОСА). У результаті кореляційного аналізу ознак формування іміджу було визначено, що всі вони корелюють між собою, що дає змогу впровадити процедуру факторного аналізу з метою вивчення їх структури. Під час анкетування респондентам було запропоновано показати своє відношення до визначених 18 характеристик іміджу українських футбольних фанатів, таких як здоровий дух, агресивність, підпорядкування груповим фанатським законам та нормам поведінки, футбольний фанатизм, використання нецензурної лексики, знання тонкощів футболу, участь у зіткненнях і бійках, підкорення лідерам, згуртованість, участь у виїздах, фанатизм як відхід від реальності, фанатизм як спосіб самоствердження, наявність власної символіки, ритуалів і фольклору, місцевий патріотизм, хуліганські вчинки, ксенофобія (нетерпимість до чужого, незнайомого), расизм, надмірна емоційність поведінки.

У дослідженні імідж футбольних фанатів визначався як колективний образ-модель певної спільноти уболівальників, який стихійно формується, має різновекторну полярність емоцій, здійснює різновекторний емоційний вплив на різні соціальні групи населення та базується на фанатизмі, згуртованості, гордості та відданості. У результаті кореляційного аналізу ознак формування іміджу футбольних фанатів було визначено, що всі вони корелюють між собою, що дає змогу впровадити процедуру факторного аналізу з метою вивчення їхньої структури.

Перший фактор (6,2% загальної дисперсії, факторна вага становить 4,39) характеризується такими показниками, як: здоровий дух фанатів (0,573), участь фанатів у виїздах (0,477), знання фанатами тонкощів футболу (0,463), згуртованість фанатів (0,404), нецензурна лексика фанатів (-0,670), хуліганські вчинки фанатів (-0,677), участь фанатів у бійках (-0,668), агресивність фанатів (-0,587), расизм фанатів (-0,508). Ці показники свідчать, що на формування позитивного іміджу фанатів впливають такі його ознаки, як

здоровий дух фанатів, знання фанатами тонкощів футболу, згуртованість фанатів, участь фанатів у виїздах. Однак ці ознаки входять у суперечку з такими ознаками, як агресивність фанатів, нецензурна лексика, участь фанатів у бійках, хуліганські вчинки фанатів, расизм фанатів, які активно формують негативний імідж фанатів. Зміст фактора дає змогу назвати його «Суперечлива субкультура фанатів – джерело їхнього іміджу».

Другий фактор (2,50%; 1,77) характеризується такими показниками, як: фанатизм як спосіб самоствердження (0,661), фанатизм як відхід від реальності (0,610), підкорення фанатів лідерам (0,349). Ці показники свідчать, що в основі формування іміджу фанатів лежить фанатизм у вигляді способу самоствердження, відходу від реальності та підкорення лідерам. Зміст фактора дає змогу назвати його «Керований фанатизм формує імідж фанатів».

Третій фактор (5,30%; 1,27) характеризується такими показниками, як: фанатизм як відхід фанатів від реальності (0,763), фанатизм як спосіб самоствердження фанатів (0,710). Ці показники свідчать про значний вплив на формування позитивного іміджу фанатів таких їх характеристик: фанатизм як відхід фанатів від реальності та фанатизм як спосіб самоствердження фанатів. Ці показники перебувають у органічній єдності, мають пряму кореляцію. Зміст фактора дає можливість назвати його «Фанатизм формує імідж фанатів».

Четвертий фактор (3,75%; 1,35) характеризується такими показниками, як: підпорядкування фанатів фанатським законам (0,591), поведінка гравців команди під час гри (-0,537). Ці показники свідчать, що підпорядкування фанатів фанатським законам перебуває у певному протиріччі з поведінкою гравців команди під час гри. Якщо виконання фанатами фанатських законів певною мірою організовує їх, поліпшує їхній імідж, то незадовільна поведінка гравців команди під час гри може негативно вплинути на їхній імідж. Зміст фактора дає змогу назвати його «Організованість фанатів домінує над недисциплінованістю команди».

П'ятий фактор (8,3%; 1,5) характеризується такими показниками, як: фанатизм як спосіб самоствердження фанатів (-0,757), фанатизм як відхід фанатів від реальності (-0,740). Це свідчить про те, що в основі формування іміджу фанатів лежить фанатизм у вигляді відходу від реальності та способу самоствердження. Зміст фактора дає змогу назвати його «Фанатизм руйнує позитивний імідж фанатів».

Шостий фактор (2,29%; 1,623) характеризується такими показниками, як: добродійна діяльність команди (0,534), рівень освіти спортсмена (0,428), рівень майстерності команди (0,366), футбольний фанатизм фанатів (-0,519). Ці показники свідчать, що рівень майстерності, добродійна діяльність команди, рівень освіти спортсменів активно впливають на формування позитивного іміджу команди і спортсмена. Але формуванню позитивного іміджу футбольної команди може заважати фанатизм фанатів. Зміст фактора дає змогу назвати його «Фанатизм може заважати спорту та добродійності».

Сьомий фактор (1,88%; 1,34) характеризується такими показниками, як: наявність у фанатів власної символіки, ритуалів і фольклору (0,381), ксенофобія фанатів (-0,581). Ці показники свідчать, що на формування негативного іміджу фанатів активно впливає їхня ксенофобія, а на формування їхнього позитивного іміджу – наявність власної символіки, ритуалів і фольклору. Зміст фактора дає можливість назвати його «Ксенофобія фанатів руйнує їхню субкультуру».

Восьмий фактор (1,72%; 1,23) характеризується такими показниками, як: місцевий патріотизм фанатів (0,407), підпорядкування фанатів фанатським законам (-0,679). Ці показники свідчать про позитивний вплив на формування іміджу фанатів їх місцевого патріотизму і про негативний вплив їх підпорядкування фанатським законам. Зміст фактора дає можливість назвати його «Місцевий патріотизм фанатів протирічить фанатським законам».

Дев'ятий фактор (4,61%; 1,66) характеризується такими показниками, як: хуліганські вчинки фанатів (0,737), використання фанатами нецензурної лексики (0,706), місцевий патріотизм фанатів (-0,527). Ці показники свідчать про значний вплив на формування іміджу фанатів таких їхніх характеристик, як хуліганські вчинки, використання нецензурної лексики та місцевий патріотизм. Але якщо перші дві характеристики формують переважно негативний імідж фанатів, то місцевий патріотизм сприяє створенню їхнього позитивного іміджу. Зміст фактора дає змогу назвати його «Місцевий патріотизм фанатів протирічить їх хуліганству та лайці».

Десятий фактор (4,30%; 1,55) характеризується такими показниками, як: діяльність і авторитет власників (спонсорів) команди (-0,412), фанатизм як відхід фанатів від реальності (-0,741), фанатизм як спосіб самоствердження фанатів (-0,611). Ці показники свідчать про наявність певного зв'язку між діяльністю і авторитетом власників (спонсорів) команди і фанатизмом

українських футбольних фанатів. Можна говорити про існування певного узгодження дій між власниками (спонсорами) українських футбольних команд і лідерами футбольних фанатів. Зміст фактора дає змогу назвати його «Власники (спонсори) команди, пов'язані з фанатами».

Одинадцятий фактор (5,72%; 1,37) характеризується такими показниками, як: хуліганські вчинки фанатів (0,777), використання фанатами нецензурної лексики (0,730). Ці показники свідчать про значний вплив на формування іміджу фанатів таких їхніх характеристик, як хуліганські вчинки та використання нецензурної лексики. Ці показники перебувають у органічній єдності, мають пряму кореляцію. Зміст фактора дає змогу назвати його «Хуліганство та лайка руйнують імідж фанатів».

Отже, характеристики іміджу футбольних фанатів відіграють ключову роль у процесі його формування, що видно з оцінки змісту факторів, їх навантаження, окремих ознак та характеристик іміджу футбольних фанатів у межах факторів. З аналізу змісту цієї факторної структури стає очевидним, що базовими характеристиками (емпіричними референтами) формування іміджу футбольних фанатів є здоровий дух, знання тонкощів футболу, згуртованість, участь у виїздах, фанатизм як спосіб самоствердження, місцевий патріотизм, хуліганські вчинки, використання нецензурної лексики, ксенофобія, фанатизм як відхід від реальності.

Результати факторного аналізу показали, що здоровий дух українських футбольних фанатів віднесли до найбільш важливих ознак їхнього іміджу респонденти-спортсмени. Це можна пояснити тим, що моральна атмосфера на спортивних майданчиках головним чином створюється поведінкою фанатів, суттєво впливає на морально-психологічний стан спортсменів і їхню подальшу перемогу або поразку. Дані свідчать про неоднозначне відношення респондентів до такої ознаки іміджу українських футбольних фанатів, як використання ними нецензурної лексики. До найбільш важливої ознаки віднесли цю характеристику студенти неспортивних вищих навчальних закладів, які бачать футбольних фанатів головним чином по телебаченню і здебільшого в нетверезому стані в громадському транспорті та на вулицях. Але спортсмени поставились до цієї ознаки спокійно і віднесли її до найменш важливих характеристик іміджу українських футбольних фанатів. Знання фанатами тонкощів футболу було віднесене до найбільш важливих ознак іміджу саме спортсменами. Тільки вони могли об'єктивно оцінити зна-

чення цієї ознаки для формування іміджу фанатів як люди, для яких спорт став частиною їхнього життя. Не менш важливою ознакою була визнана спортсменами згуртованість фанатів, яка завжди проявляється у знаходженні на трибунах стадіонів у певному місці, координованих діях, пересуванні великими групами, колективних бійках тощо. Справжній футбольний фанат повинен підтримувати свою команду на виїздах, тому ця ознака іміджу фанатів спортсменами була віднесена до найбільш важливих. Дослідження показало неоднозначне відношення респондентів до такої ознаки іміджу фанатів, як їх відхід від реальності. Так, найбільш важливою її визначили викладачі неспортивних дисциплін спортивних вищих навчальних закладів (наприклад, психології та педагогіки, філософії). Їх підтримали спортивні журналісти як люди з вищою гуманітарною освітою. І навпаки, викладачі спортивних дисциплін спортивних вищих навчальних закладів віднесли цю ознаку до найменш важливих. Цим вони показали свою незгоду трактувати фанатизм як свого роду ескапізм. Найбільш важливою визначена така ознака іміджу, як фанатизм як спосіб самоствердження. Про це заявили викладачі неспортивних дисциплін спортивних вищих навчальних закладів та спортивні журналісти. Знову-таки це підкреслює особливості їхньої гуманітарної підготовки, схильність до абстрактного мислення і філософських узагальнень. Однак з цим не погодилися і визнали цю ознаку іміджу фанатів найменш важливою викладачі спортивних дисциплін спортивних вищих навчальних закладів, які, напевно, більш важливими вважають характеристики іміджу, пов'язані з відношенням фанатів до спорту. Зв'язок футбольного фанатизму з місцевим патріотизмом відзначили респонденти із числа жінок. Але, навпаки, визначили цей зв'язок найменш важливим студенти неспортивних вищих навчальних закладів. Хуліганські вчинки фанатів визнали найбільш важливою ознакою їхнього іміджу студенти неспортивних вищих навчальних закладів. Це пояснюється неприйнятним для моралі студентів неспортивних вищих навчальних закладів хуліганських вчинків футбольних фанатів, протиріччям цих дій їхнім нормам етики та поведінки. Але так не вважають спортсмени, які відносять хуліганські вчинки фанатів до найменш важливих ознак іміджу фанатів. Це можна пояснити певною духовною близькістю спортсменів та фанатів, які створюють їм морально-психологічну підтримку на матчах, презентують імідж певного футбольного клубу. Ксенофобію футбольних фанатів віднесли до найбільш важливих ознак спортсмени-

Таблиця 1

Наявність/відсутність базових складників психологічного благополуччя у поведінці футбольних фанатів

Базові складові психологічного благополуччя	Їх наявність у поведінці футбольних фанатів
Позитивні відносини з іншими	Можуть бути відсутні, але присутні у вузькому колі фанатів
Прийняття себе (позитивна оцінка себе і свого життя)	Присутнє значною мірою
Автономія (здатність слідувати своїм власним переконанням)	Присутня значною мірою
Компетентність (контроль над навколишнім середовищем, здатність ефективно управляти своїм життям)	Присутня тільки у сфері діяльності фанатів, в інших сферах – залежить від конкретної індивідуальності
Наявність цілей, які надають життю спрямованість і сенс	Цілі існують, але вони не надають життю спрямованості та сенсу
Особистісне зростання як почуття безперервного розвитку і самореалізації	Відсутнє, існує тільки в рамках субкультури футбольних фанатів

любителі. Це пояснюється їхнім гарним знанням поведінки фанатів, постійним моніторингом футбольного життя. Респонденти, які не займаються спортом, віднесли ксенофобію фанатів до найменш важливих ознак. Найменш важливими ознаками були визнані агресивність (спортсменами), підпорядкування фанатським законам (жінками), футбольний фанатизм (викладачами неспортивних дисциплін ЗВО, спортсменами-любителями), участь у зіткненнях і бійках (спортсменами), расизм (спортсменами).

Усе сказане вище дає нам можливість стверджувати, що процес формування іміджу футбольних фанатів має вигляд певної функціонуючої системи, основними елементами якої є команда футбольних фанатів, емпіричні референти іміджу футбольних фанатів, діяльність психологів, журналістів, фахівців PR. Результати проведеного нами дослідження дають можливість проаналізувати наявність/відсутність базових складників психологічного благополуччя у футбольних фанатів (див. табл. 1).

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що у різних верств населення склався плюралістичний погляд на імідж футбольних фанатів. Імідж футбольних фанатів має низку яскравих психологічних рис, які відрізняють його від іміджів інших категорій спортивних уболівальників. Імідж футбольних фанатів має велику кількість значущих показників і як стереотип у суспільній свідомості обмежується десятьма емпіричними референтами: відхід від реальності, ксенофобія фанатів, використання фанатами нецензурної лексики, хуліганські вчинки фанатів, зв'язок фанатизму з місцевим патріотизмом, фанатизм як спосіб самоствердження, підтримка фанатами своєї команди на виїздах, згуртованість фанатів, знання фанатами тонкощів футболу, здоровий дух фанатів. Рух футбольних фанатів в останні десятиріччя набув масового глобального характеру. Футбол без уболівальників нічого не вартий. Футбольне уболівання – це прояв національного менталітету. Явище спортивного уболівання базується на ґрунтовних об'єктивних мотиваційних психологічних причинах.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що із шести базових складників актуального іміджу футбольних фанатів як маркеру оцінки психологічного благополуччя у їхній поведінці присутні тільки два – прийняття себе (позитивна оцінка себе і свого життя) та автономія як здатність слідувати власним переконанням. Тобто стан їхнього психологічного благополуччя не є задовільним, і виходячи з класичного його розуміння є реалізованим тільки на 33%, що вказує на важливу роль формування позитивного іміджу футбольних фанатів та соціальну значущість проблеми підтримки психологічного благополуччя.

Проведене дослідження не є вичерпним. Подальші наукові пошуки можуть бути присвячені вивченню не досить розкритих аспектів проблеми: залежність психологічного благополуччя футбольних фанатів від ролі лідерів футбольних організацій, їхньої громадської ініціативи, культу солідарності фанатів; відношення угруповань футбольних фанатів до політичних процесів, а також співвідношення їхньої конкретної ідеології та загального патріотизму тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ryff C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719–727.
2. Мушкетер Р., Кіндрат П. В., Демчук О. О. Педагогічні впливи у спортивних неформальних угрупованнях як метод соціалізації молоді. *Психологія: реальність і перспективи* : збірник наукових праць РДГУ. Вип. 12 / упоряд. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова ; ред. кол. : Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова, В. І. Безлюдна. Рівне : РДГУ, 2019. 244 с.
3. Бримсон Д. Фанаты: Триумфальное шествие футбольных хулиганов по Европе / пер. с англ. С. Варламова. Ред. Фиш. Санкт-Петербург : ТИД Амфора, 2004. 382 с.

4. Алмашин В. А. Don'tstop. Вболівальники – фанати – хулігани. Історія руху прихильників ФК «Динамо» Київ у спогадах очевидців. Київ : Нора-Друк, 2006. 104 с.
5. Малий Т. Про фанатів без фанатизму. 19.09.2018. URL: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?pro_fanativ_bez_fanatizmu&object Id=1304278
6. Карсканова С. В. Фахове зростання та психологічне благополуччя: емпіричне дослідження. Матеріали Третьої Міжнародної науково-практичної конференції «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві», 16–17 вересня 2011 року, м. Одеса, Одеса : Принтмастер, 2011. С. 59–66.

УДК 159.964.21(045)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.12>

Мельничук Світлана Леонідівна,

кандидат психологічних наук, старший викладач
кафедри психології Хмельницької гуманітарно-
педагогічної академії

ORCID ID: 0000-0002-1513-3071

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ

THEORETICAL ANALYSIS OF THE FUNDAMENTALS OF INTERNAL PERSONAL CONFLICTS

У статті представлений теоретичний аналіз основ внутрішньо особистісних конфліктів. Зазначено, що більшість студентів випробовують внутрішню суперечність і протиріччя, що викликають емоційну напругу, психічну нестабільність, і це породжує внутрішньоособистісний конфлікт.

Розглянуто підходи вітчизняних та зарубіжних вчених щодо особливостей їх перебігу. Відповідно до феномену «внутрішньоособистісний конфлікт» його систематизовано за різними класифікаціями, за основу яких було взято наукові концепції науковців, критерії, причини виникнення.

Проаналізовано основні форми прояву внутрішньоособистісних конфліктів та їх характерні ознаки. Систематизовано особливості протікання внутрішньоособистісних конфліктів, а також визначено, що цей вид конфлікту – системне явище, підставою для якого є суперечності цілісно-змістової сфери і проявляються вони певним чином на когнітивному, емоційному і поведінкових рівнях особистості. Він зумовлений самою психікою, її розвитком і гармонійним формуванням, наявністю взаємозв'язку внутрішнього і зовнішнього світу людини, реалізацією її особистісних потреб. На підставі праць науковців систематизовано протиріччя, які призводять до виникнення життєвих криз і мають різні підстави до виникнення внутрішньоособистісних конфліктів.

Обґрунтовано положення про те, що цей вид конфлікту проявляється як дисонанс внутрішніх очікувань і бажань із можливостями їх реалізувати. Розглянута необхідність своєчасного діагностування наявності внутрішньоособистісного конфлікту, а також важливість його вирішення у конструктивному руслі. Проаналізовано позитивні наслідки внутрішньо особистісних конфліктів Акцентовано увагу на негативних наслідках деструктивних внутрішньоособистісних конфліктів.

Ключові слова: внутрішньоособистісний конфлікт, класифікація, суперечності, психологічні протиріччя, конструктивний, деструктивний.

The article presents theoretical analysis of the fundamentals of internal personal conflicts. It is noted that most students experience internal contradictions and oppositions that cause emotional tension, mental instability, and this creates internal personal conflict.

The approaches of the national and foreign scientists to the peculiarities of their course have been considered. According to the phenomenon of “internal personal conflict” it has been systematized according to different classifications, which were based on scientific concepts of scientists, criteria, causes arising.

The main forms of manifestation of internal personal conflicts and their characteristic features have been analyzed. The peculiarities of internal personal conflicts have been systematized, and it is determined that this type of conflict is a systemic phenomenon based on contradictions of the whole-semantic sphere and they are manifested in some way on the cognitive, emotional and behavioral levels of personality. It is conditioned by the psyche itself, its development and harmonious formation, the presence of the relationship between the inner and the outer world of a person, the realization of his or her personal needs. Contradictions that lead to the emergence of life crises and have different grounds for the emergence of internal personal conflicts have been systematized on the basis of the works of scientists.

The statement that this type of conflict manifests itself as a dissonance of internal personal expectations and desires with the abilities to realize them has been substantiated. The necessity of timely diagnosing the presence of intrapersonal conflict has been considered, as well as the importance of its solution in a constructive way. The positive consequences of internal personal conflicts have been analyzed. The attention is paid to the negative consequences of destructive internal personal conflicts.

Key words: internal personal conflict, classification, contradictions, psychological oppositions, constructive, destructive.

В сучасних умовах соціальної і психологічної напруженості у суспільстві дослідження внутрішньоособистісних конфліктів і його особливостей є дуже актуальними. Внутрішньоособистісний конфлікт як психологічний феномен відіграє у житті кожної особистості двояку функцію: конструктивний – може спонукати до розвитку особистості і як деструктивний – бути причиною переживання невротичних станів. Особливо в юнацькому віці, у період студентства, долаючи конфліктну ситуацію або конфлікт, особистість отримує можливість інтеріоризації і свідомого прийняття моральних і духовних цінностей, набуває нові вміння до самореалізації і адаптації. Але якщо вихід із конфлікту не знайдений або не влаштовує в повній мірі особистість, то її опановує відчуття тривоги і страху за майбутнє, відбуваються зміни у поведінці, спілкуванні у соціумі і втрачається здатність реалізувати поставлені цілі.

Період студентства за загальною характеристикою і особливостями його протікання є досить суперечливим. У цей період більшість студентів випробовують внутрішню суперечливість і протиріччя, що викликають емоційну напругу, психічну нестабільність, і це породжує внутрішньо особистісний конфлікт. Це один із найскладніших видів конфліктів, адже це конфлікт однієї людини, конфлікт з самим собою. Він зумовлений самою психікою, її розвитком і гармонійним формуванням, наявністю взаємозв'язку внутрішнього і зовнішнього світу людини, реалізацією її особистісних потреб.

Внутрішньоособистісний конфлікт проявляється як дисонанс внутрішніх очікувань і бажань із можливостями їх реалізувати. Науковці трактують конфлікт як явище, процес, який може відбуватися не тільки у взаємодії особистостей, але і на рівні самої особистості. Поети і письменники у своїх художніх творах дуже часто звертаються до цього феномену. Де герої шляхом самоаналізу та пізнання, роблячи вибір у складних життєвих ситуаціях, приміряючи на собі різні соціальні ролі, відчують великі страждання вибору і сумнівів.

Проблема внутрішньоособистісних конфліктів розкрита у працях як зарубіжних так і вітчизняних вчених. Особливий внесок зробили вчені: З. Фрейд, А. Маслоу, К. Хорні, В. Франкл, К. Роджерс, К. Левін, О. Леонтьєв, В. Мерлін, Н. Чепелева, Г. Ложкін, Т. Левченко, Н. Пов'якель, І. Ващенко, М. Пірен, Т.Єльчанинова та багато інших науковців. У сучасній науці проблематика внутрішньоособистісних конфліктів все ще залишається дискусійною, а тому ця проблема є невичерпною у дослідженнях.

Життя людини носить досить суперечливий характер, адже вона формує своє ставлення до соціуму, до світу, до самого себе, а тому впродовж життя існує безліч причин і підстав для виникнення внутрішньо особистісних конфліктів. Науковці зазначають, що під час конфлікту відбувається зміна систем відносин і переоцінка цінностей, люди по-іншому починають сприймати реальність, виконують дії, які для них не є власними [5].

На думку О. Леонтьєва, відносини людини в соціумі, її взаємовідносини є об'єктивно суперечливими. Протиріччя, які виникають у відносинах, формують різного виду конфлікти і вони за певних умов входять в структуру особистості [9]. У сучасній науковій літературі є дуже велика кількість описів внутрішньоособистісних конфліктів, які трактують його психологічну сутність і методи корекції негативних станів, які викликані цими конфліктами.

Л. Гуменюк у своїй роботі звертає увагу на те, що тривала та стійка дезінтеграція обраної діяльності може характеризувати особливості протікання психологічного конфлікту. Вона визначає показники внутрішньоособистісних конфліктів, які проявляються у різних сферах особистості.

1. *Когнітивна сфера*: занижена або завищена самооцінка, суперечливість у формуванні «Образу-Я», усвідомлення стану глухого кута або нерозривного кола, стримування і нерішучість у прийнятті рішення, суб'єктивне визнання у прийнятті ціннісного вибору, сумнів у істинності мотивів і цінностей, якими керувався раніше.

2. *Емоційна сфера*: значні негативні переживання, тривожність, роздратованість, агресія, постійна психоемоційна напруга.

3. *Поведінкова сфера*: значне зниження у продуктивній і ефективній діяльності, зниження задоволення виконувати обрану діяльність, негативне психоемоційне спілкування з оточуючими, занурення у особистий внутрішній світ спілкування.

4. *Інтегральні показники*: порушення механізмів адаптації, переживання стресу, депресії [4].

Також Л. Гуменюк, Г. Дубчак, Л. Ємельяненко зазначають, що кожен внутрішньоособистісний конфлікт має свої особливості, а саме:

1) *має свою структуру*. Адже внутрішній конфлікт особистість переживає відповідно до взаємодії елементів внутрішньої структури. Одночасно у взаємодію вступають елементи структури особистості інтереси, цілі, мотиви, бажання, які є різнопланові і протилежні;

2) *особливості протікання внутрішньоособистісних конфліктів*. Кожен конфлікт має свою

глибину переживань і страждань. Він може супроводжуватися особливими станами особистості: депресією, неврозом, страхом, стресом. Загальним критерієм для такого виду конфліктів є негативні емоції, які супроводжують весь процес протікання конфліктів;

3) *латентність*. Найбільшою складністю є діагностування внутрішньо особистісних конфліктів, адже особистість не завжди може самотійно його виявити і усвідомити, що знаходиться в стані внутрішньо особистісного конфлікту. А також багато хто, старається приховати цей стан і справитися з ним самотужки [4; 7; 8].

Науковиця Л. Гуменюк зазначила у своїй праці про форми прояву внутрішньоособистісних конфліктів, основними прояву яких є: *неврастенія* (нетерпимість до сильних подразників; пригнічений настрій; зниження працездатності; поганий сон; головні болі), *ейфорія* (показна веселість; вираз радості неадекватно ситуації; «сміх крізь сльози»), *регресія* (звернення до примітивних форм поведінки; відхід від відповідальності), *проекція* (приписування негативних якостей іншому; критика інших, часто необґрунтована), *номадизм* (часта зміна місця проживання, місця роботи, сімейного стану, партнерів; часті розриви відносин із друзями; зміна звичок, захоплень, обстановки), *раціоналізм* (самовиправдання своїх вчинків, дій, навіть неадекватних і соціально не схвалюваних). Також науковиця зазначає, що у «чистому вигляді» внутрішньоособистісний конфлікт не існує. Він завжди є результатом дії навколишнього соціального середовища на особистість [4].

Вивчаючи феномен внутрішньоособистісних конфліктів, науковці систематизували їх за різними класифікаціями, за основу були взяті наукові концепції науковців, критерії, причини виникнення цих конфліктів.

У класифікації, яку розробили А. Анцупов та А. Шипілов, за основу була взята ціннісно-мотиваційна сфера особистості. Вона представляє внутрішній світ людини, структуру якого складають цінності (треба), мотиви (хочу) і самооцінка (можу). Дисонанс між цими складовими і викликають внутрішньоособистісні конфлікти. Науковці Анцупов А.Я. та Шипілов А.І. розглядають такі його види: *мотиваційний конфлікт* (хочу – хочу), *адаптаційний конфлікт* (треба – можу), *конфлікт нереалізованого бажання* (або комплекс неповноцінності), (хочу – можу), *моральний (етичний) конфлікт* (хочу – треба), *рольовий конфлікт* (треба – треба), *конфлікт неадекватної самооцінки* (можу – можу) [1; 6].

А. Гірник розглядає у прийнятій класифікації ще невротичний конфлікт як різновид внутрішньоособистісних конфліктів, він зазначає, що підставою для його появи є тривале існування будь-якого внутрішньо особистісного конфлікту або їх сукупність [3].

М. Пірен звертає увагу на три типи невротичного конфлікту:

1) істеричний тип, основною особливістю цього типу є завищені претензії особистості і нехтування і недооцінювання об'єктивних чинників;

2) obsesивно-психостенічний тип, який має особливість у суперечливих потребах, протиріччях між бажанням і обов'язком, моральними принципами і особистісними симпатіями і прихильностями;

3) неврастенічний тип характеризується протиріччями між можливостями особистості і її завищеними вимогами по відношенню до себе [11].

Науковці О. Донченко і Т. Титаренко у своїй науковій праці систематизували протиріччя, які призводять до виникнення життєвих криз і мають різні підстави для їх виникнення:

1) протиріччя між бажанням жити і знецінення власного життя;

2) конфлікт між минулим і майбутнім (ситуації, події), старим і новим;

3) амбівалентність емоційного стану особистості;

4) протиріччя між сенсом життя і характерологічними особливостями особистості;

5) протиріччя між моральними переконаннями особистості: почуття і обов'язок, правда і брехня і т.д.;

6) конфлікт міжособистий, соціальний, який при його деструктивному характері перейшов у внутрішньо особистісний [6].

Важливим баченням дослідників конфліктів є класифікація суперечностей, які складають, на їхню думку, основу внутрішньоособистісних конфліктів:

1) протиріччя особистісних бажань і можливостей особистості (боротьба мотивів, цінностей, інтересів, сумнівів, цінностей);

2) завдання, які ставляться перед особистістю і її внутрішні можливості (труднощі, які виникають у особистості пов'язані із несформованими необхідними професійними якостями, недостатність практичних навиків і теоретичних знань, невідповідність, невизначеність у діяльності, занижена або завищена самооцінка, інформаційне або професійне перевантаження) [2].

Систематизований підхід щодо психологічних протиріч надає науковець Г. Дубчак відповідно до підходів О. Донченко і Т. Титаренко, які поділяють їх на три рівні:

1) психологічна рівновага внутрішнього світу особистості;

2) порушення рівноваги, ускладнення будь-яких видів діяльності, проєкція психологічного дискомфорту на роботу і взаємодію із соціумом (внутрішньо особистісний конфлікт);

3) неможливість реалізації життєвих планів, не виконання життєвих функцій до того часу, поки не вирішиться протиріччя (життєва криза) [7].

Робер М.-А., Тільман Ф. у своїй праці «Психологія індивіда і групи» розглядають три групи внутрішньоособистісних конфліктів:

1. Конфлікт потреб. Особистісні потреби можуть входити у процес протиріччя і спонукати людину до різних дій.

2. Конфлікт між потребою і соціальною нормою. Такий вид конфлікту розглядав також у своїх працях З. Фрейд, він розглядав протиріччя між «Воно»(Ід) і «Над-Я» (Супер-Его). Науковець трактує, що між сліпими інстинктами, що потребують негайно задоволення і моральними нормами, заборонами виникають конфлікти.

3. Конфлікт соціальних норм, він виникає тоді коли на особистість одночасно тиснуть як мінімум дві рівнозначні за силою та протилежні соціальні норми [14].

Г. Ложкін, Н. Пов'якель у своїй праці розглядають ще один вид внутрішньоособистісного конфлікту – *неусвідомлений конфлікт*. Науковці зазначають, що підставою виникнення такого виду конфлікту є будь-які невіршені або не повністю вирішені в минулому конфліктні ситуації про які особистість забула. І на підсвідомому рівні особистість несе впродовж життя невіршені проблеми і мимоволі методом проєкції відтворює минулі конфліктні ситуації у буденному житті, якби намагаючись їх вирішити. Причиною для поновлення неусвідомленого внутрішньоособистісного конфлікту можуть бути схожі обставини, ситуації, які не були вирішені раніше [12; 13].

Отже, розглянувши класифікації науковців, можна дійти висновку про те, що в залежності від протиріч, внутрішніх суперечок і протидій, які випробовує особистість, їх можна розглядати за двома критеріями:

1) конфлікти, які виникають як результат дії об'єктивних причин, протиріч і є зовнішніми по відношенню до особистості і спрямовують свої дії на внутрішній світ людини (моральні, адаптаційні конфлікти);

2) конфлікти, які виникають із внутрішнього світу людини, його особистісних протиріч і транслиуються через її поведінку і ставлення до зовніш-

нього світу (мотиваційний, конфлікт неадекватної самооцінки).

Проблема, з якою зіткаються більшість науковців, – в тому, що, діагностуючи внутрішньоособистісний конфлікт, найскладнішим є виявлення його причин виникнення. Суперечності, які виникають між різними мотивами особистості, входять в процес неузгодженості внутрішньої структури особистості. І чим складніший, і глибинний внутрішній світ людини, чим більш розвинені її почуття, цінності, домагання, обов'язок, гідність, тим вища здатність її до самоаналізу і до входження у внутрішні суперечності, що є фактом переживання внутрішньоособистісного конфлікту.

Розглядаючи причини виникнення внутрішньоособистісних конфліктів, візьмемо за основу підхід Г. Дубчак. Науковиця розглядає його у системному підході. Вона виділяє декілька психологічних чинників, які, на її думку, визначають сутність внутрішньоособистісних конфліктів. У своїй роботі вона акцентує увагу на нерозривності суб'єктивних і об'єктивних факторів, і останні є суб'єктивно зумовленими. Авторка вважає, що самосвідомість є головною складовою частиною суб'єктивності і провідним чинником внутрішньоособистісних конфліктів. Наступним важливим чинником вона вважає рефлексивність, яка проявляється у формі особистісної рефлексії, що містить оціночно-емоційні і оціночно-інтелектуальні складові, визначаючи тим самим особливості змістоутворення внутрішньоособистісних конфліктів. Третім чинником авторка розглядає діяльність особистості, яка повною мірою впливає на сутність внутрішньоособистісного конфлікту, на його предметність, в основі якого закладено суб'єктивно-ціннісне ставлення до діяльності. Також Г. Дубчак зазначає, що ставлення як особистісна значимість є ознакою у всіх зазначених вище чинників. Також дослідниця звертає увагу на четвертий чинник – на взаємодію особистості з різними соціальними системами. В ситуації взаємодії особистість може приймати позицію іншого суб'єкта цього процесу або входити в суперечність, що призводить до інциденту і як наслідок для особистості – внутрішньоособистісний конфлікт. У своїй роботі вона зосереджує увагу на процесі взаємодії як самореалізації особистості, яку він розглядає як соціально-особистісний потенціал, задоволення духовних і фізичних потреб і як результат реалізації її – особистісне і професійне зростання [7].

Отже, як трактують науковці, при визначенні причини виникнення внутрішньоособистісних конфліктів необхідно перш за все звертати увагу

на динаміку таких конфліктів: співвідношення, як часто людина може переживати такі конфлікти, наскільки довго і як глибоко вони затримались у внутрішньому світі особистості, чи може людина знайти ефективні шляхи їх вирішення. Науковці, психологи вважають, що динамічні характеристики внутрішньоособистісних конфліктів прямо пропорційно залежать від успішної соціально-психологічної адаптації особистості в соціумі, від її діяльності і статусу, від сформованості емоційного сприйняття дійсності [10; 11].

Результати проведених досліджень свідчать про те, що для студентського віку також є складнощі при визначенні істинних причин прояву і переживань такого виду конфлікту. Адже в більшості випадків студенти не володіють відповідними знаннями з конфліктології і психології конфлікту і не можуть діагностувати власний внутрішньоособистісний конфлікт, відбувається процес проєкції внутрішніх невирішених проблем на іншого суб'єкта міжособистісного конфлікту. А тому коли розглядається проблема внутрішньоособистісних конфліктів у студентів, доцільно розглядати його в одній із сфер психічної діяльності: когнітивній, мотиваційній, поведінковій чи емоційній. А також звертати увагу на вторинні ознаки або наслідки такого конфлікту: тривожний стан, фрустрація, апатія, агресія та інші негативні емоційні стани. Ці стани найчастіше для особистості залишаються незрозумілими за причини їх виникнення і походження. В такому випадку на допомогу може приходити психолог, який завдяки тестовим методикам, бесіді може діагностувати наявність протиріч і неузгодженість у внутрішніх структурах особистості, але це є тривалий і складний процес.

Також науковці зазначають, що внутрішньоособистісний конфлікт за своїми наслідками може бути як конструктивним, так і деструктивним (дисфункціональним). Конструктивність такого виду конфлікту визначається у тому, що має позитивний вплив на внутрішню структуру, динаміку і результативність внутрішніх процесів, які

переживає особистість. Також конструктивний внутрішньоособистісний конфлікт для багатьох є поштовхом самовдосконалення і самореалізації особистості. Переживаючи його, людина шукає конструктивні і ефективні шляхи його вирішення, без негативних емоційних переживань.

В. Франкл у своїй праці зазначав, що є помилкою вважати, що людині потрібна рівновага або, як в біології називають, «гомеостазис». Він переконував, що людині потрібна боротьба за певну мету, гідну їй [15]. Цілком згідні з позицією класика психології, адже в процесі реалізації власної мети, досягнення цілі людина проходить через внутрішньоособистісні конфлікти, долаючи їх, вона розвивається як особистість.

Але дуже часто особистість переживає деструктивний наслідок внутрішньоособистісного конфлікту. Він виникає в тому випадку, коли людина не знає ефективних шляхів виходу із конфлікту, не може своєчасно і позитивно вирішити суперечності внутрішніх структур.

Отже, негативні наслідки внутрішньоособистісних конфліктів стосуються не тільки психологічного стану особистості, її внутрішньої структури. Але й значний вплив на формування деструктивного характеру внутрішньоособистісних конфліктів має взаємодія особистості в соціумі, в сім'ї, в школі, в навчальному закладі, в організації. А тому це проблема не однієї особистості і вона потребує значної і вчасної допомоги від оточуючих. І дослідники звертають увагу на те, що якщо внутрішньоособистісний конфлікт вчасно не вирішується, то він може мати значно важкі наслідки для особистості: стрес, фрустрація, неврози, депресія психосоматичні захворювання [20].

А тому якісне і своєчасне діагностування такого виду конфліктів буде сприяти успішному їх вирішенню. В подальшому дослідження спрямоване на виявлення внутрішньоособистісних конфліктів у студентів на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях особистості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. Москва : ЮНИТИ, 1999. 551 с.
2. Борисюк А. С., Тимофієва М. П., Павлюк О. І., Міхєєв А. О. Причини виникнення та особливості перебігу внутрішньоособистісного конфлікту у студентів-медиків. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том XIV: Методологія і теорія психології. Київ–Ніжин : Вид-во «ПП Лисенко М.М.», 2018. Вип. 1. С. 54–66.
3. Гірник А. М. Основи конфліктології. Вид. дім Києво-Могилян. акад., 2010. 222 с.
4. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.
5. Долинська Л. В., Матяш-Заяц Л. П. Психологія конфлікту : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Каравела, 2010. 303 с.
6. Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. Київ : Политиздат Украины, 1997. 158 с.

7. Дубчак Г. М. Внутрішньоособистісні конфлікти студентів у період навчання у ВУЗі : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Чернівці, 2000. 226 с.
8. Ємельяненко Л. М., Петюх В. М., Торгова Л. В., Гриненко А. М. Конфліктологія : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2003. 315 с.
9. Леонтьев А. А., Леонтьев Д. А., Соколова Е. Е. Деятельность, сознание, личность. Москва : Изд-во Смысл, 2005. 432 с.
10. Орлов В. Ф. Отич О. М. Фурса О. О. Психологія конфлікту : навчально-методичний посібник для підготовки магістрів усіх форм навчання. Київ : ДЕГУТ, 2008. 422 с.
11. Пірен М. І. Конфліктологія : підруч. Київ : МАУП, 2007. 360 с.
12. Пов'якель Н. І., Ложкін Л. Г., Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 416 с.
13. Пов'якель Н. І. Внутрішньоособистісні конфлікти студентської молоді у просторі глибинної психології та технологій їх подолання. *Конфліктологічна експертиза: теорія і методика*. 2008. Вип. 6. С. 141–149.
14. Робер М. А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. Москва : Прогресс, 1988. 256 с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла / пер. с англ. и нем. ; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 367 с.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.13>**Пономаренко Яна Сергіївна,**

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри соціології та психології факультету № 6

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0002-3374-3930

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОСТАВЛЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

EMPIRICAL STUDY OF POLICE OFFICERS' SELF-ATTITUDE FEATURES

Представлено дослідження феномену «самоствлення» у практиці поліціювання, розкрито сутнісний зміст означеного феномену та доведено необхідність його якісного вивчення на професійній групі поліцейських. Теоретичні розвідки показали, що самоствлення має вагомe значення для ґрунтового аналізу діяльності поліцейських у ракурсі їх професійних дій, вчинків, емоцій, думок, почуттів, котрі дозволяють їм продукувати раціональні рішення та вдосконалюватися як фахівцю. Мета статті полягала у визначенні особливостей самоствлення поліціантів з різними рівнями особистісної здійсненності (ОЗ) та професійного самоздійснення (ПС). В емпіричному дослідженні для формування груп було застосовано кластерний аналіз за методом *k* – середніх із використанням даних, отриманих за допомогою опитувальника особистісної здійсненності (ОЗ) О. Штепи та опитувальника професійного самоздійснення (ПС) О. Кокуна. Дані, отримані у дослідженні ОЗ, дозволили розподілити загальну вибірку поліцейських з 97 осіб, на три групи: перша група (низький рівень ОЗ) склала 25 осіб, друга група (високий рівень ОЗ) – 29 респондентів, третя група (середній рівень ОЗ) – 43 досліджувані. За результатами вивчення ПС загальна вибірка із 72 працівників поліції також була розподілена на три групи: до першої групи (низький рівень ПС) увійшло 24 особи, до другої (високий рівень ПС) – 28 респондентів, до третьої (середній рівень ПС) – 20 досліджувані. До подальшого дослідження були залучені поліцейські з низьким та з високим рівнем ОЗ та ПС. Для досягнення поставленої мети нами була використана «Методика дослідження самоствлення» С. Пантилєєва. Було встановлено, що працівникам поліції з високим рівнем ОЗ притаманними є більш істотні відкритість, чесність щодо себе та інших, їм важливо мати змогу прислухатися до своїх думок, почуттів, що надає впевненості при виконанні службових завдань. Ці досліджувані чітко усвідомлюють силу та цінність свого «Я», цілі та перспективи свого розвитку як особистості та професіонала. Високий рівень ОЗ в поліцейських знаходить свій вираз у позитивному ставленні до себе, компетентності, спроможності долати виклики професії, не піддаючись емоціям, зовнішньому тиску та стресовим впливам. Поліцейським з низьким рівнем ОЗ властиві сумніви стосовно власного авторитету, відчуття нездатності змінити ситуацію. Стосовно професійного самоздійснення, було виявлено, що його високий рівень у поліцейських відбивається у розвинутих навичках самокерівництва, орієнтації на встановлення доброзичливих стосунків з громадськістю, розумінні сенсу своєї діяльності та усвідомленні свого місця в професії, прийнятті своїх дій та відповідальності за них, а також у стійкості до стресів, негативних впливів емоційного змісту, цілеспрямованій, скоординованій діяльності у проблемних ситуаціях, про що свідчить змістовна інтерпретація факторів самоствлення. Для низького рівня ПС характерною є тенденція до виникнення дезадаптивних механізмів, зокрема, самозвинувачення, внутрішньої нестійкості, схильність до дисбалансу емоційних станів тощо.

Ключові слова: особистісна здійсненність, поліцейські, практика поліціювання, професійне самоздійснення, самоствлення.

*The analysis of studies of the phenomenon of “self-attitude” in the practice of policing is presented, the essential content of the mentioned phenomenon is revealed and the necessity of its qualitative study at a professional group of policemen is proved. Theoretical research has shown that self-attitude is important for a thorough analysis of police activities in terms of their professional actions, deeds, emotions, thoughts, feelings, which allow them to produce rational decisions and improve as a specialist. The aim of the article was to determine the features of self-attitude of police officers with different levels of personality’s fulfillment (PF) and professional self-fulfillment (PS). In the empirical study for the formation of groups was used cluster analysis by the method of *k* – means using data obtained with help of the questionnaire of personality’s fulfillment (PF) by O. Shtepa and the questionnaire of professional self-fulfillment (PS) by O. Kokun. The data obtained in the study of PF allowed to divide the total sample of police officers, which included 97 people, into three groups: the first group (low level of PF) was 25 persons, the second group (high level of health) – 29 respondents, the third group (medium level of PF) – 43 subjects. According to the results of the PS study, the total sample of police officers was also divided into*

three groups: the first group (low level of PS) included 24 persons, the second (high level of PS) – 28 respondents, the third (medium level of PS) – 20 respondents. Police officers with low and high levels of PF and PS were involved in further research. To achieve the aim of the study, we used Methods of self-attitude by S. Pantileev. It was found that police officers with a high level of PF are characterized by more openness, honesty about themselves and others, it is important for them to be able to listen to their thoughts and feelings, which gives confidence in the performance of official duties. These subjects are clearly aware of the strength and value of their Self, the goals and prospects of their development as a personality and a professional. The high level of PF in the police finds its expression in a positive attitude towards themselves, competence, ability to cope the challenges of the profession, not succumbing to emotions, external pressure and stress. Low-level police officers have doubts about their own authority and a sense of inability to change the situation. Regarding professional self-fulfillment, it was found that its high level in police officers is reflected in developed self-management skills, focus on establishing friendly public relations, understanding the meaning of their activities and awareness of their place in the profession, acceptance of their actions and responsibilities. To stress, the negative effects of emotional content, purposeful, coordinated activities in problematic situations, as evidenced by a meaningful interpretation of self-attitude factors. The low level of PF is characterized by a tendency to maladaptive mechanisms, in particular, self-blame, internal instability, tendency to imbalance of emotional states etc.

Key words: *personality's fulfillment, police officers, policing practice, professional self-fulfillment, self-attitude.*

Постановка проблеми. Професія поліцейських у багатьох країнах світу є виснажливою, небезпечною та травматичною. Працівники поліції вимушені працювати у різних контекстах, в котрих службові обов'язки пред'являють чималі вимоги до особистості поліцейського, його фізичних, розумових та психологічних можливостей. Труднощі у діяльності поліціювання провокують у працівників поліції вияви та загострення емоційного й професійного виснаження, зумовлюють шкідливий вплив на їх психосоціальне самопочуття, що негативно впливає на самоствавлення та особистісно-професійний розвиток поліцейських, стає перешкодою для повноцінного розкриття їх потенціалу відповідно до стандартів поліцейської діяльності й очікувань суспільства та громадськості як в особистісному, так і у професійному вимірі. Таким чином, актуальності набуває вивчення особливостей самоствавлення як однієї із важливих психологічних умов ефективності виконання завдань працівниками поліції в контексті їх професійного та особистісного здійснення.

Стан дослідження проблеми. Проблема самоствавлення у психологічній науці є доволі розробленою науковою проблемою й характеризується строкатістю поглядів. Водночас презентовані у науковій літературі результати вивчення означеного феномену у ракурсі професійної діяльності поліцейських свідчать про необхідність врахування більш широкого кола психологічних змінних, зокрема тих, котрі відбивають зміст феноменів, сутність яких сформульовано та розкрито у новітніх наукових напрацюваннях вітчизняних дослідників. Вважаємо доцільним зупинитися на аналізі досвіду науковців у вивченні феномену самоствавлення працівників поліції. Так, Л. Шевченко та О. Шломін розглядають проблему самоствавлення у практиці поліціювання на прикладі представників підрозділів превен-

тивної діяльності. Автори сходяться у думці, що для нової формації сучасних поліцейських самоствавлення слугує орієнтиром при зміні уявлень про себе, свою професію, своє місце в ній та щодо кар'єрних перспектив й очікувань [1, с. 323]. В ході емпіричного дослідження дослідники встановили, що позитивно сформоване самоствавлення у поліцейських допомагає їм долати труднощі професії на початковому етапі та є профілактикою вигорання в подальшій діяльності [1, с. 326]. Завдяки вивченню особливостей самоствавлення можна дослідити характер відтворення рефлексії у поліцейських, вважають А. Четверик-Бурчак й Т. Шаповал [2]. С Власенко підкреслює, що вагомим компонентом в структурі Я-концепції особистості поліцейського самоствавлення виступає вагомим компонентом, оскільки його позитивний розвиток є надзвичайно важливим, адже дбайливе ставлення до себе віддзеркалюється у толерантному ставленні до інших [3, с. 41]. Детально представила ключові характеристики особистості поліцейського Ю.Ю. Бойко-Бузиль. Авторка віднесла самоствавлення поліцейського до одного з компонентів характеру, котрий змістовно демонструє ставлення до самого себе [4, с. 50].

У закордонних студіях проблемі самоствавлення поліцейських приділено також багато уваги. Так, J. Hughes з колегами емпірично встановили, що особи з низьким рівнем самоствавлення є більш вразливими до різного роду психологічних проблем, таких, як наприклад, стресові та посттравматичні стресові розлади (ПТСР), депресивні стани тощо [5]. К. Papazoglou зі співавторами впевнені, що розв'язання подібних проблем у офіцерів поліції можливе завдяки створенню програм психологічної допомоги, здійснюваної спеціально підготовленими фахівцями у поліцейських підрозділах з метою профілактики негативних станів, консультування та

формування конструктивних настановлень щодо себе та професії у поліціантів [6]. Дослідники на чолі з D. Blumberg зауважують, що до особистісних проблем у офіцерів поліції додаються й проблеми, пов'язані з небезпечністю, складністю та невизначеністю професії [7]. D. Smith вважає, що подібного роду труднощі виникають через розвиток технологічних досягнень, котрими все більш активно користуються злочинці, тим самим обтяжуючи виконання професійних обов'язків поліцейських. Вчений зазначає, що сучасні злочинці стають все більше креативними, а їх злочини більш філігранними [8]. У дослідженні, проведеному R. Ricciardelli з колегами у 2020 року наведені докази, які підтверджують, що структурна стигма в поліцейській діяльності збільшується через неможливість працівників якісно проаналізувати свій стан, самопочуття, що неодмінно призводило до емоційного вигорання та виснаження [9]. T. Turner та M. Jenkins наводять докази стосовно того, що працівникам поліції повсякчас повинна бути надана підтримка, оскільки її відсутність може стати чинником деформації самоствавлення та призвести до небажання поліцейського своєчасно повідомити про негативні симптоми чи незадовільне самопочуття [10].

Мета та завдання дослідження. *Мета статті* – визначити особливості самоствавлення поліціантів з різними рівнями особистісної здійсненності (ОЗ) та професійного самоздійснення (ПС). *Завданнями дослідження* виступили: 1) проаналізувати стан розробленості проблеми самоствавлення у працях вітчизняних та закордонних вчених; 2) виявити особливості самоствавлення у поліцейських, які мають різний рівень особистісної здійсненності та професійного самоздійснення.

Матеріали та методи дослідження. В емпіричному дослідженні для формування груп було застосовано кластерний аналіз за методом k – середніх із використанням даних, отриманих із

використанням опитувальника особистісної здійсненності (ОЗ) О. Штепи [11] та опитувальника професійного самоздійснення (ПС) О. Кокуна [12]. Дані, отримані у дослідженні ОЗ, дозволили розподілити загальну вибірку поліцейських, котра вміщувала 97 осіб, на три групи: перша група (низький рівень ОЗ) склала 25 осіб, друга група (високий рівень ОЗ) – 29 респондентів, третя група (середній рівень ОЗ) – 43 досліджуваних. За результатами вивчення ПС загальна вибірка із 72 працівників поліції також була розподілена на три групи: до першої групи (низький рівень ПС) увійшло 24 особи, до другої (високий рівень ПС) – 28 респондентів, до третьої (середній рівень ПС) – 20 досліджуваних. До подальшого дослідження були залучені поліцейські з низьким та з високим рівнем ОЗ та ПС. Для досягнення поставленої мети нами була використана «Методика дослідження самоствавлення» С. Пантисеєва, яка дозволяє встановити особливості самоствавлення у ракурсі когнітивної, динамічної та інтегральної складових. Опитувальник містить 110 запитань, які формують 9 шкал: відвертість; самовпевненість; самоуправління; відображене ставлення (Дзеркальне «Я»); самоцінність, самосприйняття; самоприв'язаність; внутрішня конфліктність; самозвинувачення [13]. Статистичну обробку результатів здійснено із застосуванням t – критерію Стьюдента для незалежних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. В емпіричному дослідженні було виявлено вірогідні відмінності за показниками самоствавлення серед поліцейських з різними рівнями особистісної здійсненності (табл.1) та професійного самоздійснення (табл. 2).

У поліцейських з високим рівнем ОЗ, у порівнянні з досліджуваними поліцейськими з низьким її рівнем, спостерігаються вірогідно більші показники за шкалами «Відвертість», «Самовпевненість», «Самоцінність» та «Самоприйняття» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 1

Показники самоствавлення поліцейських з різним рівнем особистісної здійсненності (M ± m)

Шкали	Перша група	Друга група	t	p
Відвертість	4.92 ± 0.91	7.87 ± 0.89	2.32	0.05
Самовпевненість	5.03 ± 0.87	7.56 ± 0.86	2.07	0.05
Самоуправління	6.46 ± 0.86	7.94 ± 0.87	1.21	–
Відображене ставлення	6.18 ± 0.89	7.15 ± 0.86	0.78	–
Самоцінність	5.41 ± 0.85	8.13 ± 0.90	2.20	0.05
Самоприйняття	5.22 ± 0.84	7.82 ± 0.88	2.14	0.05
Самоприв'язаність	3.99 ± 0.87	6.74 ± 0.91	2.18	–
Внутрішня конфліктність	5.64 ± 0.90	4.47 ± 0.87	0.93	–
Самозвинувачення	6.31 ± 0.89	4.05 ± 0.88	1.81	–

Таблиця 2

Показники самоствавлення поліцейських з різним рівнем професійного самоздійснення (M ± m)

Шкали	Перша група	Друга група	t	p
Відвертість	6.04 ± 0.90	6.94 ± 0.86	0.72	–
Самовпевненість	6.26 ± 0.85	7.52 ± 0.87	1.04	–
Самоуправління	5.14 ± 0.87	7.86 ± 0.83	2.21	0.05
Відображене ставлення	5.31 ± 0.85	7.92 ± 0.86	2.16	0.05
Самоцінність	5.44 ± 0.86	7.08 ± 0.89	1.33	–
Самоприйняття	4.67 ± 0.84	7.43 ± 0.87	2.28	0.05
Самоприв'язаність	5.39 ± 0.87	3.78 ± 0.90	1.29	–
Внутрішня конфліктність	7.21 ± 0.86	5.57 ± 0.84	1.36	–
Самозвинувачення	7.65 ± 0.87	5.17 ± 0.83	2.06	0.05

Тобто поліцейські з високим рівнем ОЗ відкриті, чесні щодо себе та інших, не шукають надмірного соціального схвалення, виходячи з того, що отримані дані знаходяться в межах позитивного полюсу. Для даної групи респондентів важливо мати змогу прислухатися до своїх думок, почуттів, що додає їм впевненості в своїх силах, оскільки вони добре розуміють свої потреби та мотиви в діяльності. Поліцейські з високим рівнем ОЗ також добре розуміють силу свого «Я», чітко усвідомлюють цілі та перспективи свого розвитку як особистості та професіонала. Щодо групи поліцейських з низьким рівнем ОЗ, то показники за шкалами «відкритість» та «самовпевненість» знаходяться в діапазоні негативного полюсу, що дозволяє передбачити їх сумніви стосовно власного авторитету, відчуття безпорадності та неможливості вплинути на ситуацію. Поліцейські з високим рівнем ОЗ усвідомлюють свою цінність як особистості, що призводить до розширення можливостей щодо подальшого свого самовдосконалення, охоплення інших цікавих сфер життя, котрі збагачують інтелектуально, духовно й фізично. Ці досліджувані ідентифікують себе як працівників поліції та характеризуються впевненістю у вірному виборі діяльності та її перспективності для них. Для більш детального аналізу самоствавлення поліцейських з різним рівнем ОЗ ми проаналізували факторну структуру самоствавлення, запропоновану С. Пантелеєвим. Встановлено, що за факторами «Самоповага» ($t = 6,41$) та «Аутосимпатія» ($t = 6,56$) спостерігаються значущі відмінності між досліджуваними групами ($p \leq 0,001$). Вірогідно більші показники за означеними факторами у групі поліцейських з високим рівнем ОЗ дозволяють констатувати високий рівень самооцінки, компетентності та стресостійкості, котрі допомагають представникам цієї групи долати виклики професії, не наражаючись на небезпеку. За фактором «Внутрішня нестійкість» ($t = 2,76$) встановлено вірогідно менший показник у групі поліцейських з низьким рівнем

ОЗ на відміну від групи поліцейських з високим її рівнем ($p \leq 0,01$). Ми вважаємо, що необхідним своєчасно протидіяти подібним негативним тенденціям в правоохоронній системі, оскільки віра у власні сили та здібності сприяють зростанню самоповаги офіцерів, їх ефективності як фахівця, що відповідає очікуванням як керівництва, так і суспільства в цілому.

У поліцейських з високим рівнем ПС у порівнянні з досліджуваними з низьким його рівнем спостерігаються вірогідно більші показники за шкалами «Самоуправління», «Відображене ставлення» та «Самоприйняття» ($p \leq 0,05$). Отже, для поліцейських з високим рівнем ПС властиве уміння розпоряджатися своїм часом, вони докладають більше зусиль для підтримки соціальних стосунків з громадськістю. Важливо те, що для респондентів даної групи важливою є віра у власну здатність допомогти громадянам, що надає сенсу їх діяльності та формує професійну самооцінку. Отримані результати доводять, що офіцери поліції з високим рівнем ПС повністю приймають свої дії та вчинки, здатні нести за них відповідальність, що відбиває успішну інтеграцію професійного та особистого життя в цих досліджуваних. За шкалою «Самозвинувачення» вірогідно менші показники виявлені у поліцейських з низьким рівнем ПС порівняно із групою з високим його рівнем ($p \leq 0,05$). Ми вважаємо, що дезадаптивні механізми, котрі проявляються у вигляді звинувачення себе при допущенні помилок або відсутності можливості самостійно вплинути на хід ситуації, виступають психологічними засобами подолання стресу, травматичних емоцій або компенсації власної безпорадності. Вивчення факторів самоствавлення у поліцейських з низьким та високим рівнями ПС дозволило встановити, що за факторами «Самоповага» ($t = 6,16$) та «Аутосимпатія» ($t = 2,27$) спостерігаються значущі відмінності між досліджуваними групами

($p \leq 0,001$ та $p \leq 0,05$ відповідно). Вірогідно більший показник у групі з високим рівнем ПС доводить більшу толерантність цих респондентів до стресів, меншу стурбованість образами в їх адресу, стійкість до зовнішнього впливу з метою визнання або схвалення. Поліцейські з високим рівнем ПС схильні старанно й скоординовано виконувати складне завдання в умовах перешкод, без гарантованого успіху у проблемних ситуаціях. У групі поліцейських з низьким рівнем ПС виявлено вірогідно менший показник за фактором «Внутрішня нестійкість» ($t=3,45$) на відміну від групи з високим його рівнем ($p \leq 0,001$), що характеризує представників останньої як більш здатних конструктивно долати труднощі професії. Для досліджуваних з низьким рівнем ПС притаманною є зосередженість не лише на вирішенні проблемної ситуації, але й, водночас, на спробах запобігти втраті авторитету у разі неуспіху, що обумовлює нестійкість внутрішньої позиції, котра виявляє себе у дисбалансі позитивних/негативних особистісних та професійних якостей.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, зазначаємо, що самоствавлення має вагомe значення для якісного вибудовування стратегії особистісного та професійного розвитку. Встановлено, що працівникам поліції з високим рівнем ОЗ притаманними є більш істотні відкритість, чесність щодо себе та інших, їм важливо мати змогу прислухатися до своїх думок, почуттів, що надає впевненості при виконанні службових завдань. Вони чітко усвідомлюють силу та цінність свого «Я», цілі та перспективи свого розвитку як особистості та професіонала. Інтерпретація факторної структури самоствавлення дозволяє ствер-

джувати, що високий рівень ОЗ в поліцейських знаходить свій вираз у позитивному ставленні до себе, компетентності, спроможності долати виклики професії, не піддаючись емоціям, зовнішньому тиску та стресовим впливам. Поліцейським з низьким рівнем ОЗ властиві сумніви стосовно власного авторитету, відчуття нездатності змінити ситуацію. Стосовно професійного самоздійснення, то було виявлено, що його високий рівень у поліцейських відбивається у розвинутих навичках самокерівництва, орієнтації на встановлення доброзичливих стосунків з громадськістю, розумінні сенсу своєї діяльності та усвідомленні свого місця в професії, прийнятті своїх дій та відповідальності за них, а також у стійкості до стресів, негативних впливів емоційного змісту, цілеспрямованій, скоординованій діяльності у проблемних ситуаціях, про що свідчить змістовна інтерпретація факторів самоствавлення. Для низького рівня ПС характерною є тенденція до виникнення дезадаптивних механізмів, зокрема, самозвинувачення, внутрішньої нестійкості, схильності до дисбалансу емоційних станів тощо. Отже, отримані у нашому дослідженні емпіричні факти доводять значущість розвинутих таких психологічних феноменів як особистісна здійсненність та професійне самоздійснення для оптимального функціонування самоствавлення працівників поліції, складові якого необхідні та цінні для успішного виконання поліцейської діяльності.

Перспективи подальших розвідок полягають у більш детальному вивченні внеску ОЗ та ПС у функціонування самоствавлення поліцейських різних підрозділів із врахуванням стажу їх професійної діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Шевченко Л. О., Шломін О. Ю. Специфіка професійного самоствавлення працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2019. № 1. С. 321–326.
2. Четверик-Бурчак А. Г., Шаповал Т. Ю. Особливості прояву рефлексії у працівників поліції залежно від статі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка, Психологія*. 2020. № 16. С. 210–217.
3. Власенко С. Б. Зовнішній вигляд працівника правоохоронних органів як складова професійної Я-концепції. *Юридична психологія*. 2021. № 28(1). С. 41–47.
4. Бойко-Бузиль, Ю. Ю. Характеристика показників блоку особистісного становлення керівників системи МВС України. *Право і безпека*. 2021. № 3(82). С. 49–57.
5. Hughes J. M., Ulmer C. S., Gierisch J. M., Hastings S. N., Howard M. O. Insomnia in United States military veterans: An integrated theoretical model. *Clinical psychology review*. 2018. № 59. P. 118–125.
6. Papazoglou K., Tuttle B.M. Fighting police trauma: practical approaches to addressing psychological needs of officers. *Sage open*. 2018. № 8(3). P. 1–11.
7. Blumberg D. M., Schlosser M. D., Papazoglou K., Creighton S., Kaye C. C. New directions in police academy training: A call to action. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2017. № 16(24). P. 1–14.
8. Smith D. J. New Challenges to Police Legitimacy. In Smith D., Henry A, (eds), *Transformations of Policing*. Aldershot : Ashgate, 2017. P. 273–305.

9. Ricciardelli R., Carleton R. N., Mooney T., Cramm H. "Playing the system": Structural factors potentiating mental health stigma, challenging awareness, and creating barriers to care for Canadian public safety personnel. *Health: An Interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine*. 2020. № 3(24). P. 259–278.
10. Turner T. Jenkins M. Together in Work, but Alone at Heart': Insider Perspectives on the Mental Health of British Police Officers. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2019. № 13. P. 147–156.
11. Штепа О. В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5(15). С. 196–223.
12. Кокурн О. М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
13. Пантїлеев С. Р. Методика исследования самоотношения. Москва : «СМЫСЛ», 1993. 32 с.

РОЗДІЛ 4 ПРАВО

UDC 347.426.4

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.14>

Davydova Iryna,

Doctor of Law, Professor at the Department of Civil Law
of the National University “Odessa Law Academy”

ORCID ID: 0000-0001-5622-671X

Harhan Serhii,

Master of Law

COMPENSATION FOR DAMAGES CAUSED BY THE VIOLATION OF INFORMATION SECURITY

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗА ПОРУШЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

The article analyzes the issue of determining and ordering compensation for damage caused by information security violations. As a result of the analysis of normative-legal acts and scientific positions in the area concerned, it is established that the primary statutory base on prevention and cessation of offenses in the information sphere is almost formed, in particular, civil-law, disciplinary (including material) administrative and criminal liability for committing offenses and crimes in the information sphere, numerous laws and bylaws in the information sphere have been developed and are in force. However, their practical application is rather weak: there are no specific mechanisms for applying and complying with the law in practice, there are difficulties in imposing penalties for violating it, there is no systematization of law enforcement actions to exercise their responsibilities and rights in the information sphere.

It is determined that for violation of information security, a person may receive compensation for tangible and non-pecuniary damage caused to him. The civil legislation of Ukraine also provides for compensation to a person as a result of the violation of his civil right. A separate role is played by administrative and criminal liability in the field of information security violations.

It is concluded that in the current development of information society and digitalization, information security is significant in the field of private law. As a result, violations of information security may result in administrative and criminal liability. The option of civil liability is also necessary, in particular, compensation for tangible and non-pecuniary damage, which requires filing a lawsuit. At the same time, it should be noted that the actual compensation can occur only if the fact of damage is properly proved and the amounts contained in the claim are justified.

Key words: *information, security, tangible damage, non-pecuniary damage, losses, compensation.*

У статті проаналізовано питання щодо визначення та порядку відшкодування шкоди, завданої за порушення інформаційної безпеки. В результаті аналізу нормативно-правових актів та наукових позицій у сфері, що досліджується, встановлено, що нині практично сформована основна нормативно-правова база щодо попередження і припинення правопорушень в інформаційній сфері, зокрема, передбачається цивільно-правова, дисциплінарна (включаючи матеріальну), адміністративна і кримінальна відповідальність за здійснення правопорушень і злочинів в інформаційній сфері, розроблені і діють численні закони та підзаконні нормативно-правові акти в інформаційній сфері. Разом з тим їх практичне застосування досить слабе, відсутні конкретні механізми застосування і дотримання законодавства на практиці, наявні труднощі щодо накладення стягнень за його порушення, відсутня систематизація дій правоохоронних органів щодо здійснення своїх обов'язків і прав в інформаційній сфері.

Визначено, що за порушення інформаційної безпеки особа може отримати відшкодування за завдану їй матеріальну та моральну шкоду. Також цивільне законодавство України передбачає можливість відшкодування збитків особі у результаті порушення її цивільного права у разі завдання таких. Окрему роль відіграють адміністративна та кримінальна відповідальність у сфері порушення інформаційної безпеки.

Зроблено висновок, що в нинішніх умовах розвитку інформаційного суспільства та цифровізації інформаційна безпека має велике значення у сфері приватного права. Як наслідок, за порушення інформаційної безпеки може наступати адміністративна та кримінальна відповідальність. Важливою є й можливість настання цивільної відповідальності,

зокрема, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, задля чого необхідно подати відповідну заяву до суду. Разом із тим варто відзначити, що реальне відшкодування може настати лише за умови відповідного доведення факту завдання шкоди та обґрунтованості сум, які містяться в позові.

Ключові слова: інформація, безпека, матеріальна шкода, моральна шкода, збитки, відшкодування шкоди.

Such a category as “damages” sparks the interest of scientists for more than a year, both from the theoretical and practical perspective. In particular, when classifying obligations to compensate for damage, the initial (main) division of obligations should be their division into: the obligation to compensate for damage caused to a participant in civil relations is not the wrongful conduct of another person. The legal relations that arise in this case are the relations of civil law protection; and, the obligation to compensate for the damage caused to a participant in civil relations as a result of an offense (illegal conduct or tort in the true sense of the term). In essence, the legal relationship arising from the tort is non-contractual liability [1, p. 312].

In the context of the digitalization of society and the development of the information sphere, information relations arise, change and cease in the information sphere and are regulated by law. As a reflection of legal norms, they determine their main features. They are characterized by the primacy of legal norms, as information relations are the result of the regulatory action of the relevant information law on public relations. That is why such social relations acquire a legal form, i.e. become legal. At the same time, the information law norm regulates the behavior of the parties to public relations. It provides correspondence of mutual obligations and rights of the subjects – participants of these relations, as well as their legal responsibility for behavior that does not fit into the framework established by law [2, p. 151].

According to the Law of Ukraine “On Information”, the term “information” is conveyed as “any information and/or data that may be stored on physical media or displayed in electronic form” [3]. Information has certain properties, in particular, value, reliability, relevance.

From the standpoint of information security, the following properties of information can be distinguished: confidentiality (namely, information cannot be obtained by an unauthorized user); integrity (it means the impossibility of modification by an unauthorized user); availability (the ability to be obtained by an authorized user, if he has the appropriate authority, at any time).

Information security (in the context of direct information protection activities) can be considered a set of measures aimed at ensuring the protection of information from unauthorized access, use, disclosure, destruction, modification, access, verification, recording, or destruction of data.

Information security by scope can be considered in the context of security of the state, organization, and individual. Let’s focus on the essence of information security of the organization and the individual.

Thus, information security of the organization is a purposeful activity of its bodies and officials with the use of permitted forces and means to achieve a state of security of the information environment of the organization. Such activities should ensure the proper functioning and dynamic development of the organization.

Instead, the information security of an individual is characterized as a state of his direct protection from negative information effects, as well as effects on his ability to search for, collect, process, and use information. Information security of the individual also provides for the appropriate protection of various social groups and associations of people to which it belongs [4, p. 18].

As of today, the basic legal framework for the prevention and cessation of offenses in the information sphere is almost formed; it provides for civil, disciplinary (including tangible), administrative, and criminal liability for offenses and crimes in the information sphere, bylaws in the information sphere. However, their practical application is rather weak: there are no specific mechanisms for applying and complying with the law in practice, there are difficulties in imposing penalties for violating it, there is no systematization of law enforcement actions to exercise their responsibilities and rights in the information sphere.

The main provisions of information legislation are available in the Constitution of Ukraine [5], laws “On Information” [3], “On Personal Data Protection” [6], where data on individuals (personal data) are considered as information or a set of information on individuals, a person who is identified or can be specifically identified, classified as restricted (confidential).

In our opinion, when determining the specifics of compensation for damage caused by information security violations, it is important to pay attention directly to specific violations.

In particular, potential threats to information relations (relations concerning the collection, processing, and accumulation of information) and ways of their implementation are reflected in the relevant State Standard, according to which threats can be posed by: 1) technical channels, including channels of electromagnetic radiation and interference,

radio, chemical and other channels; 2) channels of special influence forming fields and signals in order to destroy the protection system or violate the integrity of information; 3) unauthorized access – by connecting to equipment and communication lines, disguised as a registered user, overcoming protection measures for the use of information or imposing false information, the use of embedded devices or programs and the introduction of computer viruses [7].

It should also be noted that in order to protect the information in the system, the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine creates a comprehensive system of information protection, which is designed to protect information from: 1) leakage of technical channels, which include channels of spurious electromagnetic radiation and guidance, formed under the influence of physical processes during the operation of information processing facilities, other technical means, and communications; 2) unauthorized actions with information, including the use of computer viruses; 3) special influence on the means of information processing, which is carried out by the formation of physical fields and signals and can lead to a violation of its integrity and unauthorized blocking [8].

Violations of information security are set out in more detail in the Criminal Code of Ukraine. In particular, criminal liability has been established for: unauthorized interference in the work of electronic computers (computer), automated systems, computer networks or telecommunication networks (Article 361); creation for the purpose of use, distribution or sale of malicious software or hardware, as well as their distribution or sale (Article 361-1); unauthorized sale or dissemination of information with limited access, which is stored in computers (computer), automated systems, computer networks or on such media (Article 361-2); unauthorized actions with information processed in electronic computers (computer), automated systems, computer networks or stored on the media of such information, committed by a person who has the right to access it (Article 362); violation of the rules of operation of electronic computers (computers), automated systems, computer networks or telecommunication networks or the order or rules of protection of information processed in them (Article 363); interfering with the work of electronic computers (computer), automated systems, computer networks or telecommunication networks by mass dissemination of telecommunication messages (Article 363-1) [9].

In addition, analyzing the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, we can also conclude that the following is classified as violations of information security: unreasonable refusal to provide relevant information (Article 212-3,

Article 96, Article 91-4); providing information that does not correspond to reality (Article 212-3); untimely provision of information (Articles 91-4, Articles 166-4); intentional concealment of information (Article 53-2, Article 82-3, Article 83-1, Article 91-3, Article 92-1, Article 163-5, Article 186-3); coercion to disseminate or impede the dissemination of certain information, as well as censorship (Articles 212-11); dissemination of information that does not correspond to reality, disgraces the honor and dignity of the person (Article 164-3); disclosure of a secret protected by law by a person who is supposed to protect this secret (Articles 164-3); violation of the procedure for storing information (Articles 212-5, Articles 212-6); intentional destruction of information (Article 921 of the Code of Administrative Offenses, Article 212-4); unreasonable assignment of certain types of information to the category of information with limited access (Article 212-2), etc. [10].

Thus, there is a wide range of possible violations of information security. To ensure the rights and freedoms of the subjects of information relations and compensate them for damage caused by information security violations, the Law of Ukraine “On Information” provides as follows: “If the violation of the right to freedom of information compensation by court decision. Subjects of power as plaintiffs in cases of protection of honor, dignity and business reputation have the right to demand in court only the refutation of inaccurate information about themselves and have no right to demand compensation for moral (non-pecuniary) damage. This does not deprive officials of the right to protection of honor, dignity and business reputation in court” [3].

Therefore, for violating information security, a person may receive compensation for tangible and non-pecuniary damage.

Following the provisions of Art. 1166 of the Civil Code of Ukraine “property damage caused by illegal decisions, actions or omissions of personal non-property rights of a natural or legal person, as well as damage caused to property of a natural or legal person, is reimbursed in full by the person who caused it. The person who caused the damage shall be exempt from compensation if he or she proves that the damage was not his or her fault. Damage caused by injury, other damage to health or death of an individual due to force majeure shall be compensated in cases established by law. Damage caused by lawful actions is compensated in cases established by the Code and other law” [11].

The civil legislation of Ukraine also provides for the compensation to a person as a result of violation of his civil rights. Losses in this case are: “1) losses

incurred by the person in connection with the destruction or damage of the thing, as well as costs incurred by the person or must be made to restore his violated right (real damage); 2) income that a person could actually receive under normal circumstances, if his right was not violated (lost benefit)” [11]. As a general rule, damages are reimbursed in full, unless the contract or law provides for compensation in a smaller or larger amount.

The legislator also established that a person has the right to compensation for non-pecuniary damage caused as a result of the violation of his rights. This rule also applies to compensation for non-pecuniary damage for information security violations. In particular, under Part 3 of Art. 23 of the Civil Code of Ukraine “non-pecuniary damage is reimbursed in cash, other property or otherwise; the amount of monetary compensation for non-pecuniary damage is determined by the court depending on the nature of the offense, the depth of physical and mental suffering, impairment of the victim or deprivation of his ability to implement them, the degree of guilt of the person who caused moral damage, if the guilt is the basis for compensation, as well as, taking into account other circumstances that are significant” [11].

It is also necessary to keep in mind the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine, which stipulates that “non-pecuniary damage may consist, in particular: in the humiliation of honor, dignity, prestige or business reputation, moral distress due to damage to health, violation of law property (including intellectual property), rights granted to consumers, other civil rights in connection with illegal detention under investigation and trial, in violation of normal life ties due to the inability to continue active public life, disruption of relations with others, the onset of other negative consequences” [12].

It should be noted that in cases of violation of information security, it is much easier to obtain compensation for tangible damage than compensation for non-pecuniary damage.

It is also essential that the statement of claim for non-pecuniary damage should state: the court must find out what confirms the fact of causing the plaintiff moral or physical suffering or non-pecuniary loss, under what circumstances or by what actions (inaction) they are caused, in what amount or in what material form the plaintiff assesses the damage caused to him and why it turns out, as well as other circumstances relevant to resolving the dispute. The amount of compensation for non-pecuniary damage must be determined by the court depending on the nature and extent of the suffering and taking into account other circumstances. In particular, the state of health of the victim, the severity of forced changes in his life and work relationships, the degree of decline in prestige, business reputation, time and effort required to restore the previous state, etc. are taken into account. In this case, the court must proceed from the principles of reasonableness, balance, and fairness [12].

Summarizing the above, we can conclude that in the current environment of information society, digitalization, etc. information security is important in the field of private law. As a result, violations of information security may result in administrative and criminal liability. However, the option of civil liability is also important, in particular, compensation for tangible and non-pecuniary damage, which requires applying to the court. At the same time, it should be remarked that the actual compensation can occur only if the fact of damage is properly proved and the amounts contained in the claim are justified.

BIBLIOGRAPHY:

1. Ківалова Т. С., Давидова І. В. Відшкодування шкоди, завданої приватноправовими діями. Цивільне законодавство України : навчальний посібник. Одеса : Юридична література, 2013. С. 311–322.
2. Настюк В. Я., Белевцева В. В. Загальноправова характеристика адміністративної відповідальності за інформаційні правопорушення. *Інформація і право*. 2013. № 1(7). С. 151–157.
3. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
4. Електронне урядування та електронна демократія : навчальний посібник у 15 ч. / за заг. ред. А. І. Семенченка, В. М. Дрешпака. Київ, 2017. Частина 13 : Захист інформації в системах електронного урядування. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. 72 с.
5. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр>
6. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
7. Державний стандарт України «Захист інформації. Технічний захист інформації. Основні положення». ДСТУ 3396.0-96. URL: <http://www.dut.edu.ua/ru/lib/1/category/925/view/1043>

8. Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006 р. № 373. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2006-п>
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.2019 р. № 8073-X . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
12. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.15>

Шопіна Ірина Миколаївна,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових
дисциплін Львівського державного університету
внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-3334-7548

ІМІТАЦІЯ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ КАДРІВ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СПРОБА НАУКОВОГО АНАЛІЗУ¹

IMITATION OF THE TRAINING OF SCIENTIFIC PERSONNEL IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS: AN ATTEMPT AT SCIENTIFIC ANALYSIS

Мета статті полягала в тому, щоб визначити тенденції підготовки наукових кадрів на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області.

З'ясовано, що об'єктивної інформації щодо реального стану розвитку освіти і науки на тимчасово окупованих територіях України не вистачає для прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Аргументовано необхідність наукових пошуків у вказаному напрямі.

Визначено тенденції розвитку наукової діяльності на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської області.

По-перше, така діяльність має активний характер. На теперішній час лише у так званому ДНР більше 100 осіб мають фейкові дипломи доктора наук, більш ніж 400 осіб – кандидата наук. Щонайменше 4 так званих доктори юридичних наук підготовлені на тимчасово окупованих територіях Луганської області. Аналіз текстів, доступних у мережі Інтернет, свідчить, що частина вказаних текстів носить не науковий, а ідеологічний характер, в них обстоюються ідеї «Російського світу», а процеси, що відбуваються в Україні, подаються у викривленому розумінні.

По-друге, тенденційне сприйняття української реальності притаманно й процесу так званої вищої освіти на відповідних територіях. Теми та ідеї сумісних публікацій студентів та викладачів, формулювання питань на державні іспити свідчать про цілеспрямоване формування у молодих людей не наукового, а ідеологічного світогляду.

По-третє, методологія та джерельна база деяких досліджень викликає сумніви як така, що може не відповідати не лише українським, а й загальносвітовим вимогам до якості наукових досліджень.

По-четверте, спроби легітимізації процесу підготовки так званих наукових кадрів включають активне залучення науковців Російської Федерації. Вони включаються до складу редакційних колегій так званих фахових видань, запрошуються у якості офіційних опонентів на так звані захисти дисертаційних робіт, виступають провідними організаціями. Вказане дає представникам Російської Федерації змогу системно та систематично впливати на процеси підготовки так званих наукових кадрів на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської області, у тому числі й в ідеологічному та пропагандистському аспекті.

Зроблено висновок, що запровадження процедури підтвердження набутих на тимчасово окупованій території України знань, вмінь, навичок та кваліфікацій має розпочинатися із визначення актуального стану системи так званих вищої освіти та наукової діяльності – коли це стане можливим завдяки відновленню над цими територіями контролю України.

Ключові слова: *тимчасово окуповані території, наукова діяльність, підготовка наукових кадрів, дисертація, вища освіта, інформаційна війна, ідеологізація.*

The purpose of the article was to determine the trends in the training of scientific personnel in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions.

The article found that objective information about the real state of development of education and science in the temporarily occupied territories of Ukraine is not enough to make informed management decisions. Arguments are given about the need for scientific research in this direction.

Trends are determined by the development of scientific activity in the temporarily occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions.

¹ З етичних міркувань ми не вважали за доцільне розмішувати у широкому доступі посилання на інтернет-ресурси терористичних організацій та утворених ними установ, однак опис всіх використаних нами джерел передано до редакції журналу.

First, such activity is active. Currently, only in the so-called DPR, more than 100 people have fake doctoral degrees; more than 400 people have PhDs. At least 4 so-called Doctors of Law have been trained in the temporarily occupied territories of the Luhansk region. An analysis of the texts available on the Internet shows that some of these texts are not scientific, but ideological in nature, they defend the ideas of the "Russian World".

Secondly, the tendentious perception of Ukrainian reality is also characteristic of the process of so-called higher education in the respective territories. The topics and ideas of joint publications of students and teachers, the formulation of questions for state exams testify to the purposeful formation of not a scientific, but an ideological worldview among young people.

Thirdly, the methodology and source base of some studies raises doubts as such, which may not meet Ukrainian and global requirements for the quality of scientific research.

Fourth, attempts to legitimize the process of training so-called scientific personnel include the active involvement of scientists from the Russian Federation. They are included in the editorial boards of the so-called professional publications, are invited as official opponents to the so-called dissertation defenses, and act as leading organizations. This allows the representatives of the Russian Federation to systematically and systematically influence the processes of training so-called scientific personnel in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions, including in the ideological and propaganda aspect.

The conclusion is made that the introduction of the procedure for confirming knowledge, skills and qualifications acquired in the temporarily occupied territory of Ukraine should begin with determining the current state of the system of so-called higher education and scientific activity – when this becomes possible due to the restoration of these territories under the control of Ukraine.

Key words: temporarily occupied territories, scientific activity, training of scientific personnel, dissertation, higher education, information war, ideologization.

Постановка проблеми. На початку 2022 року предметом активних обговорень серед політиків, науковців та активних представників громадянського суспільства стала ініціатива Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України щодо проходження атестації та визнання кваліфікацій за результатами навчання осіб у закладах вищої освіти, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях. Вказана ініціатива одразу стала предметом гострої критики в українському суспільстві. Не заперечуючи важливості реінтеграції, зауважимо, однак, що їй має передувати кропіткий науковий аналіз її умов та наслідків. Водночас об'єктивної інформації щодо реального стану розвитку освіти і науки на тимчасово окупованих територіях України не вистачає для прийняття обґрунтованих управлінських рішень. І, якщо тема можливої атестації за результатами навчання була предметом хоча б суспільного обговорення, то проблеми наукової діяльності на тимчасово окупованій території ще не стали предметом уваги науковців та практиків. Вказане обумовлює актуальність та новизну теми цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми реінтеграції тимчасово окупованих територій підіймали у своїх роботах І. Бутко, О. Іляшко, О. Кармаза, В. Нестерович, А. Цейтліна, В. Явір та деякі інші автори. Однак в контексті наукової діяльності та підготовки наукових кадрів розвиток суспільних відносин на тимчасово окупованих територіях ще не розглядався.

Мета статті – визначити тенденції підготовки наукових кадрів на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 3 ст. 14 проекту Закону України «Про засади державної політики перехідного періоду», оприлюдненого на офіційному сайті Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, наукові ступені та вчені звання, присвоєні на тимчасово окупованих територіях, не визнаються та не можуть бути предметом атестації [1].

Утім, заборона на визнання документів про освіту також встановлена у вказаному проекті, однак нині триває активне обговорення лібералізації вказаної заборони.

Визнання здобутих кваліфікацій, результатів навчання та періодів навчання в системі вищої освіти проводиться відповідно до Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266 [2]. Нагадаємо, що здобувачі вищої освіти, відповідно до легального визначення цієї категорії, наданого у п.11 ч.1 ст.1 Закону України «Про вищу освіту» – це особи, які навчаються у закладі вищої освіти на певному рівні вищої освіти з метою здобуття відповідного ступеня і кваліфікації, а ступень доктора філософії, як відомо, є одним із ступенів вищої освіти (п. 4 ч. 2 ст. 5 згаданого Закону).

Порядок проходження атестації для визнання здобутих кваліфікацій, результатів навчання та періодів навчання в системі вищої освіти, здобутих на тимчасово окупованій території України після 20 лютого 2014 року, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України 19 травня 2016 року № 537. У визначеній цим Порядком

процедурі атестації можуть бути визнані кваліфікації, результати навчання та періоди навчання в системі вищої освіти в межах ступенів вищої освіти бакалавра та магістра, а також освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста та спеціаліста [3]. Вказані положення ґрунтуються на нормі, що міститься у ч. 2 ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», згідно з якою громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, у населених пунктах на лінії зіткнення, мають право на здобуття або продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету з наданням місць у гуртожитках на час навчання [4].

Отже, лише положення підзаконного правового акту – наказу Міністерства освіти і науки України 19 травня 2016 року № 537 – встановлюють обмеження щодо ступенів вищої освіти бакалавра та магістра, а також освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста та спеціаліста в аспекті виникнення права особи, що проживала (проживає) на тимчасово окупованих територіях, на переатестацію. Можна зробити припущення, що у разі захисту порушеного права на переатестацію у судовому порядку суперечність між законом та наказом центрального органу виконавчої влади могла б трактуватися на користь закону. Втім, відсутність на тимчасово окупованих територіях процедур присудження ступеня доктора філософії обумовлює (поки що) суто теоретичний характер описаної нормативно-правової проблеми.

Слід також звернути увагу на той факт, що Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» жодного згадування про тимчасово окуповані території не містить.

Однак активна нормотворча робота українських політиків, спрямована на розробку механізмів конвалідації (процедур визнання дійсними нікчемних правочинів у разі деокупації [1]), обумовлює потребу у визначенні реального стану розвитку освітньої та наукової діяльності на тимчасово окупованих територіях. Вирішення вказаного завдання ускладнюється неможливістю (складністю, небезпекою) проведення польових емпіричних досліджень, недостатністю інформації про так звані вищі навчальні заклади та певними технічними обмеженнями з-за блокування деяких інтернет-сервісів в Україні. Разом із тим наявна інформація дозволяє з'ясувати низку загальних закономірностей, а саме.

Після окупації окремих районів Донецької і Луганської області так звана (далі – т.зв.) система наукової діяльності відмовилася від новацій останнього десятиліття, притаманних українським реаліям, і запозичила особливості механізмів, притаманних Російській Федерації, і, почасти, СРСР. Зокрема, було запроваджено т.зв. Вищі атестаційні комісії, положення про які було розроблено шляхом компіляції Положення про Вищу атестаційну комісію Російської Федерації. Багато речень у цих документах повністю ідентичні, наприклад, п.1.4 т.зв. «Положення про Вищу атестаційну комісію при Міністерстві освіти і науки Донецької Народної Республіки», затвердженого т.зв. «Постановою Ради Міністрів Донецької Народної Республіки від 27. 02.2015р. № 2-14», визначає, що основними принципами діяльності Комісії є компетентність, незалежність, об'єктивність, відкритість та дотримання норм професійної етики, що повністю ідентично п. 3 Положення про Вищу атестаційну комісію при Міністерстві науки і вищої освіти Російської Федерації, затвердженого постановою Уряду РФ від 26 березня 2016 року № 237 [5], і прикладів таких прямих запозичень можна навести ще багато.

За період окупації на території т.зв. ДНР відбувся 521 захист т.зв. дисертаційних робіт, з них 109 (21%) – докторських і 412 (79%) – кандидатських. Всього функціонує 26 т.зв. рад із захисту дисертацій за 51 спеціальністю. З них 3 позиціонують себе як ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій з економічних, 11 – з технічних, 6 – з медичних наук, представлені також фізико-математичні, педагогічні, історичні та філологічні науки. Жодної ради з правових наук у т.зв. ДНР не створено. У т.зв. ЛНР функціонує т.зв. спеціалізована вчена рада за спеціальністю 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення, яку очолює доктор юридичних наук, професор Лазор Л.І.

Досить цікавими є спроби легітимізувати присудження наукових ступенів шляхом запрошення в якості опонентів фахівців із Російської Федерації. Так, наприклад, під час захисту у 2001 році т.зв. дисертаційної роботи Л.П. Ландик «Діяльність православної церкви в Донецькій області 1988–2004 рр.», що відбувся у т.зв. «Донецькому національному університеті», т.зв. офіційними опонентами виступили доктор історичних наук, професор Баранов А.В., завідувач кафедри політології і політичного управління Кубанського державного університету Російської Федерації. Другий т.зв. опонент, доктор історичних наук,

професор Ішин А.В., заявив своїм місцем роботи т.зв. «Таврійську академію», розташовану на іншій тимчасово окупованій Російською Федерацією українській території – в Автономній Республіці Крим. Провідними організаціями під час т.зв. захистів досить часто виступають фейкові структури т.зв. ЛНР (у даному випадку – т.зв. «Луганський національний університет ім. Даля»).

Схожа ситуація спостерігається і в терористичному угрупованні ЛНР. У т.зв. Луганському державному медичному університеті імені Святителя Луки т.зв. офіційними опонентами під час захисту дисертації виступають представники Астраханського державного медичного університету, Медичної академії імені С.І. Георгієвського, розташованої на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим. З 20 докторів медичних наук, що входять до складу т.зв. спеціалізованої вченої ради з медичних наук т.зв. Луганському державному медичному університеті імені Святителя Луки, нараховується 4 представника т.зв. Донецького національного медичного університету ім. Горького і один представник Російської Федерації – викладач клінічних дисциплін Бутурліновського медичного технікуму (м. Вороніж).

Аналіз деяких текстів, поданих в якості дисертаційних досліджень на тимчасово окупованих територіях, свідчить, що заслуговує на увагу відсутність одноосібної монографії, в якій відображалися б результати т.зв. докторської дисертації. Так, наприклад, переліку авторських публікацій В.І. Мозгового до т.зв. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук на тему «Соціально-правовий статус імені власного» наведено 8 колективних монографій, 7 з яких мають назви, не пов'язані з темою дослідження і взагалі притаманні скоріше публіцистичним виданням («Там, где было Дикое поле...: очерки истории Донецкого края», «Донбасс з висоты птичьего полета» тощо). В єдиній же колективній монографії з теми дослідження співавторами виступило більш ніж 5 осіб, а самому дисертанту належить лише 22 сторінки тексту.

Окремо увагу хотілося б приділити обстоюванню особами, які претендують на отримання вчених ступенів у т.зв. спеціалізованих вчених рада на тимчасово окупованих територіях України, ідей домінування російської мови, російської культури, російського політичного устрою над мовами, культурою та політичним устроєм інших держав. У вже згаданій роботі В.І. Мозгового обстоюється думка щодо необхідності написання українською назви міста Одеса через подвійне «с» як Одесса, а імен Ганна, Микола, Олена –

як Анна, Ніколай, Єлена, оскільки ці імена російські (чомусь давньогрецьке та давньоєврейське походження вказаних імен до уваги не береться). Крім того, автор робить узагальнюючий висновок щодо неприпустимості написання тих імен, прізвищ, назв географічних об'єктів, які є російськомовними за своїм походженням (а до цієї категорії він відносить велику кількість об'єктів), в традиціях української мови.

Ю.А. Ревізька у т.зв. дисертації «Формування громадянської культури майбутніх юристів під час навчання у класичному університеті» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук в якості нормативно-правової бази освіти та виховання майбутніх юристів називає правові акти Російської Федерації, ставлячи їх на перше місце, перед фейковими правовими актами т.зв. ДНР, а до науково-методичного механізму означеного виховання відносить гуманітарні та мультимедійні центри «Російського світу». Як і у більшості інших т.зв. дисертаційних робіт, провідною організацією виступив заклад вищої освіти Російської Федерації – Рязанський державний університет імені С. Єсеніна.

Слід також звернути увагу на обмеженість джерел, до яких звертаються автори під час написання т.зв. дисертаційних робіт. Так, у тексті А.О. Суровцевої під назвою «Соціальне партнерство як спосіб оптимізації відносин підприємців, працівників і держави в Донецькій народній республіці», що претендує на статус дисертації з економічних наук, список використаних джерел складає 146 найменувань, 20 з яких – роботи самої авторки, і така тенденція притаманна й низці інших подібних текстів.

Інформація щодо аналогічних процесів в т.зв. ЛНР систематично не оприлюднюється, але можна припустити, що загальна тенденція активної підготовки т.зв. наукових кадрів простежується і там: наприклад, на сайті т.зв. Державного Луганського університету імені Святого Луки оприлюднено 26 т.зв. дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата медичних наук за 2018–2021 рр. За даними т.зв. Луганського національного університету імені Володимира Даля, станом на кінець березня 2020 року сформовані на тимчасово окупованих територіях Луганської області т.зв. дисертаційні ради провели 35 захистів наукових досліджень. Заслуговує на увагу активність представників вказаного закладу у досліджуваній сфері. Лише за 2020 рік у т.зв. спеціалізованій вчентій раді під керівництвом Л.І. Лазор було захищено 4 т.зв. докторські дисертації: Н.А. Плахотіної «Функції трудового права як інтегративний феномен сучасності»,

О.Г. Чутчевої «Новий образ права соціального забезпечення в умовах трансформації соціальної держави», Л.В. Карабут «Правове регулювання процесуально-трудоного виробництва у сучасних умовах», І.В. Лазора (ймовірно, онука голови ради) «Правове регулювання колективних договорів та угод», а також дві т.зв. кандидатські роботи. На жаль, нам не вдалося знайти вказані тексти у мережі Інтернет, рівно як і статті та монографії, в яких розкривається їх зміст, що досить дивно, оскільки інші роботи працівників т.зв. Луганського національного університету імені Володимира Даля широко представлені у мережі.

Хотілося б також сказати, що заслуговує на увагу підхід, що сформувався на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей стосовно сумісних публікацій викладачів і студентів. З цього приводу можна знайти безліч підтверджень кардинальної ідеологізації освіти, наведемо лише один приклад. У статті, опублікованій у т.зв. науковому фаховому виданні «Вісник Донецької юридичної академії» викладачем вказаної організації Н. Несвитайло і студенткою А. Батьковською «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності за фальсифікацію історії Російського світу», йдеться про те, що процес державного будівництва Донецької Народної Республіки нині відбувається в історичних межах Російського світу, його історії, культури та цінностей, протистоянні українським націоналістам та окупантам. При цьому автори роблять висновок про необхідність використання матеріалів наукових праць як доказів у кримінальних справах. Вони вважають, що кандидатські та докторські дисертації повинні бути основою не тільки для освіти та науки, але й для проведення історичних експертиз, як докази притягнення до юридичної відповідальності осіб, які навмисне фальсифікують історію Російського світу. Такий підхід не викликає подиву, адже завдання для студентів т.зв. університетів, розташованих на тимчасово окупованих територіях, формулюються таким чином, щоб викликати негативні емоції до держави України та її громадян. Наприклад, у Методичних вказівках з виконання та захисту магістерських дисертацій та підготовці до державних іспитів з дисциплін, що належать до напрямку підготовки 40.03.01, 40.04.01 «Юриспруденція», підготовлених вже згаданими вище Л.І. Лазор, І.І. Шамшиною, Н.А. Плахотіною, а також О.О. Кузнецовим, Т.В. Омельченко та Г.О. М'яркою, містяться такі питання до державних іспитів: «Чи можна притягти до відповідальності громадян України, а їхні дії вважати злочинними лише за поширення

ідей, що ґрунтуються на расовій перевазі та расовій дискримінації? Обґрунтуйте відповідь»; «Підстави обмеження державного суверенітету України як суб'єкта міжнародного права» тощо.

Наостанок хотілося б сказати про публікаційну активність на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області. Вона є досить високою, лише у т.зв. Донецькому національному університеті виходить 6 серій Вісника вказаного закладу: Природничі науки, Гуманітарні науки, Економіка і право; Технічні науки; Філологія і психологія; Юридичні науки. Вісник т.зв. Луганського університету імені Володимира Даля з 2015 року до теперішнього часу встиг випустити 42 випуски. Деякі тексти у журналах, що випускаються на тимчасово окупованих територіях як фахові, носять нейтральний характер, зосереджуючи увагу на вирішенні суто технічних або технологічних питань. Однак статті з назвами на кшталт «Геноцид населення Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки посадовими особами України: кваліфікація і порядок залучення їх до відповідальності» присутні, і звичайно розміщуються на початку збірників, що може свідчити про їх пріоритетний порівняно з іншими текстами характер.

Висновки. Як ми вже вказували вище, особливості роботи з інформаційними джерелами обумовлюють суто польовий характер нашого дослідження. Разом із тим ми можемо зробити низку висновків щодо тенденцій, притаманних сфері наукової діяльності на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської області.

По-перше, слід відзначити її активність: на теперішній час лише у т.зв. ДНР більше 100 осіб мають фейкові дипломи доктора наук, більш ніж 400 осіб – кандидата наук. Щонайменше 4 т.зв. доктори юридичних наук підготовлені на тимчасово окупованих територіях Луганської області. Аналіз текстів, доступних у мережі Інтернет, свідчить, що частина з них носить не стільки науковий, скільки ідеологічний характер, в них обстоюються ідеї «Російського світу», а процеси, що відбуваються в Україні, подаються у викривленому розумінні.

По-друге, тенденційне сприйняття української реальності притаманно й процесу т.зв. вищої освіти на відповідних територіях. Теми та ідеї сумісних публікацій студентів та викладачів, формулювання питань на державні іспити свідчать про цілеспрямоване формування у молодих людей не наукового, а ідеологічного світогляду.

По-третє, методологія та джерельна база деяких досліджень викликає сумніви як така, що може

не відповідати не лише українським, а й загально-світовим вимогам до якості наукових досліджень.

По-четверте, спроби легітимізації написання текстів, які позиціонуються як дисертації на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук, включають активне залучення до процесів т.зв. захистів науковців Російської Федерації – звичайно не з провідних закладів вищої освіти, іноді навіть з технікумів, а також представників т.зв. університетів з інших тимчасово окупованих українських територій. Науковці із Російської Федерації включаються до складу редакційних колегій т.зв. фахових видань, запрошуються у якості офіційних опонентів на т.зв. захисти дисертаційних робіт, виступають провідними організаціями, що дає їм змогу системно та систематично впливати на процеси підготовки т.зв. наукових кадрів на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської області, у тому числі й в ідеологічному та пропагандистському аспекті, в рамках інформаційної війни, що ведеться проти нашої держави.

Вказане дозволяє переконатися, що, як би не розгорталася подія щодо реінтеграції тимчасово окупованих Російською Федерацією територій України, позиція щодо неприпустимості визнання, у тому числі шляхом атестації, наукових ступенів та вчених звань, присвоєних на вказаних територіях, поки що є повністю обґрунтованою. Заміна науки ідеологією призводить до сумних наслідків. Як слушно пише з цього приводу професор Йель-

ського університету Л. Краусс, науковий прогрес страждає щоразу, коли наука стає жертвою ідеології. Так було в нацистській Німеччині та в Радянському Союзі, так було в США – у XIX столітті, коли у біології домінували расистські погляди. Так було і в епоху маккартизму, коли такі видатні вчені, як Роберт Оппенгеймер, зазнавали остракізму за свої політичні погляди. Щоб стримати це сповзання, наукові лідери, наукові товариства та керівництво університетів мають публічно обстоювати не лише свободу слова в науці, а й її саму, незалежну від політичних доктрин [6].

Утім, ми не можемо стверджувати, що розвиток суспільних відносин на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області не призведе до виникнення гострих наукових дискусій щодо розмежування науки та ідеології, які запустять відповідні процеси самоочищення науки та пошуку нових критеріїв оцінки здійснюваних досліджень. Теж саме стосується й вищої освіти. Перебуваючи у нерозривному зв'язку з наукою, вища освіта надзвичайно швидкими темпами інтеріоризує наукові тенденції, у тому числі пов'язані з ідеологізацією. Отже, запровадження будь-якої процедури, пов'язаної з підтвердженням набутих на тимчасово окупованій території України знань, вмінь, навичок та кваліфікацій має розпочинатися із визначення актуального стану системи т.зв. вищої освіти та наукової діяльності – коли це стане можливим завдяки відновленню над цими територіями контролю України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про засади державної політики перехідного періоду: проєкт Закону України. URL: https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/1._zakonoprojekt_pro_zasady_dppp.pdf
2. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text>
3. Порядок проходження атестації для визнання здобутих кваліфікацій, результатів навчання та періодів навчання в системі вищої освіти, здобутих на тимчасово окупованій території України після 20 лютого 2014 року, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України 19 травня 2016 року № 537. URL: http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-06-07/5621/nmon_537.pdf
4. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
5. Постановление Правительства РФ от 26.03.2016 № 237 (ред. от 30.10.2021) «Об утверждении Положения о Высшей аттестационной комиссии при Министерстве науки и высшего образования Российской Федерации». URL: https://vak.minobrnauki.gov.ru/about#tab=_tab:polojenie~
6. Krauss L. The Ideological Corruption of Science. URL: <https://www.wsj.com/articles/the-ideological-corruption-of-science-11594572501>

РОЗДІЛ 5 СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

5.1. ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 323.2-053.6

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.16>

Біла Дар'я Олегівна,

аспірант кафедри державного управління

і місцевого самоврядування

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-4519-5142

КЛЮЧОВІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ

KEY THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH ON INSTITUTIONAL SUPPORT OF NATIONAL YOUTH POLICY

У статті визначено ключові положення теоретико-методологічних засад наукового дослідження інституційного забезпечення державної молодіжної політики.

На підставі умовного розмежування теоретичного трактування категорій «інститут» й «інституція» авторкою визначено їх взаємозв'язок як цілого і частки. Виявлено, що у ході еволюційного розвитку суспільства потребують зміни й інститути публічного управління молодіжною політикою, або виникає необхідність створення нових інститутів. Натомість, інститути за своєю побудовою та, власне, й інституції, є доволі інертними і не виявляють гнучкості у відповідь на зміни й нові виклики, а тому відстають від трендів і не відповідають нагальним потребам суспільства.

Доведено, що теоретична метаморфоза теорії інституціоналізму щодо перенесення акценту з інституту на особистість, індивіда, стала ключовою у формуванні проактивної ролі молоді у суспільстві в умовах трансформації соціально-економічної системи, постійного реформування окремих систем публічного управління, затвердження гео-політичного вектору розвитку України тощо,

Наведено авторське визначення категорії «інституційне забезпечення молодіжної політики» як суспільного явища, яке об'єднує статичні й динамічні складові та передбачає одночасну наявність, існування і функціонування певних інститутів молодіжної політики в певних умовах і їх зміну, трансформацію чи створення нових інститутів у відповідь на еволюційні виклики суспільства й геополітичні тренди. Складовими інституційного забезпечення молодіжної політики є інститути, інституції і процес інституціоналізації.

Авторка довела, що державна молодіжна політика як об'єкт публічного управління має формуватися і реалізовуватися як комплекс управлінських впливів. Цей комплекс передбачає залучення у процес формування державної молодіжної політики двох узагальнених груп суб'єктів молодіжної політики: суспільства і інститутів публічного управління. При цьому ключовим фактором дієвості публічного управління і забезпечення комплексності управлінських впливів на формування і реалізацію молодіжної політики є система інструментів і механізмів взаємодії цих груп суб'єктів управління молодіжною політикою на різних рівнях і у різних масштабах.

Ключові слова: державна молодіжна політика, інститут, інституційне забезпечення, категоріальний ряд, публічне управління, суб'єкти управління молодіжною політикою.

The article identifies the key theoretical and methodological bases of research on the institutional support of national youth policy.

Based on the conditional distinction between the theoretical interpretation of the categories “institute” and “institution”, the author defined their relationship as a whole and a part. It was found that in the course of societal evolutionary development, the institutions of public management of youth policy need to be changed or there is a need to create new institutions. On the other hand, institutes and, in fact, institutions, are quite inert in their construction, they do not show flexibility in response to changes and new challenges, and therefore lag behind trends and do not meet the urgent needs of society.

It is proved that the theoretical metamorphosis of the theory of institutionalism to shift the emphasis from the institute to the individual has become key in shaping the proactive role of youth in society in the transformation of the economic system, constant reform of public administration, approval of geopolitical vector of Ukraine, etc.

The author provides definition of the category "institutional support of youth policy" as a social phenomenon that combines static and dynamic components and provides for the simultaneous existence, existence and functioning of certain institutions of youth policy in certain conditions and their change, transformation or creation of new ones in response to evolutionary challenges for societies and geopolitical trends. Institutes, institutions and the process of institutionalization are components of the institutional support of youth policy.

The author argued that public youth policy, as an object of public administration, should be formed and implemented as a set of managerial influences. This complex includes the involvement in the process of forming the state youth policy the two generalized groups of youth policy actors: society and institutions of public management. A key factor in the efficacy of public management and ensuring the complexity of managerial influences on the formation and implementation of youth policy is the system of tools and mechanisms of interaction between these groups of youth policy actors at different levels and scales.

Key words: national youth policy, institute, institutional support, categorical number, public administration, subjects of youth policy management.

Постановка проблеми. Формування і реалізація державної молодіжної політики передбачає розроблення методології дослідження її інституційного забезпечення. Дослідження загальнотеоретичної структури, цілепокладання і типології методів, що застосовуються у ході пізнання включає опрацювання теорії інституціоналізації як явища і процесу. В молодіжній сфері це процес виникнення інститутів молодіжної політики і становлення її як ключового елементу системи публічного управління, що несе навантаження стратегічного розвитку держави і суспільства та має розглядатись комплексно, охоплюючи паралельно і всі верстви населенні, і всі ланки/інститути публічного управління. Саме потреба формування наукового світогляду щодо інституційного забезпечення державної молодіжної політики, визначення ключових теоретико-методологічних засад наукового дослідження проблем формування інституційного забезпечення державної молодіжної політики і зумовлюють актуальність цього наукового дослідження і цієї статті.

Аналіз дослідження і публікацій. Розробці теоретико-методологічних основ становлення і розвитку публічного управління в загальноцивілізаційних тенденцій розвитку системи публічного управління в цілому, а також окремих його елементів (підсистем), та пошуку напрямів розвитку державних інститутів присвячені праці видатних зарубіжних учених: Т. Веблена, Т.Р. Дайя, Д. Норта, Р.С. Піндайка, Д. Рубінфельда та ін. У вітчизняній науці зазначені питання досліджувались у роботах Ю.Безручко, О.Долгого, О. Іншакова, Д. Фролова, С. Несинова та ін. Проте на сьогодні методологія наукового дослідження інституційного забезпечення державної молодіжної політики в умовах соціальних реформ, які відбуваються в Україні, потребує подальшого наукового обґрунтування.

Мета статті – визначення ключових теоретико-методологічних засад наукового дослідження інституційного забезпечення державної молодіжної політики.

Виклад основного матеріалу. Дослідження інституціонального забезпечення реалізації такого складного соціального явища як формування та реалізація державної молодіжної політики потребує визначення теоретико-методологічних рамок наукового пізнання, побудови категоріальних ланцюжків та їх теоретичного усвідомлення. Насамперед, це стосується теоретичної ідентифікації змісту засадничих понять інституціональної теорії, а саме категорій «інститут», «інституції», «інституціоналізація» «інституційне забезпечення», сутність яких розкривається, передусім, у працях представників економічної школи інституціоналізму. Фундатором нового інституціоналізму вважають американського вченого, лауреата Нобелівської премії (1993) Дугласа Норта. Згідно з його теорією, «інститути утворюють базисну структуру, спираючись на яку, люди протягом усієї історії створювали порядок і прагнули знизити невизначеність ...» [1].

В інституційній теорії широко застосовуються такі поняття як «інститут» та «інституції», які не є тотожними, але є дуже дотичними і тому їх використання як термінів викликає жваву наукову полеміку щодо їх трактування. Обидві категорії є складними багатоаспектними й мультидисциплінарними, які мають широке змістовне наповнення. Ці категорії, зазначає С. Несинова, співвідносяться між собою як частка і ціле, оскільки інституції не завжди можуть бути трансформовані в інститути, але при цьому будуть існувати в суспільстві [2].

Так, категорія «інститут» (від лат. «institutum», встановлення, запровадження, звичай) має свої особливості й може використовуватися в різних

сенсах. Уперше ця категорія була уведена в обіг економічної теорії представниками так званого старого інституціоналізму – американськими економістами Т. Вебленом, Дж. Коммонсом та ін.

Попередньо Т. Веблен зв'язував систему господарювання з дією психологічного фактору і визначав інститут як «...поширений спосіб думки в тому, що стосується окремих відносин між суспільством та особистістю та окремих виконуваних ними функцій», а також як «систему життя суспільства, що складається з сукупності діючих у певний час або в будь-який момент розвитку будь-якого суспільства, і може з психологічного боку бути охарактеризована в загальних рисах як превалююча духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві» [3, с. 62]. На думку Дж. Коммонса, суспільство є системою правових норм та інститутів. Відповідно, він визначає інститут як колективну дію з контролю, звільнення та розширення індивідуальної дії, а серед інститутів колективної дії виняткове значення він надає праву [4, с. 650].

У межах сучасної наукової теорії найбільш відомим є трактування терміну «інститут» представника інституціоналізму теорії Д. Норта, який визначає, що «інститут – це правила гри в суспільстві або створені людьми обмеження, що формують їх взаємодію» [1, с. 15].

Серед сучасних українських науковців наведемо бачення Н. Фоміцької, яка інститут трактує як відокремлений вид діяльності в державі з реалізації комплексу окреслених функцій (інститут президенства). [5]. За визначенням О. Іншакова і Д. Фролова інститут (від лат. «institutum»), виступає як «установа, заклад, організація, через які безпосередньо інституції реалізуються» [6].

Щодо категорії «інституції», вона є «похідною» від інституту, а її зміст В. Гриценко визначає її як основу діяльності певних індивідуумів та їх груп у суспільстві. Певний тип інституцій встановлює та впроваджує в дію правила, які забезпечують належне функціонування інститутів [7]. Шпикуляк О.Г. зазначає, що «інституціями є узаконені й не узаконені традиції (ментальні та поведінкові), правила гри, які сформовані на певному етапі суспільного розвитку і визначають сучасність та перспективи... інституції спрямовують людську взаємодію у певне русло, а інститути консолідуєть правила і норми, сприяють дотриманню в рамках ідеології розвитку суспільної формації» [8, с. 29].

Скористаємось тут узагальненням Н. Обушної, яка пропонує таке розмежування цих категорій:

– трактувати зміст поняття «інститут» – як стійкі (довготривалі) суспільно-економічні відносини, що передбачають ефективний розподіл функцій у процесі спільної діяльності та ґрунтуються на формальних і неформальних інституціях;

– трактувати зміст поняття «інституція» – як систему формальних (задокументованих; що визначаються в Конституції, законах та інших нормативно-правових актах та формують «узаконений порядок» («legal order»)) та неформальних (створюють невимушений порядок («spontaneous order»)) норм і правил у вигляді стандартів поведінки, суспільних цінностей, звичок, традицій, звичаїв, що визначають загальний цивілізаційно-культурний рівень індивідів і суспільства в економічній, соціальній, політичній або будь-якій іншій сфері [9, с. 273].

Нові соціальні виклики в суспільстві сформували нові тенденції в суспільному житті та змусили науковців переглянути трактування поняття теорії інституціоналізму. Так, якщо інституціоналізм класичної соціології (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс) приділяв первинну увагу дії колективів, груп, то представники постмодернізму (З. Бауман, Н. Луман, Д. Роуз, І. Хабермас, Ф. Хайек) в центр уваги поставили незалежного індивіда, який керується власними інтересами, вирішує сам, членом яких колективів йому вигідно бути [10, с. 98]. Окрім того, якщо класичний інституціоналізм дотримувався підпорядкування «інститут первинний, індивід вторинний», то соціологи постмодерну додержуються принципу «індивід первинні, інститути вторинні» [10, с. 98]. Така теоретична метаморфоза з перенесенням акценту на особистість, індивіда, є надзвичайно важливою в умовах трансформації соціально-економічної системи, постійного реформування окремих систем публічного управління, затвердження геополітичного вектору розвитку України тощо, адже саме в цих умовах змінюється роль молоді у суспільстві.

І. Козак зазначає, і ми з ним цілком згодні, що реформи викликають інституційні зміни у сфері публічного управління, а це призводить до зміни «правил гри», що створює обмежувальні рамки формального (законодавство, правове забезпечення, адміністрування тощо) та неформального (звичаї, традиції, нові навички тощо) характеру [11, с. 96]. Так, аналізуючи причини, які змушують змінюватись систему публічного управління, Д. Норт приділяє особливу увагу кризовим умовам, які функціонально і організаційно спонукають систему до запровадження змін діяльності традиційних інституцій управління [1]. Відповідно, функціонування основних суб'єктів публічного управління також

піддається змінам, що потребує нових інститутів і/чи нових правил їх роботи. Натомість інститути за своєю побудовою та, власне й інституції, є доволі інертними не виявляють гнучкості у відповідь на зміни й нові виклики, а тому завжди відстають від трендів і часто не відповідають нагальним потребам суспільства.

Як стверджує Д. Норт, інститути пов'язують минуле зі сьогоденням і майбутнім, так що історія стає процесом переважно інституційного розвитку, а функціонування економічних (і політичних, додаємо ми) систем протягом тривалих історичних періодів стає зрозумілим лише як частина інституційного процесу, що розгортається. Інститути також є ключем до розуміння взаємовідносин в суспільстві [1]. Тому інститут молодіжної політики ми розглядаємо в якості ключа до розуміння взаємовідносин між секторами, галузями, рівнями управління, а також поколіннями. Втім, Т. Веблен розглядав інститути як «...результат процесів, що відбувалися в минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, отже, не перебувають у повній згоді з вимогами сьогодення» [3, с. 61]. Таким розумінням ролі інститутів вчаний давав нам поштовх до пошуку шляхів розвитку інститутів і до виокремлення «динамічної» категорії – інституціалізація.

«Інституціалізація» є процесом, який «...полягає у визначенні та закріпленні норм, правил, відносин і зв'язків, приведення їх у систему, здатну діяти в напрямі задоволення деякої суспільної потреби», зазначають М. Сухорукова та І. Педь [12, с. 96]. Цей процес зводиться до формування і закріплення норм і правил в нових умовах, викликаних певними суспільними викликами та еволюційними змінами, що унеможливають роботу старих інститутів, натомість, потребують нових інститутів. Так, відновлення незалежності України у 1990 році викликало потребу відмови від дитячих молодіжних організацій, що діяли на теренах СРСР (піонерія, комсомол). Реформа децентралізації, розпочата у 2015 році викликала потребу в інститутах, які б реалізували проактивну роль молоді тощо.

У контексті соціальних явищ інституціалізація (або інституціалізація; лат. «institutum» – встановлення, звичай, установа) – це процес перетворення будь-яких соціальних відносин на соціальний інститут, тобто на форму соціальних відносин із встановленими (письмово чи усно) правилами, нормами, санкціями [13].

Інституціалізацію у контексті публічного управління доцільно розуміти як елемент економічної та суспільно-політичної модернізації та як «...процес утворення стабільних зразків соці-

альної взаємодії, базованої на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах; правове та організаційне закріплення сформованих у суспільстві форм поведінки, відносин; утворення нових інститутів (стійких комплексів формальних і неформальних норм, принципів, установок, що регулюють різні сфери людської діяльності – економічної, політичної, духовної і власне соціальної сфери)» [14, с. 7].

Щодо молодіжної політики, її інституціалізація розглядається, більшою частиною, в певному вимірі: як політологічне розуміння процесу інституціалізації політичної діяльності молоді (наприклад, О. Каретна [15, с. 3] та ін.) або як інституціалізація молодіжних громадських рухів (наприклад, В. Барабаш, О. Бень, В. Соболев та ін.) Зокрема, О. Бень тлумачить інституціалізацію як виникнення і трансформацію «...соціального інституту (у нашому випадку – інституту молодіжних громадських організацій), який володіє низкою ознак, а саме: здатністю до внутрішньої узгодженості і самовідтворення, зокрема, за рахунок системи соціальних норм і ролей, а також гнучкістю, котра забезпечує і незалежність від зовнішнього середовища, і співпрацю з ним» [16]. В цілому, ми згодні із таким тлумаченням, втім ми розглядаємо державну молодіжну політику, тому і формування інститутів її реалізації будемо розглядати, виходячи з того, що вона є об'єктом публічного управління, а суб'єктом державної молодіжної політики є держава, її спеціальні органи і органи місцевого самоврядування та суспільство.

Такий широкий підхід до усвідомлення інституціалізації державної молодіжної політики, вимагає широкого її трактування на основі системного і комплексного підходів. Тому ми вважаємо, що інституціалізація державної молодіжної політики є динамічним процесом створення або трансформації системи інститутів управлінського впливу на молодь, як унікальний феномен суспільства.

Нами узагальнено розуміння категорії «інституціалізація» щодо різних суспільних явищ (рис. 1), адже молодіжна політика є дотичною до кожної з них.

Зрештою, в категоріальному ряді «інститути» – «інституції» – «інституціалізація» – «інституційне забезпечення» визначимо сутність останньої. Маємо декілька підходів до його трактування: статичний і динамічний. Статичне бачення дають І. Валентюк, В. Сухенко, Н. Сич, Л. Яремко, які зазначають, що інституційне забезпечення з одного боку є наявністю відповідних державних

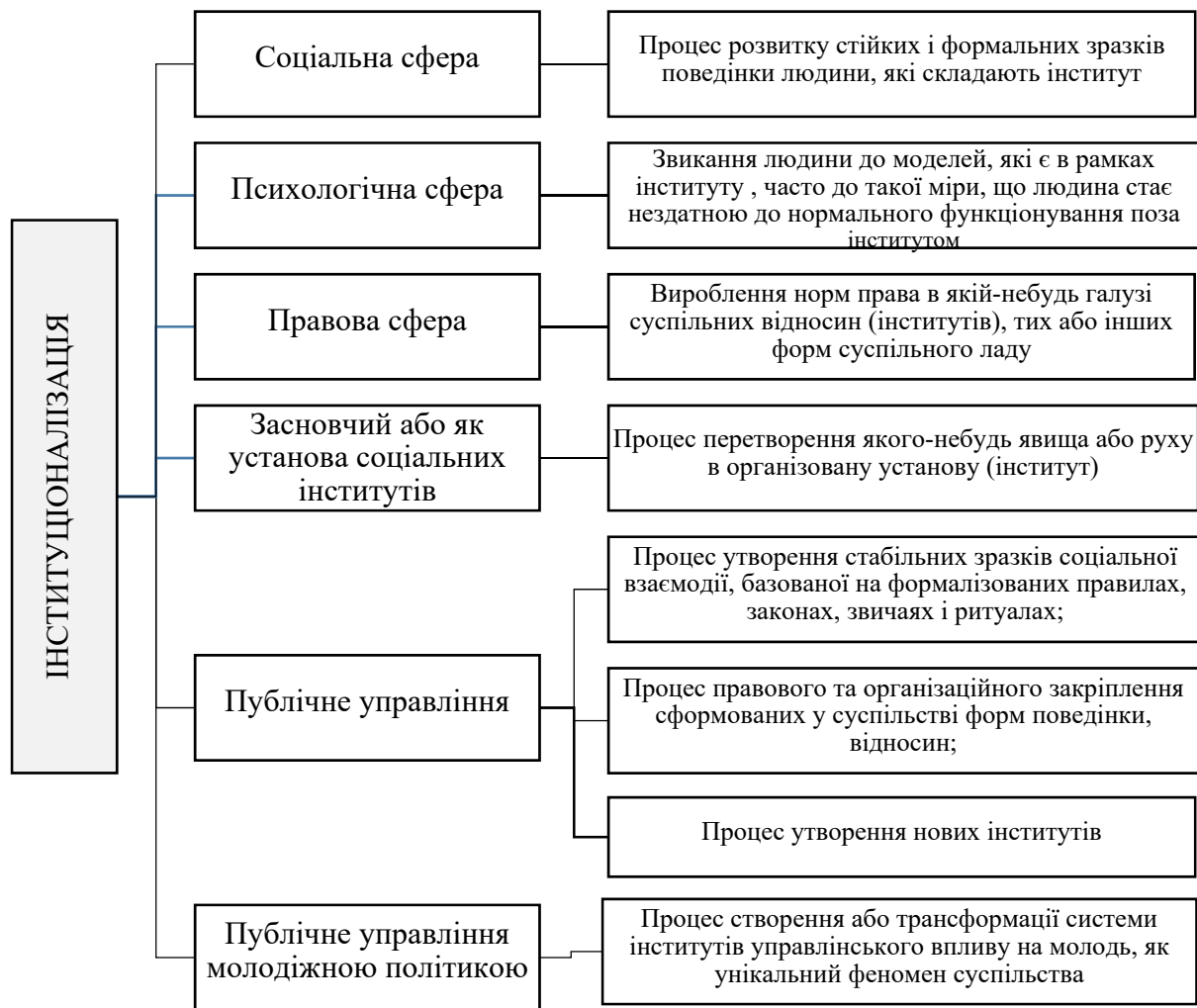

Рис. 1. Узагальнення розуміння категорії «інституціоналізація» щодо різних суспільних явищ

органів та громадських організацій, а з другого – закони, норми, правила, стандарти [17; 18].

Динамічне трактування наводить О. Шпикуляк, який у вузькому розумінні категорії «інституційне забезпечення» вважає його юридичним закріпленням норм, правил гри, створення організаційних структур господарювання та інфраструктури, сформованих державою, організаціями і суспільством [19].

Нормативне визначення поняття «інституційне забезпечення» є у Наказі про затвердження Методики визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм від 16.03.2005 № 62 також тяжіє до динамічного розуміння категорії. Так, згідно з цією Методикою, інституційне забезпечення це – «утворення нових або реорганізація (удосконалення) існуючих інституцій (структур), а також дії щодо кадрової підготовки з метою організаційного забезпечення діяльності цих інституцій та процесу євроінтеграції в цілому» [20].

Грунтовне визначення цієї категорії дає Г. Колеснікова, за якою інституційне забезпечення – «це динамічний процес формування інституцій (правила, сформовані формальними та неформальними утвореннями суспільно-економічних формацій, які впливають на поведінку учасників ринку) й інститутів (організаційно оформлена система правил і норм), які консолідовано у формі організації (підприємства, інфраструктура, державні органи), закону (нормативно-правові акти) та функції-правила (ринок, ціноутворення, конкуренція, праця, власність, підприємництво) у процесі еволюції ринкового механізму» [21, с. 157]. Так авторка пов'язує статичну й динамічну складові частини.

Узагальнюючи, зазначимо, що інституційне забезпечення молодіжної політики – це суспільне явище, яке об'єднує статичні й динамічні складові та передбачає одночасну наявність, існування і функціонування певних інститутів молодіжної політики в певних умовах і їх зміну, трансфор-

мацію чи створення нових у відповідь на еволюційні виклики суспільства й геополітичні тренди. За такого погляду, в інституційному забезпеченні статичною складовою є наявність інститутів та інституцій формування і реалізації молодіжної політики, а динамічною складовою є інституціоналізація як процес створення або зміни існуючих інститутів й інституцій.

Загалом, державна молодіжна політика як об'єкт публічного управління має формуватися і реалізовуватися як комплекс управлінських впливів. Причому, у нашому розумінні, комплекс управлінських впливів передбачає залучення у процес формування державної молодіжної політики як всіх верств населення, так і всіх інститутів публічного управління. Тобто у формування і реалізацію державної молодіжної політики мають бути залучені не лише інститути і громадяни, які безпосередньо опікуються питаннями молоді, але й ті, що здійснюють вирішення суспільно-економічних, політичних, навчально-наукових тощо питань, бо всі вони є дотичними або опосередковано пов'язаними із вирішенням питань молоді і молодіжної політики.

Тому ми виокремлюємо дві узагальнені групи суб'єктів молодіжної політики, це:

1) по-перше, суспільство в особі кожного його члена, бо не можна виокремити лише молодь й ізольовано вирішувати її проблеми без участі населення поза «молодіжними віковими рамками»: дітей як майбутній потенціал молоді і дорослих як джерело формування інституцій суспільства (норм, правил і традицій тощо) і як «інструмент» вирішення молодіжних питань;

2) по-друге, органи державної влади і місцевого самоврядування, причому не лише ті, що за прямим призначенням мають молодіжне спрямування, а, всі органи влади, за невеликим виключенням, адже всі вони мають свої суспільні ролі, дотичні до молоді прямо чи опосередковано.

Ключовим фактором дієвості публічного управління щодо формування і реалізації молодіжної політики через ці групи суб'єктів управління молодіжною політикою, які забезпечують комплексність управлінських впливів, є система інструментів і механізмів їх взаємодії на різних рівнях і різних масштабах. Таким чином, ми маємо дві групи методів наукового пошуку, які впливають із двох наукових підходів: комплексність і системність.

Виходячи із цього, серед ключових методологічних засад наукового дослідження інституційного забезпечення державної молодіжної політики постають формулювання ідеї розвитку та ціле-

покладання молодіжної політики. Ідея розвитку, зміни або інституціоналізації молодіжної політики полягає у забезпеченні всебічного розвитку молоді людини як проактивної особистості, свідомого, економічно активного, соціально відповідального, критично й креативно мислячого громадянина, патріота своєї країни. Ця ідея ґрунтується на об'єкт-суб'єктній ролі молоді в суспільстві, яка формується в молодій людині упродовж тривалого часу, піддається тиску різноманітних факторів, але зрештою, за умови ефективного впливу інститутів й інституцій, забезпечує формування необхідних компетенцій і компетентностей як для суб'єктів управління, так і для об'єкту управління – молодіжної політики, причому в динамічному аспекті, аспекті розвитку.

Відповідно і мета державної молодіжної політики, сформульована актуально до світових і національних трендів, повинна відповідати не лише суто молодіжним потребам, а й загальним стратегічним пріоритетам розвитку держави та вирішувалась завдяки здійсненню управлінського впливу на суспільство, у тому числі молодь.

Для формулювання мети розвитку молодіжної політики звернемось до узагальнення змістовного наповнення понять категорійного ряду: «політика», «публічна політика», «державна політика», «молодіжна політика», «державна молодіжна політика».

Ми здійснили розмежування цих категорій, враховуючи ступінь управлінського впливу на об'єкт публічного управління, молодіжну політику, у відповідності із масштабом відповідної політики. Також нами здійснена декомпозиція загального об'єкту – молодіжна політика на серію менших об'єктів щодо управління питаннями молодіжної сфери, які лежать в площині компетенцій відповідної політики є взаємопов'язаними, але більш простими для постановки задач і їх реалізації.

На рис. 2 наведена візуалізація цих понять та декомпозиція об'єктів публічного управління щодо молодіжної сфери.

Таким чином, і завдання державної молодіжної політики сформульовані нами доволі широко, це такі:

- визначення пріоритетних напрямів розвитку держави чи громади із залученням молоді як ключового ресурсу розвитку і агентів змін;
- визначення потреб та проблем молоді громади, аналіз рівня зацікавленості та готовності долучатися до вирішення молодіжних питань та виявлення «сегментів чутливості» впливу на молодих осіб;
- аудит наявних і планування майбутніх ресурсів: фінансових ресурсів держави/громади,

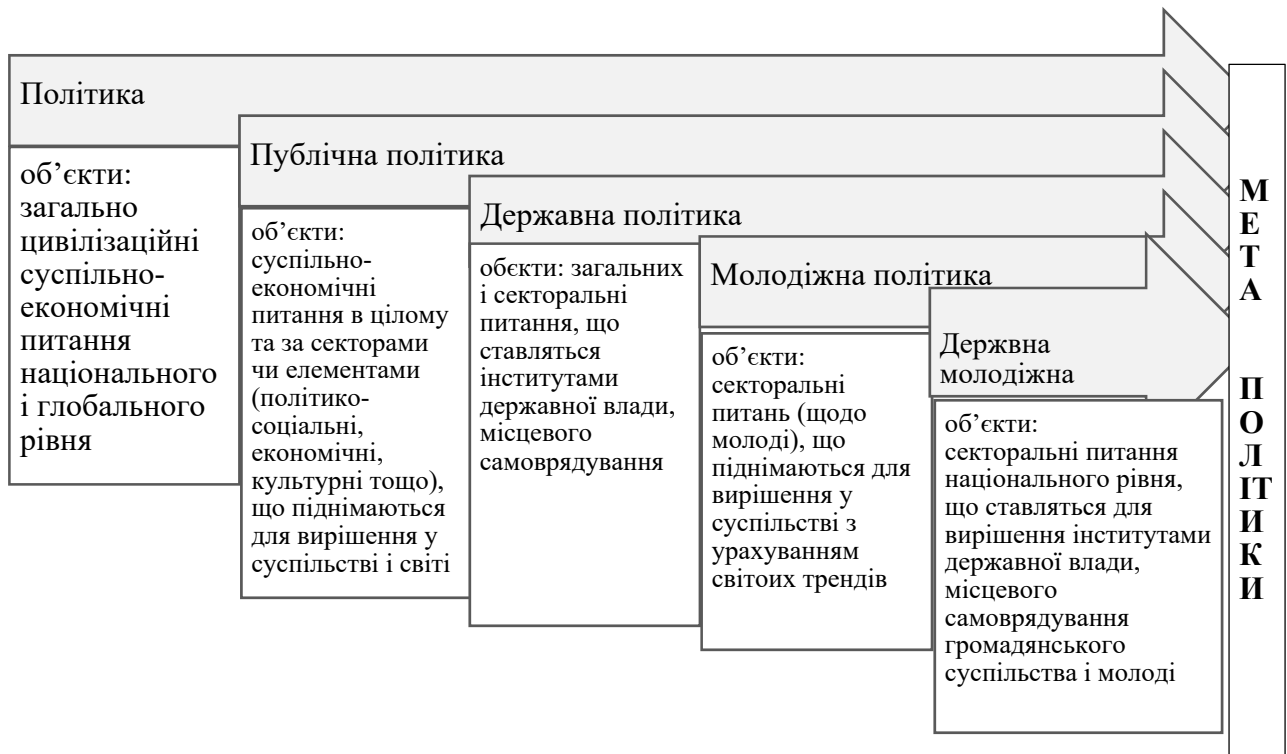

Рис. 2. Категоріальний ряд політик, в залежності від масштабу, та декомпозиція об'єктів публічного управління щодо молодіжної сфери

молодіжної інфраструктури, спеціалістів з молодіжної роботи, бізнес-партнерів та активістів громадського сектору тощо;

– моніторинг нагальних молодіжних проблем та розробка інструментів і механізмів їх вирішення і формування мережі взаємодії молоді, суспільства, інститутів державної влади і місцевого самоврядування;

– формування державної молодіжної політики планування та молодіжної роботи в громадах щодо залучення молоді у розвиток держави/громади та вирішення нагальних проблем молоді.

Висновки. З урахуванням вищевказаного, можемо зробити такі висновки:

1. На підставі умовного розмежування теоретичного трактування категорій «інститут» й «інституція» визначено їх взаємозв'язок як ціле і частка та виявлено, що у ході еволюційного розвитку суспільства потребують зміни й інститути публічного управління молодіжною політикою або виникає необхідність створення нових інститутів чи інституцій. Натомість, інститути за своєю побудовою та, власне, й інституції, є доволі інертними, вони не виявляють гнучкості у відповідь на зміни й нові виклики, а тому відстають від трендів і не відповідають нагальним потребам суспільства.

2. Доведено, що теоретична метаморфоза теорії інституціоналізму щодо перенесення акценту

з інституту на особистість, індивіда, стала ключовою у формуванні проактивної ролі молоді у суспільстві в умовах трансформації економічної системи, постійного реформування окремих систем публічного управління, затвердження геополітичного вектору розвитку України.

3. Наведено авторське визначення категорії «інституційне забезпечення молодіжної політики» як суспільного явища, яке об'єднує статичні й динамічні складові та передбачає одночасну наявність, існування і функціонування певних інститутів молодіжної політики в певних умовах і їх зміну, трансформацію чи створення нових у відповідь на еволюційні виклики суспільства й геополітичні тренди. Складовими інституційного забезпечення молодіжної політики є інститути, інституції і процес інституціоналізації.

4. Доведено, що державна молодіжна політика як об'єкт публічного управління має формуватися і реалізовуватися як комплекс управлінських впливів. Цей комплекс передбачає залучення у процес формування державної молодіжної політики двох узагальнених груп суб'єктів молодіжної політики: суспільства і інститутів публічного управління. При цьому, ключовим фактором дієвості публічного управління і забезпечення комплексності управлінських впливів на формування і реалізацію молодіжної політики є система інструментів

і механізмів взаємодії цих груп суб'єктів управління молодіжною політикою на різних рівнях і у різних масштабах.

5. Здійснено розмежування понять категорійного ряду: «політика», «публічна політика», «державна політика», «молодіжна політика», «державна молодіжна політика», враховуючи ступінь управлінського впливу на об'єкт публічного управління, молодіжну політику, в залежності від масштабу відповідної політики та

здійснена декомпозиція загального об'єкту дослідження – молодіжної політики – на серію менших об'єктів щодо управління питаннями молодіжної сфери, які лежать в площині компетенцій відповідної політики, є взаємопов'язаними, але більш простими для постановки задач і їх реалізації.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі будуть зосереджені на аналізі стані і опрацюванні дієвості інститутів молодіжної політики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ : Основи, 2000. 198 с. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/6310/6323>
2. Несинова С. В. Правовий інститут: генеза виникнення та перспективи розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Т. 1. Вип. 1. URL: http://www.lo.kherson.ua/2014/pravo01/part_1/02.pdf
3. Веблен Т. Теория праздного класса / под ред. В. В. Мотылева ; пер. с англ. С. Т. Сорокина. Москва : Прогресс, 1984, 348 с. URL: <https://socioline.ru/pages/t-veblen-teoriya-prazdnogo-klassa>
4. Commons R. John. Institutional Economics. *American Economic Review*. 1931. Vol. 21. P. 648–657.
5. Фоміцька Н. Підходи до розкриття змісту поняття «інституціональні засади». *Теорія та практика державного управління* : зб. наук. пр. Вип. 4(35). Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ, 2011. С. 99–104.
6. Іншаков О. В., Фролов Д. П. Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів. *Економічна теорія*. 2011. № 1. С. 52–62.
7. Гриценко В. В. Сутність і категоріальна відмінність понять «інститут» та «інституція», 2009. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vdnuet/econ/2009_4/6.pdf
8. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку. Київ : ННЦ «ІАЕ» УААН, 2009. 479 с.
9. Обушна Н. Особливості категоріального апарату інституціональної теорії у площині державного управління. *Державне управління*: зб. наук. праць Дон ДУУ. 2016. № 1(70). С. 41–48. URL: http://rp.dsum.edu.ua/bitstream/123456789/1709/1/2016_8.pdf
10. Барабаш В. Інституціалізація молодіжного руху України. *Політичний менеджмент*. 2004. № 3. С. 98–111. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/barabash_instytualizatsia.pdf
11. Козак І. П. Інституційні зміни в публічному управлінні як тренд сучасного розвитку. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2020. № 2(70). С. 95–100. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2020/17.pdf
12. Сухорукова М. О., Педь І. В. Прояви глобальної інституціоналізації фіскальної політики у світовій системі господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 8, ч. 2. С. 94–97. URL: [file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Nvuumevcg_2016_8\(2\)_25.pdf](file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Nvuumevcg_2016_8(2)_25.pdf)
13. Словник UA – портал української мови та культури. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>
14. Інституціоналізація публічного управління в Україні : Науково-аналітична доповідь / голов. редактор Куйбіда В. С. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Спеціальний випуск*. Київ : НАДУ, 2019. № 2(93). 210 с. URL: <file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/189962-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-422709-1-10-20191227-1.pdf>
15. Каретна О. О. Механізми сучасної державної молодіжної політики України: еволюція та тенденції : автореф. дис. ... к.п.н. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеса, 2012. 19 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1685/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B0%20%D0%9E.%D0%9E.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
16. Бень О. Т. Інституціоналізація молодіжних громадських організацій у сучасному українському суспільстві (на прикладі м. Львова) : автореф. дис. ... к.с.н. : 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Запоріжжя. 2008. 19 с.
17. Валентюк І., Сухенко В., Сич Н. Інституційне забезпечення розвитку територій України, Регіональне управління та місцеве самоврядування. *Вісник Національної академії державного управління*. Київ : НАДУ, 2013. № 11. С. 119–130. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2009-4-18.pdf>
18. Яремко Л. Проблеми інституційного забезпечення інноваційного розвитку регіону. *Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна*. 2006. Випуск 103-3. С. 164–169. URL: a.donntu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1307/1/Проблеми_інституційного_забезпечення_інноваційного_розвитку_регіону.pdf

19. Шпикуляк О. Г. Інституціональне забезпечення розвитку та регулювання аграрного ринку: аналітична оцінка. *Економіка АПК*. 2010. № 4. С. 150–157.

20. Про затвердження Методики визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм : Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 16.03.2005 р. № 62. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1078.17747.0>

21. Колеснікова Г. В. Інституційне забезпечення розвитку фінансово-інвестиційної інфраструктури промислового регіону. 2013. С. 149–170. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/88947/11-Kolesnikova.pdf?sequence=1>

УДК 351:374.378(614.2)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.17>

Василенко Юлія Вікторівна,

аспірантка кафедри публічного управління і права

Дніпровської академії неперервної освіти

ORCID ID: 0000-0003-2312-6979

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕХАНІЗМІВ РОЗВИТКУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ

RELEVANT ISSUES OF SCIENTIFIC RESEARCH OF POSTGRADUATE MEDICAL EDUCATION DEVELOPMENT MECHANISMS

У статті здійснено науковий огляд сучасних досліджень у галузі публічного управління з проблем розвитку післядипломної медичної освіти та виокремлено перспективи подальшого розгляду механізмів її реформування. Узагальнено аспекти соціальної значущості розвитку післядипломної медичної освіти як підґрунтя для визначення підходів до вирішення актуальних теоретичних і практичних завдань у цій сфері. Виявлено низку проблем державного управління у сфері охорони здоров'я, що пов'язуються науковцями з удосконаленням післядипломної медичної освіти: розвиток інтенсивного навчання всіх груп фахівців цієї галузі, навчання в установах охорони здоров'я, самостійного навчання, забезпечення якості підготовки керівних кадрів органів управління охороною здоров'я, закладів охорони здоров'я, удосконалення механізмів формування державного замовлення на підготовку кадрів. Підтверджено необхідність більшого врахування специфіки механізмів розвитку післядипломної медичної освіти, зумовленої міжгалузевим характером управління (охорона здоров'я, освіта). Зазначене дозволило окреслити завдання поглиблення знань про механізми міжгалузевого управління з урахуванням розвитку сучасної теорії публічного управління й запитів суспільства. Робиться висновок про необхідність узагальнення теорії та практики запровадження механізмів державного управління в умовах утвердження концепту «публічності». Реформування післядипломної медичної освіти в Україні пов'язуються з запровадженням механізмів інноваційного розвитку системи охорони здоров'я. Еволюція теоретичних поглядів на механізми державного управління розглядається у контексті пошуку нових ідей щодо запровадження засобів, важелів, стимулів впливу влади на систему медичної освіти з точки зору поглиблення суб'єкт-суб'єктних відносин у процесі управління суспільними справами та в умовах міжсекторального підходу. Підкреслюється важливість вивчення впливів демократизації державно-суспільних відносин, децентралізації влади на вибір механізмів публічного управління.

Ключові слова: механізми державного управління, міжгалузеве управління, теорія публічного управління, система охорони здоров'я, система медичної освіти, післядипломна медична освіта.

The article provides a scientific review of modern research in the field of public administration of postgraduate medical education development and highlights the prospects for studying the reforming mechanisms thereof. The basic aspects of the social significance of the postgraduate medical education development are specified, which determines the basis for further identification of approaches to solve relevant theoretical and practical problems in this area. A number of problems of public administration in the field of healthcare related to the improvement of postgraduate medical education, which became the subject of scientific discourse: development of intensive training of all groups of specialists in this field, training in healthcare institutions, self-directed learning, focusing on the quality of training of management personnel of healthcare management bodies, healthcare institutions, improvement of mechanisms for the formation of the government demand for training, is detected. The need to take greater account of the specific nature of the mechanisms of the postgraduate medical education development, due to the intersectoral nature of management (healthcare, education) is confirmed. The above allowed outlining the task of obtaining the profound knowledge about intersectoral management and mechanisms thereof, taking into account the development of modern public administration theory and the demands of society. It is concluded that it is necessary to unify the theory and practice of applying the public administration mechanisms in terms of establishing the concept of "publicity". Reforms of postgraduate medical education in Ukraine are associated with the introduction of mechanisms for innovative development of the health care system. The evolution of the theory of public administration mechanisms is considered in the context of finding new ideas for the introduction of means, levers, incentives for government influence on the medical education system in terms of deepening of subject-subject relations in the management of public affairs and cross-sectoral approach to the application thereof. The importance of studying the effects of democratization of state and public relations, decentralization of power on the choice of public administration mechanisms is emphasized.

Key words: public administration mechanisms, intersectoral management, public administration theory, healthcare system, medical education system, postgraduate medical education.

Постановка проблеми. Одним із напрямів розвитку галузі охорони здоров'я є формування сучасної системи безперервної медичної освіти. Зростаючі загрози для здоров'я людини, зумовлені загостренням економічних, соціальних, екологічних проблем, актуалізують потребу пошуку більш дієвих механізмів ефективного функціонування післядипломної медичної освіти. З точки зору змін поглядів на роль держави у забезпеченні формування та реалізації політики у сфері охорони здоров'я, медичної освіти особливий інтерес становлять здобутки теорії та практики публічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти організації та функціонування медичної освіти у розрізі проблематики державного управління знаходять відображення в дослідженнях М. Білинської (державне управління стандартизацією вищої медичної освіти), С. Громової (механізми державного управління професійною підготовкою керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів), В. Жаховського (механізми державного управління системою формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил України), Т. Чернишенко (державне управління освітою фахівців охорони здоров'я) та ін. [2–3; 6; 16]. Результати попередніх наукових пошуків дають змогу поглибити розуміння проблем та ризиків державного управління у галузі медичної освіти. Разом із тим необхідно зазначити, що питання післядипломної медичної освіти не знаходить комплексного відображення в публічно-управлінській галузі знань.

Важливою джерельною базою є наукові роботи безпосередньо присвячені питанням державного управління у сфері охорони здоров'я, які дозволяють отримати знання про концепції, принципи та результати реалізації державної влади на сучасному етапі державотворчих процесів. Серед науковців, які розробляли різні аспекти державного управління у цій сфері, слід назвати Н. Авраменко (регіональний рівень державного управління системою охорони здоров'я), О. Виноградова (механізми державного управління багатоканальним фінансуванням системи охорони здоров'я), О. Галацана (організаційно-економічний механізм управління охороною здоров'я), С. Козуліну (механізми державного управління діяльністю закладів охорони здоров'я), Н. Кризину (механізми формування та реалізації державної політики в галузі охорони здоров'я); Н. Мезенцеву (історичні та правові аспекти державного регулювання суспільних відносин в галузі охорони здоров'я); З. Надюка (механізми державного

регулювання ринку медичних послуг); Я. Радиша (становлення та тенденції розвитку державного управління охороною здоров'я в Україні); Н. Солоненко (державне управління перебудовою галузі охорони здоров'я); Г. Терешкевич (державно-управлінський аспект розвитку біоетики в Україні); І. Фуртака (механізми державного управління у сфері охорони здоров'я в контексті європейської інтеграції України); В. Шевцова (державне управління розвитком медичної допомоги в умовах реформування системи охорони здоров'я) [1; 4–5; 7–15; 17].

Одним із висновків науковців, що не втрачає своєї актуальності, є теза про те, що результати здійснення державної політики у сфері охорони здоров'я не дозволяють говорити про досягнення помітних позитивних зрушень у збереженні та зміцненні здоров'я населення [9, с. 3]. Не викликає сумніву й необхідність переорієнтації погляду на охорону здоров'я як на збиткову галузь у бік розгляду її як соціально-інвестиційної сфери, що забезпечує подальший розвиток держави [9, с. 2, 15]. Така глибинна трансформація вимагає переосмислення підходів до організації та функціонування системи охорони здоров'я, у тому числі, що стосується післядипломного навчання медичних працівників. Потребують врахування ключові тенденції розвитку системи державного управління охороною здоров'я в Україні, до яких науковці відносять демократизацію, професіоналізацію та децентралізацію [12, с. 6].

Мета статті. Мета статті полягає у здійсненні наукового огляду сучасних досліджень у галузі державного управління з питань удосконалення післядипломної медичної освіти та виокремлення перспективних напрямів наукового пошуку механізмів її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети дослідження необхідним етапом є конкретизація соціальної значущості розвитку післядипломної медичної освіти як основа для узагальнення кращих практик й визначення підходів до розв'язання сучасних теоретичних і практичних завдань у цій сфері. Аналіз наукових робіт дозволяє узагальнити такі сторони наукової актуальності дослідження проблем публічного управління у сфері медичної освіти:

– розвиток вищої медичної школи як ключовий фактор кадрової політики у системі охорони здоров'я, складник національної системи вищої освіти; якість вищої медичної освіти як завдання державного управління, де державне управління стандартизацією вищої медичної освіти України розглядається у вимірі інноваційного процесу (М. Білинська) [2, с. 3];

– необхідність нової концепції розвитку інститутів освіти, науки, охорони здоров'я та інноваційних перетворень у вищій медичній освіті; вища медична освіта як компонент кадрової політики; реформа системи охорони здоров'я як засіб досягнення відповідності медичних послуг сучасним вимогам; забезпечення якості вищої медичної освіти на основі вдосконалення механізмів професійної підготовки та підвищення кваліфікації керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів (С. Громова) [3, с. 4–5];

– формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил (підвищення кваліфікації медичних фахівців, підготовка сучасних керівників в системі охорони здоров'я) як пріоритетний напрям розвитку військової медицини, державного управління військовою охороною здоров'я; потреба формування відповідних механізмів державного управління системою формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України (В. Жаховський) [6, с. 3];

– необхідність розробки нової концепції державного управління у галузі охорони здоров'я; розвиток системи освіти фахівців охорони здоров'я як чинник ефективності галузі; удосконалення управління освітою фахівців охорони здоров'я (керівників органів управління та лікувально-профілактичних закладів, лікарів загальної/сімейної медичної практики та фахівців зі спеціальності «сестринська справа») як важливе завдання реалізації реформи у сфері охорони здоров'я (Т. Чернишенко) [16, с. 3];

– виокремлення інноваційної діяльності у системі охорони здоров'я за напрямками підвищення професійної кваліфікації медперсоналу, якості медичної освіти, покращання інформаційного забезпечення (З. Надюк) [11, с. 23];

– віднесення механізмів державного управління до ключових детермінант системи охорони здоров'я, які є об'єктом змін, спрямованих на удосконалення охорони здоров'я (Н. Солоненко) [13, с. 3];

– необхідність формування нової концепції державного управління у галузі охорони здоров'я та удосконалення механізмів перебудови державного управління у цій галузі (Н. Солоненко) [13, с. 3];

– потреба вироблення підходів до еволюційного реформування механізмів управління у сфері охорони здоров'я у вимірі євроінтеграції України (І. Фуртак) [15, с. 3];

– нагальність втілення нової концепції розвитку системи охорони здоров'я на основі розробки дієвих механізмів державного управління у цій сфері (В. Шевцов) [17, с. 3].

Пропозиції наукових досліджень щодо розв'язання проблем державного управління у сфері охорони здоров'я, які пов'язані з удосконаленням післядипломної медичної освіти, стосуються переважно законодавчого регулювання медичної освіти, якості медичної освіти, удосконалення засобів державного управління у цій сфері. Мова йде про:

– належне правове забезпечення державної, комунальної, приватної систем охорони здоров'я; поєднання традиційних форм післядипломної освіти та відкриття навчально-методичних центрів з організації інтенсивного навчання всіх груп персоналу; введення організації навчання в установах охорони здоров'я за місцем упровадження, самостійної роботи співробітників зі спеціально розробленими навчальними модулями (Н. Авраменко) [1, с. 9, 26 – 27];

– пошук шляхів вирішення проблеми зниження рівня якості медичної освіти, відставання у розвитку медичної науки, медичної та фармацевтичної промисловості (О. Виноградов) [4, с. 3];

– формування сучасної системи підготовки керівників органів управління охороною здоров'я з орієнтуванням на формування нового адміністративного, правового та економічного мислення (О. Галацан) [5, с. 3];

– удосконалення організаційно-правових механізмів державного управління діяльністю закладів охорони здоров'я (С. Козуліна) [7, с. 4, 6];

– введення багаторівневої системи контролю за якістю медичних послуг з урахуванням серед іншого рівня фахової підготовки медичного персоналу та рівня акредитації закладу (Ю. Котляревський) [8, с. 10];

– модернізація системи підготовки медичних кадрів (визначення реальних потреб у медичних кадрах, механізмів формування державного замовлення на їх підготовку, переорієнтація додипломної освіти на підготовку фахівців первинної медико-санітарної допомоги, підготовка висококваліфікованих управлінських кадрів для сфери охорони здоров'я) (Н. Кризіна) [9, с. 21];

– розвиток біоетики як відповідь на нерозвиненість механізму коєволюційної взаємодії науки, етики та політики й закріплення принципів біоетики в основі діяльності органів публічного управління, системі підготовки медичних працівників (Г. Терешкевич) [14, с. 5].

Серед основних суперечностей дослідники виокремлюють невідповідність:

– швидких темпів оновлення знань складності практичних завдань галузі охорони здоров'я, медичної освіти та недостатню спрямованість

фахівців цієї сфери на безперервне професійне навчання (М. Білинська) [2, с. 4];

– вимог сучасного етапу розвитку світової, національної професійної управлінської освіти змісту навчальних планів і програм (С. Громова) [3, с. 8];

– потреб правової підготовки та перепідготовки на рівні післядипломної освіти керівників медичних закладів і державних службовців, які працюють системі державного управління сферою охорони здоров'я, наявним пропозиціям навчальних дисциплін з питань державного регулювання медичної діяльності, формування професійної моделі фахівця в галузі медичного права (Н. Мезенцева) [10, с. 5];

– сучасних вимог до професійної підготовки державних службовців для системи охорони здоров'я реальному стану справ щодо їх врахування, наприклад, відсутність професійної моделі сучасного керівника (Я. Радиш) [12, с. 4];

Наукові роботи дають змогу поглибити знання щодо сутності основних понять публічного управління у цій сфері. Так, протягом останніх років введено та поглиблено розуміння цілої низки категорій, зокрема: «державне управління стандартизацією вищої медичної освіти», «соціальна відповідальність медичної школи» (М. Білинська) [2, с. 5–6]; «державне управління професійною підготовкою керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів», «керівні кадри вищих медичних навчальних закладів» (С. Громова) [3, с. 9]; «кадрова політика військово-медичної служби» (В. Жаховський) [6, с. 5]; «державне регулювання суспільних відносин в галузі охорони здоров'я» (Н. Мезенцева) [10, с. 5]; «механізм державного управління системою охорони здоров'я» (Н. Надюк) [11, с. 7]; «державна система охорони здоров'я України», «державне управління охороною здоров'я», «міжвідомчі державно-управлінські відносини в галузі охорони здоров'я», «державна політика України в галузі охорони здоров'я», «єдиний медичний простір України» [12, с. 6–7];

Особливої уваги потребує узагальнення теоретичних розробок, які дозволяють отримати знання про формування наукових поглядів на механізми публічного управління охороною здоров'я та у сфері медичної освіти. Ключовим моментом є врахування складності об'єкту дослідження, що зумовлено міжгалузевим характером управління – управління у галузі освіти та управління у галузі охорони здоров'я [2, с. 3]. Зазначене актуалізує завдання подальшого вивчення механізмів міжгалузевого державного управління, адекватних сучасним тенденціям розвитку держави та су-

спільства, сучасній теорії публічного управління. Крім того, окремої уваги потребує врахування особливостей різних груп фахівців (за спеціальностями та напрямками підготовки), які готуються в системі медичної освіти. Зокрема дослідники виокремлюють такі три групи: керівники органів управління та лікувально-профілактичних закладів; лікарі загальної/сімейної медичної практики; фахівці зі спеціальності «сестринська справа» (Т. Чернишенко) [16, с. 3]. Відповідно, розглядаючи систему післядипломної медичної освіти, важливим завданням є належне врахування сучасних вимог до професійної освіти, професійного розвитку різних категорій фахівців цієї системи. Загалом суттєвим моментом є те, що система післядипломної медичної освіти об'єднує усі види підготовки фахівців (з вищою та середньою професійною освітою). Засоби удосконалення механізмів державного управління перебудовою охорони здоров'я в Україні розглядаються у розрізі питань формування, розподілу бюджету, підходів до організації надання медичної допомоги, розмежування функцій суб'єктів цієї галузі, методів оплати праці, соціального маркетингу (Н. Солоненко) [13, с. 5]. Вирішального значення набуває завдання забезпечення інноваційного розвитку системи охорони здоров'я [11, с. 23]. Це, на нашу думку, визначає напрям подальших наукових пошуків щодо визначення методологічних основ реформування післядипломної медичної освіти в Україні.

Узагальнення результатів наукових досліджень дозволяє виокремити низку положень, що відображають їх загальний внесок у формування нових підходів до розгляду механізмів державного управління у сфері медичної освіти, зокрема післядипломної медичної освіти. Серед іншого, у наукових роботах здійснено:

– визначення підходів до забезпечення розвитку організаційного, мотиваційного механізмів державного управління галузевою стандартизацією вищої медичної освіти (М. Білинська) [2, с. 6];

– конкретизацію структури механізму державного управління професійною підготовкою керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів на основі узагальнення організаційних, правових, економічних, мотиваційних методів та засобів впливу (С. Громова) [3, с. 8];

– визначення системи формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил України як механізму державного управління реформуванням військово-медичної служби (В. Жаховський) [6, с. 5];

– обґрунтування засобів удосконалення організаційно-правових засад системи освіти керів-

них кадрів охорони здоров'я, концепції управління розвитком національної медсестринської освіти, соціально-економічне обґрунтування моделі освіти фахівців за спеціальністю «сестринська справа»; визначення системи інформаційно-комунікаційного забезпечення управління освітою фахівців охорони здоров'я (Т. Чернишенко) [16, с. 5];

– виокремлення правової складової післядипломної підготовки лікарів для системи охорони здоров'я та проблеми формування кваліфікаційних вимог до фахівця у галузі медичного права (на основі принципу медико-правового удосконалення знань і навичок протягом професійної діяльності, формування культури професійної діяльності, професіоналізму, зокрема з урахуванням морального та освітнього особистісного професійного потенціалу) (Н. Мезенцева) [10, с. 5, 11, 15];

– визначення теоретичних та організаційних підходів до забезпечення підвищення ефективності системи підготовки та перепідготовки медичних кадрів на основі введення до стандарту вищої та середньої медичної освіти навчальної дисципліни за напрямом юридичних аспектів медичної діяльності й запровадження відповідних тематичних курсів (З. Надюк) [11, с. 7, 16];

Висновки і пропозиції. Таким чином, результати огляду наукових робіт дають змогу зробити наступні висновки. Аналіз дисертаційних досліджень за напрямом державного управління у сфері медичної освіти виявив, що найбільше відобра-

ження в наукових роботах знаходять правові та організаційні механізми державного управління. Водночас не знаходить належної уваги питання системи соціальних впливів як складової комплексного механізму публічного управління. Особливо гостро це стосується системи медичної освіти у цілому та післядипломної медичної освіти зокрема. Крім того, виявлено низку питань, які потребують більш ґрунтовного відображення в сучасних наукових публікаціях. Це стосується вивчення особливостей запровадження механізмів державного управління в умовах поглиблення концепту «публічності», розвитку теорії публічного управління. Оновлення теоретичних підходів до розгляду механізмів державного управління пов'язується з поглибленням розуміння різних аспектів, зокрема: засобів, важелів, стимулів впливу влади на систему медичної освіти з точки зору поглиблення суб'єкт-суб'єктних відносин в процесі управління суспільними справами та міжсекторального підходу; взаємозв'язку принципів, функцій та механізмів публічного управління; впливів демократизації державно-суспільних відносин, децентралізації влади на вибір механізмів публічного управління; критеріїв оцінювання їх дієвості.

Дослідження підтверджує перспективність вивчення механізмів публічного управління інноваційним розвитком післядипломної медичної освіти та системи медичної освіти загалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Авраменко Н. В. Державне управління системою охорони здоров'я на регіональному рівні : автореф. дис ... д-ра наук з держ. управ. : 25.00.02 ; Класичний приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 36 с.
2. Білинська М. М. Державне управління галузевою стандартизацією в умовах реформування вищої медичної освіти в Україні : автореф. дис... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Національна академія держ. управління при Президентіві України. Київ, 2004. 36 с.
3. Громова С. О. Механізми державного управління професійною підготовкою керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів в Україні : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Харків, 2015. 211 с.
4. Виноградов О. В. Механізми державного управління багатоканальним фінансуванням системи охорони здоров'я України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ, 2009. 20 с.
5. Галацан О. В. Організаційно-економічний механізм управління охороною здоров'я : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управ. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Харків. регіон. ін-т держ. упр. Харків, 2004. 17 с.
6. Жаховський В. О. Державне управління системою формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Національна академія держ. управління при Президентіві України. Київ, 2005. 20 с.
7. Козуліна С. О. Механізми державного управління діяльністю закладів охорони здоров'я (організаційно-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Одеський регіональний ін-т держ. управління ; Нац. акад. держ. управління при Президентіві України. Одеса, 2004. 20 с.
8. Котляревський Ю. О. Організаційно-економічний механізм державного регулювання якості медичних послуг в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України, Харків. регіон. ін-т держ. упр. Харків, 2009. 20 с.
9. Кризина Н. П. Державна політика України в галузі охорони здоров'я: механізми формування та реалізації : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ, 2008. 36 с.

10. Мезенцева Н. Б. Державне регулювання суспільних відносин в галузі охорони здоров'я України: історичні та правові аспекти : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2010. 23 с.
11. Надюк З. О. Механізми державного регулювання ринку медичних послуг в Україні : автореф. дис... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2009. 40 с.
12. Радиш Я. Ф. Державне управління охороною здоров'я в Україні: генезис та тенденції розвитку : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 ; Українська Академія держ. управління при Президентові України. Київ, 2003. 35 с.
13. Солоненко Н. Д. Державне управління перебудовою галузі охорони здоров'я в умовах обмежених ресурсів в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2004. 20 с.
14. Терешкевич Г. Т. Розвиток біоетики в Україні (державно-управлінський аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України. Львів, 2004. 20 с.
15. Фуртак І. І. Механізми державного управління у сфері охорони здоров'я в контексті європейської інтеграції України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Львів, 2010. 20 с.
16. Чернишенко Т. І. Державне управління освітою фахівців охорони здоров'я в умовах перебудови галузі в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2003. 20 с.
17. Шевцов В. Г. Державне управління розвитком медичної допомоги в умовах реформування системи охорони здоров'я : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Харків. регіон. ін-т держ. упр. Харків, 2011. 20 с.

УДК 35:351.85

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.18>

Дружинін Сергій Сергійович,

аспірант кафедри гуманітарних та соціально-політичних наук

Навчально-наукового інституту публічної служби та управління

Національного університету «Одеська політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-4907-0192

ДЕРЖАВНО-ГРОМАДЯНСЬКЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ КУЛЬТУРИ: УПРАВЛІНСЬКІ МОДЕЛІ КРАЇН СВІТУ

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE FIELD OF CULTURE: GOVERNANCE MODELS OF COUNTRIES OF THE WORLD

У статті висвітлено результати дослідження щодо світових тенденцій розвитку державно-громадянського партнерства у сфері культури. Розглядаються практичні аспекти реалізації державно-громадянського партнерства та практичний досвід провадження явища у Німеччині та КНР. Досліджено основні тенденції управлінських рішень у сфері залучення позабюджетного фінансування сфери культури та взаємодія з громадянським суспільством. Визначено розподіл ролей у процесі визначення культурної політики та фінансуванні у межах країн та окремих адміністративних одиниць. У Німеччині державні повноваження у сфері культури розподіляються між державою та федеральними землями. Федеральні землі фінансують свої культурні об'єкти, тільки у деяких випадках державна влада надає фінансову допомогу Землям, коли це стосується представництва країни за кордоном, а також захисту майна. Державна влада також може мати вплив через податки та спонсорство. Місцевим громадам надається повна автономія у вирішенні місцевих культурних питань, культурні заклади регіонального та національного значення фінансуються з місцевих бюджетів. У КНР створені спеціальні економічні умови для окремого регіону, що сприяє культурному розвитку та збереженню ідентичності.

Досліджено потенціал партнерства у сфері культури як інвестиції у людський розвиток. Основною ідеєю сучасного державно-громадянського партнерства визначено важливість розуміння того, що культурні ресурси громади можуть бути перетворені на економічне багатство шляхом просування унікальної ідентичності, традицій, культурних продуктів і послуг регіону, спрямованих на створення робочих місць і доходів. Виділено основні аспекти розвитку цього сектору у разі безпосередньої участі приватних підприємств, приватних донорів і професійних організацій задля пошуку балансу між державними та приватними інтересами. Визначено аспекти партнерства, за умови реалізації яких проявляється цінність представників громадянського суспільства як фасилітаторів, організаторів, а також постачальників, які відіграють усе більш помітну та ефективну роль у вирішенні суспільних проблем.

Ключові слова: державно-громадянське партнерство, культура, філантропія, громадянське суспільство.

The article highlights the results of a study on global trends in the development of public-private partnership in the field of culture. The practical aspects of the implementation of public-private partnership and practical experience of the phenomenon in Germany and China are considered. The main trends of management decisions in the field of attracting extra-budgetary funding for culture and interaction with civil society are studied. The distribution of roles in the process of defining cultural policy and funding within countries and individual administrative units is determined. In Germany, state powers in the field of culture are divided between the state and the federal states. The federal states fund their cultural facilities, and only in some cases does the state provide financial assistance to the Länder when it comes to representing the country abroad, as well as protecting property. Government can also be influenced by taxes and sponsorship. Local communities are given full autonomy in solving local cultural issues, cultural institutions of regional and national importance are financed from local budgets. China has created special economic conditions for a particular region, which promotes cultural development and preservation of identity.

The potential of partnership in the field of culture as an investment in human development has been studied. The main idea of the modern public-private partnership is the importance of understanding that the cultural resources of the community can be transformed into economic wealth by promoting the unique identity, traditions, cultural products and services of the region aimed at creating jobs and income. The main aspects of the development of this sector with the direct participation of private enterprises, private donors and professional organizations in order to find a balance between public and private interests are highlighted. Aspects of partnership have been identified in the implementation of which the value of civil society representatives as facilitators, organizers and suppliers, who play an increasingly prominent and effective role in solving social problems.

Key words: public-private partnership, culture, philanthropy, civil society.

Згідно з останніми дослідженнями у сфері взаємодії громадського та державного секторів науковці дійшли висновку, що державно-громадянське партнерство може бути використане для таких цілей: поліпшення якості послуг, оскільки вони є одним зі способів реструктуризації громадського сектору, який допомагає подолати деякі з наявних обмежень державного сектору (L. Fioramonti, P. Framjee, E. Thümler); підвищення ефективності доступу до послуг (P.-H. Dutheil, M.B. Parodi Luna, K. Ronovska, U. Uprety); створення потенціалу в галузі державних установ і навичок робочої сили (N. Bourjaily, M. Guluzade); реструктуризація державного сектору і підвищення якості державних послуг; захист від приватизації у середньостроковій і довгостроковій перспективі, оскільки державно-громадянське партнерство є частиною політичних процесів тієї чи іншої країни, що робить його уразливим до інших змін, зокрема змін у політичному контролі муніципалітетів або глобальних ініціатив; побудова більш сильної підтримки спільноти і відповідальності за послуги; збільшення рівня суспільної участі у вирішенні суспільних проблем (S. Karajah, Ziad Abdel Samad, T. Stone, C. Rosenberg); налагодження міцних партнерських відносин за участю громад, ступінь участі яких залежить від місцевих політичних умов [1, с. 11].

Досвід ЮНЕСКО у сприянні розвитку державно-громадянського партнерства для культурних та творчих галузей показує, що їх слід розглядати як інвестиції у людський розвиток, а не як субсидії. Розвиток цього сектору також вимагає безпосередньої участі як приватних підприємств, так і професійних асоціацій у пошуку балансу між державними та приватними інтересами. Таке партнерство – шлях до кращого майбутнього – не тільки тому, що воно дає додаткові фінансові ресурси, але й тому, що робота здійснюється безпосередньо з приватним сектором у структуруванні та розвитку ринків культурних товарів та послуг.

Загалом, сучасні позиції ЮНЕСКО щодо формування державно-громадянського партнерства ґрунтуються на узагальнених поглядах на культуру. Зазначається, що культура повинна бути в центрі стратегій розвитку, оскільки культури визначають ставлення людей до інших людей у суспільстві та навколишньому світі, включаючи природне середовище, і визначають їхню поведінку [2].

Констатується, що сучасні підходи до державно-громадянського партнерства ґрунтуються на підставі наявних традицій, норм, практик

тощо. «Сучасна епоха глобалізації з її безпрецедентним прискоренням і інтенсифікацією глобальних потоків капіталу, праці та інформації має гомогенізуючий вплив на місцеву культуру. Хоча це явище сприяє інтеграції суспільств і дає мільйонам людей нові можливості, воно може також призвести до втрати унікальності місцевої культури, що своєю чергою може призвести до втрати ідентичності і навіть конфлікту. Це особливо стосується традиційних суспільств і громад, які піддаються швидкій «модернізації», заснованій на моделях, імпортованих ззовні і не пристосованих до їхнього контексту. Балансування переваг інтеграції в глобалізований світ проти захисту унікальності місцевої культури вимагає ретельного підходу. Розміщення культури в центрі політики розвитку не означає обмежувати і закріплювати її консервативним шляхом, а навпаки, інвестувати в потенціал місцевих ресурсів, знань, навичок і матеріалів для сприяння творчості і сталого розвитку. Визнання та повага до різноманітності культур створює умови для взаєморозуміння, діалогу та миру» [3].

Основна ідея сучасного державно-громадянського партнерства заснована на сталій у світі думці, що культурні ресурси громади можуть бути перетворені на економічне багатство шляхом просування унікальної ідентичності (ЮНЕСКО), традицій, культурних продуктів і послуг регіону, спрямованих на створення робочих місць і доходів. Інвестування у збереження культурних цінностей, сприяння культурним заходам, традиційні знання та навички, що розвиваються людиною протягом дуже тривалого періоду адаптації до навколишнього середовища, також є дуже ефективним засобом зміцнення екологічної стійкості та соціального капіталу громад [4].

ПРООН у цьому контексті наголошує, що «багато хто вважає, що визнані прогалини і невдачі у реалізації багатьох благодійних програм розвитку насправді пов'язані з відсутністю уваги до місцевих особливостей, культурних ідентичностей і цінностей, «м'якших» вимірів розвитку, які мають вирішальне значення для стійкості» [5]. Також стверджується, що культура як сектор діяльності, включаючи матеріальну і нематеріальну спадщину, творчі індустрії, сама по собі є потужним рушієм розвитку, із соціальними, економічними та екологічними наслідками, що впливають на суспільство. Таким чином, ідеться про перенесення розуміння культури з духовної сфери у сферу практичної економічної діяльності.

Як зазначено у звіті Світового Економічного Форуму за прогнозами світового сценарію The

future role of civil society (2013), визначення змінюються, оскільки громадянське суспільство визнається більш широким, ніж просто «сектор», в якому домінує спільнота громадських організацій: громадянське суспільство нині включає все ширший і більший живий спектр організованих і неорганізованих груп, оскільки нові учасники громадянського суспільства стирають межі між секторами та експериментують з новими організаційними формами [6].

Науковці також зазначають зміну ролей: представники громадянського суспільства демонструють свою цінність як фасилітатори, організатори та новатори, а також постачальники послуг та адвокати, а приватний сектор відіграє все більш помітну та ефективну роль у вирішенні суспільних проблем. Оновлений інтерес до ролі віри виявляє потужні джерела соціального капіталу. Крім того, змінюється контекст для громадянського суспільства: економічна та геополітична влада віддаляється від Європи та Північної Америки; технологія порушує традиційні моделі фінансування і різко змінює соціальну активність; політичний тиск обмежує простір для діяльності громадянського суспільства у багатьох країнах. Усі зміни створюють проблеми, створюють можливості та вимагають швидкої адаптації з боку традиційних акторів. За думкою авторів, розраховуючи на 2030 рік, лідери громадянського суспільства повинні розуміти, як зміна зовнішніх контекстів формуватиме їхні можливості для досягнення впливу, і, зокрема, що ця еволюція означає для їхніх відносин з бізнесом, урядами та міжнародними організаціями. У бурхливому і невизначеному середовищі учасники не можуть працювати добре в ізоляції – нові, більш ефективні способи вирішення соціальних проблем неминуче перевищать традиційні межі сектору. Це означає, що суб'єкти громадянського суспільства повинні шукати незвичайні джерела для натхнення та актуальності для успішної адаптації [6].

На думку експертів Світового Банку, громадянське суспільство додає значну цінність до інших секторів як у якості офіційного партнера, через неформальне співробітництво, так і через «побічний» вплив. Зокрема, було зазначено, яку роль відіграє або може відігравати громадянське суспільство для уряду.

Як частина «соціальної демократії» громадянське суспільство є фундаментальною частиною демократичної системи і висвітлює важливі питання. Воно має здатність виражати суперечливі погляди; представляти тих, хто не має голосу; мобілізувати громадян у рухи; розвивати під-

тримку серед зацікавлених сторін; довести довіру до політичної системи, сприяючи прозорості та підзвітності.

З точки зору формування політики громадянське суспільство є цінним партнером у забезпеченні глибокої експертизи, яка базується на досвіді «перших рук», випробуванні та розширенні інновацій у сфері соціальних послуг та сприянні залученню громадян. Науковці визначили шість основних рушійних сил, які могли б істотно змінити майбутній контекст громадянського суспільства до 2030 року. Зокрема, рівень та джерела фінансування зацікавлених сторін громадянського суспільства; соціальний і політичний вплив на розширення доступу до технологій; ступінь і тип залучення громадян до суспільних викликів; стан глобальної та регіональної геополітичної стабільності та глобальної інтеграції ринків; вплив екологічної деградації та зміни клімату на популяцію; рівень довіри до урядів, бізнесу та міжнародних організацій [6].

У виданні Європейського парламенту “Encouraging private investment in the cultural sector” констатується, що відповідно до європейської культурної політики етос та положення, які встановлюють культуру у сфері суспільного блага з більш широкою доступністю для громадськості, забезпечують сталий розвиток. Моделі та заохочення приватних інвестицій в Європі підпадають *під національні повноваження уряду*. *Участь уряду в культурі* може мати різні форми діяльності, від прямого просування до використання безперервних, квазінезалежних недержавних стимулів (наприклад, податкові пільги, які все частіше стають частиною європейського розвитку культури) [7].

Є особливості державно-приватного і державно-громадянського партнерства у сфері культури у *Німеччині*, де держава компенсує фінансові прогалини у сфері культури. Зокрема, у статті “The German Cultural Governance System – Dreams and realities” (Wiesand, 2010) зазначається, що державні повноваження розподілені у 16 провінціях, в яких «Державні повноваження лежать переважно на Федеральних землях (Bundesland), за винятком випадків, коли це конкретно передбачено або такий розподіл влади особливо важливий (стосується мистецтва, спадщини, ЗМІ та суміжних галузей). Це робиться не тільки тому, що це конституційний принцип, але також тому, що це поважає розбіжності країни, яка протягом століть була розбита на різні незалежні держави» [8, с. 3]. Йдеться про те, що здебільшого вібрація великих міст або «міських регіонів» та їх специфічних профілів

характеризують децентралізовану або, скоріше, «багатоканальну» структуру культурного життя Німеччини. Це дещо схоже на ситуацію в таких країнах, як *Італія*, *Іспанія* чи *Польща*, що яскраво відрізняється від *Франції*, *Великобританії* або навіть *Австрії* з їхньою домінуючою столицею.

Більшість федеральних земель досі підтримують і фінансують власні культурні об'єкти, такі як театри й оркестри, музеї, бібліотеки, пам'ятники та пам'ятки, академії в галузі музики, образотворчого мистецтва та кіно, а також формулюють або впроваджують політику для просування мистецтва, літератури, охорони навколишнього середовища тощо. У деяких районах *Бунд* і федеральні землі співпрацюють у сфері культури, головним чином у формі фінансової підтримки великих фондів і певних національних інституцій (наприклад, Фонду *Preussischer Kulturbesitz* або *Bauhaus* в Дессау). У Федеральному Фонді Мистецтва (*Kulturstiftung des Bundes*), де не тільки представники *Бунду* мають своє місце, але й представники *Земель*, а також незалежні експерти. З іншого боку, зусилля проведені в період реформ 1970-х років для встановлення рад і органів співпраці *Бунду*, *Землі* та місцевої влади (*Gemeinsamer Ausschuss für Kulturarbeit*) тривали лише короткий термін. Цей орган незабаром було розформовано через страхи *Земель*, що вони втратять частину своїх компетенцій (які вони фактично втратили). Відповідно до конституційних положень *національні органи влади* мають певні обов'язки у культурних справах, що стосуються, зокрема: представництва Німеччини в країні та за кордоном; права видавців; просування фільмів та регулювання; захист культурного майна у випадку збройних конфліктів. Крім того, регулярні компетенції *Бунду* можуть також мати прямий або непрямий вплив на мистецтво: на прикладі податків та спонсорства, нормативно-правового акта або федерального закону, який встановив спеціальне соціальне страхування для незалежних художників (*Künstler-Sozialversicherungsgesetz*) на початку 1980-х. Широкий діапазон цих письмових та неписаних компетенцій стали видимими, коли в 2003 році була створена тимчасова Слідча комісія Федерального парламенту (*Enquete-Kommission "Kultur in Deutschland"*), що складається з 22 депутатів і незалежних експертів, для вивчення стану мистецтва в Німеччині, культурної політики і фінансування, правових проблем, культурного розвитку галузей, міжнародного культурного співробітництва та інших важливих питань у галузі.

Місцеві громади, як і федеральні землі, мають власні координаційні органи на національному рівні. Вони визнаються органами самоврядування

у ст. 28 Конституції, що дає їм повну автономію для вирішення місцевих культурних питань. Велика кількість місцевих культурних закладів, які часто також регіонального або навіть національного значення, підтримуються або субсидуються містами і меншою мірою окружними радами та радами міста [8]. Конкретна особливість в управлінні об'єктами мистецтва, якими керують муніципалітети або федеральні землі, є їх високий ступінь автономії: у більшості театрів, оркестрів і частково у виставкових залах це директор (або *Intendant*), який несе загальну художню і фінансову відповідальність за установу.

Щодо потенційного розширення партнерства у фінансуванні закладів культури, то речі стали більш складними після недавніх змін до Конституції, які спрямовані на більш чіткий поділ між федеральною владою і федеральними землями. Поки останні продовжують підтримувати на національному рівні всесвітньо відомі музеї, пам'ятки спадщини та фестивалі – через так зване «маячне» співфінансування – їхня кількість залишається невеликою і тепер має тенденцію до подальшого скорочення. З іншого боку, особливо у випадку Берліна, як зазначає *Anreas Wiesand*, федеральний уряд має взяти на себе повну відповідальність за фінансування деяких оперних театрів, оркестрів і ін. [8, с. 4].

У цьому аспекті також цікавий досвід КНР. На міжнародному конгресі "Culture: key to sustainable development" (Ханчжоу, КНР) було заявлено, що великий і невивчений потенціал державно-приватного партнерства може забезпечити альтернативу і стійкі моделі співпраці на підтримку культури. Це вимагатиме розвитку національного рівня, відповідного правового, фіскального, інституційного, політичного та адміністративного сприяння, стимулювати глобальні та інноваційні механізми фінансування і співпраці на обох (національному та міжнародному) рівнях, включаючи низові ініціативи та громадянське суспільство [9].

Досвід Китаю свідчить про законодавчі основи побудови співпраці в контексті державно-громадянського партнерства, що визначається на рівні конкретного міста. Так, *Legislative council house committee* зазначає, що завдяки розвитку *West Kowloon Cultural District (WKCD)* адміністрація прагне сприяти довготривалим відносинам між урядом і приватним сектором у розвитку світового мистецтва та культурних об'єктів, надання високоякісних культурно-мистецьких програм та програм збереження і популяризації місцевої культурної спадщини шляхом залучення фінансового потенціалу приватного сектору. Поєднуючи

мистецтво та культуру з передовим дизайном, популярними розвагами та роздрібними торговими точками, WKCD приваблює людей з усіх секторів громади, а також залучає міжнародних відвідувачів. Творчі галузі та комерційний сектор доповнюватимуть один одного і забезпечать стійкі доходи. З гнучкістю комерційного сектору інновацій та можливостей для маневру WKCD може запровадити творчі стратегії управління та залучення досвіду управління. Під цією новою керівною концепцією мистецтво та культура будуть співіснувати з комерцією та розвагами на взаємовигідній основі [10].

Більш важливо, крім партнерства між урядом і приватним сектором, розвиток WKCD сприятиме

розвитку партнерства між бізнесом та мистецтвом і культурою у просуванні мистецтва. В доповіді Комітету з питань політики та культурної спадщини (СНС Report), опублікованому на початку 2003 року, комісія «Культура і спадщина» (ХГС) висловила свою підтримку перетворення земельної ділянки площею 40 га на південній околиці Західного Коулуна на культурно-розважальний район. СНС рекомендував, що акцент повинен бути зроблений на принципі «партнерства» у плануванні і розвитку WKCD. СНС Report також підкреслив, що Уряд повинен сприяти партнерству між розробниками і культурним сектором, що дозволяє останнім брати участь у плануванні і експлуатації культурних об'єктів [10].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Драгомирецька Н. М. Державно-громадянське партнерство у сфері соціального розвитку : навчальний посібник / Н. М. Драгомирецька, Н. В. Піроженко, І. В. Матвеєнко. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2017. 290 с.
2. Culture enables and drives development. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/culture-and-development/the-future-we-want-the-role-of-culture/culture-enables-and-drives-development/>
3. European venture philanthropy association. VP/SI Glossary. December 2018. URL: <https://evpa.eu.com/uploads/documents/Glossary-2017.pdf>
4. Contributions and Gifts. 26 CFR 1.170-1: Charitable, etc., contributions and gifts; allowance of deduction. Part 1, Section 170. URL: <https://www.irs.gov/pub/irs-drop/rr-03-28.pdf>
5. NGOs and CSOs: a note of terminology. UNDP China. URL: <http://www.cn.undp.org/content/dam/china/docs/Publications/UNDP-CH03%20Annexes.pdf>
6. The Hangzhou Declaration. Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies. Adopted in Hangzhou, People's Republic of China, on 17 May, 2013. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/7_Hangzhou_Declaration.pdf
7. Culture as a driver UNESCO In practice. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/culture-and-development/the-future-we-want-the-role-of-culture/culture-enables-and-drives-development/in-practice-culture-as-a-driver/>
8. West Kowloon Cultural District and Public Private Partnerships. LEGISLATIVE COUNCIL HOUSE COMMITTEE Subcommittee on West Kowloon Cultural District Development. Paper No. WKCD-103 URL: https://www.legco.gov.hk/yr04-05/english/hc/sub_com/hs02/papers/hs020316cb1-wkcd103-e.pdf
9. The arts development company. Annual review 2018. URL: <https://theartsdevelopmentcompany.org.uk/wp-content/uploads/2018/07/ADC-Annual-Review-2018-online-spreads.pdf>
10. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Sustainable development GOALS, Knowledge platform. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>

УДК 352.1:338.24

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.19>

Ситницька Оксана Анатоліївна,
аспірантка освітньо-наукової програми
«Публічне управління та адміністрування»
Західноукраїнський національний університет
м. Тернопіль, Україна
ORCID ID: 0000-0001-6368-8736

ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ КОНКУРЕНЦІЇ

INTRODUCTION OF THE COMPLEX MECHANISM OF MANAGEMENT OF DEVELOPMENT OF THE TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE CONDITIONS OF COMPETITION

У статті проаналізовано міжнародний та вітчизняний досвід комплексного механізму управління територіальними громадами як системи економічних, фінансових, соціальних, правових та політичних інструментів реалізації основних завдань місцевого самоврядування. Охарактеризовано кожен складову частину такого механізму та наведено приклади їх впливу на підвищення ефективності управління громадами.

Доведено, що комплексний механізм управління громадами за функціональною характеристикою містить такі складові частини, як фінансово-економічну, нормативно-правову та кадрову, які, об'єднуючись в систему засобів управління адміністративно-територіальними утвореннями економічного, фінансового, соціального, правового та політичного напрямку, використовуються комплексно.

Зауважено, що для ефективної реалізації владних повноважень щодо управління громадами в умовах конкуренції неабиякого значення набуває проблема приведення у відповідність до сучасних умов нормативно-правової функціонування усіх учасників процесу управління. Доведено, що найбільш конкурентоздатними та спроможними є ті громади, які при формуванні своїх бюджетів виваженого підходять до їх збалансування і акцентують увагу на окремих показниках, таких як: доходи загального фонду на одного мешканця громади, видатки загального фонду на одного мешканця громади, капітальні видатки на одного мешканця громади, питома вага місцевих податків і зборів у доходах загального фонду та інші. Обґрунтовано, що запровадження механізмів стимулювання кадрового потенціалу громади, в тому числі підвищення значущості професійної діяльності, кваліфікаційних характеристик людського ресурсу неодмінно внесе якісні зміни у соціальну складову частину комплексного механізму управління і, як результат, підвищить конкурентоздатність громади.

Акцентовано, що одним із основних векторів інституціональних перетворень у системі публічного управління громадами в сучасних реаліях є впровадження нової моделі комплексного механізму управління, заснованої на принципах децентралізації та нових умовах адміністративно-територіального устрою з урахуванням передового досвіду зарубіжних країн.

У процесі аналізу та дослідження було обґрунтовано основні концептуальні положення до моделювання умов підвищення ефективності управління громадами за умов наявності конкурентного середовища. Визначено, що таке моделювання ґрунтується на стратегічних змінах в процесі публічного управління розвитком громад через підвищення ефективності прийняття управлінських рішень та врахування всіх можливих проблемних варіантів розвитку подій.

Доведено необхідність розробки та запровадження комплексного механізму управління розвитком територіальних громад в умовах конкуренції, сформульовано зміст його складових, обґрунтовано, що дія визначених механізмів управління розвитком територіальних громад лише в комплексному застосуванні може призвести до підвищення їх конкурентоздатності.

Ключові слова: територіальна громада, комплексний механізм управління, конкуренція, розвиток.

The article analyzes the international and domestic experience of substantiation of the complex mechanism of territorial community management as a system of economic, financial, social, legal and political tools for the implementation of the main tasks of local self-government. Each component of such a mechanism is described and examples of their impact on improving the effectiveness of community management are given.

It is proved that the complex mechanism of community management by functional characteristics contains such components as: financial and economic, regulatory and personnel, which in turn are combined into a system of management of administrative-territorial entities of economic, financial, social, legal and political direction.

It is noted that for the effective implementation of the authority to manage communities in a competitive environment is of great importance the problem of bringing into line with modern conditions of regulatory and legal functioning of all participants in the management process. It has been proved that the most competitive and prosperous are those communities that approach their balancing in the formation of their balanced budgets and focus on certain indicators, such as: income of the general fund per capita, general fund expenditures per capita, capital expenditures per capita, one resident of the community, the share of local taxes and fees in the income of the general fund and others. It is substantiated that the introduction of mechanisms to stimulate human resources of the community, including increasing the importance of professional activities, qualifications of human resources will inevitably make qualitative changes in the social component of the integrated governance mechanism and, as a result, increase community competitiveness.

It is emphasized that one of the main vectors of institutional transformations in the system of public community management in modern realities is the introduction of a new model of integrated governance mechanism based on decentralization and new conditions of administrative – territorial organization taking into account best practices of foreign countries.

In the process of analysis and research, the main conceptual provisions for modeling the conditions for improving the effectiveness of community management in a competitive environment were substantiated. It is determined that such modeling is based on strategic changes in the process of public management of community development through improving the efficiency of management decisions and taking into account all possible problematic options.

The necessity of developing and implementing a comprehensive mechanism for managing the development of territorial communities in conditions of competition is proved, the content of its components is formulated, it is substantiated that the action of certain mechanisms for managing the development of territorial communities can increase their competitiveness.

Key words: territorial community, complex management mechanism, competition, development.

В умовах динамічних змін розвитку територіальних громад у процесі реформ однією з фундаментальних вимог ефективного управління ними є розроблення такого комплексного механізму управління, який дозволив би зберігати і посилювати стійку позицію громади в умовах постійної конкуренції, оперативно реагувати на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища змін задовольнити потреби мешканців та стабільно розвиватися.

Зміни середовища, нові методи управління, наявне конкурентне середовище стимулюють управлінців громад перебудовувати та підвищувати рівень механізмів управління таким чином, щоб забезпечити своїй адміністративно-територіальній одиниці збалансований розвиток. На цьому етапі стає зрозумілим, що найбільш ефективним для забезпечення сталого розвитку територіальних громад в умовах конкуренції є саме комплексний механізм управління.

Аналізуючи підняту проблематику, бачимо, що в умовах глобальних реформ, які відбуваються в Україні, актуальним є вивчення теоретичних та методологічних основ управління громадами як особливим видом управлінської діяльності, яка покликана забезпечити їм ефективний розвиток. Як результат, з'являються публікації, в яких досліджуються саме механізми публічного управління та визначаються місце органів місцевого самоврядування в цьому процесі.

Не дивлячись на значну увагу дослідників щодо визначення дефініції механізму публічного управління, розкриття поняття комплексного механізму управління, а особливо комплексного механізму управління територіальними громадами є досить перспективним для наукової діяльності.

Можна з упевненістю констатувати, що більшість науковців, серед яких В. Бакуменко, Д. Безносенко, Л. Грень, В. Дзюндзюк, В. Медвідь, М. Мельник, Г. Одінцева О. Тимошенко, Ю. Ульяновченко, Н. Яркіна та ін., визначають комплексний механізм управління як систему: систему засобів, заходів, інструментів, впливу [2, с. 421; 3, с. 116].

Проаналізувавши роботи вищезгаданих авторів, спробуємо визначити комплексний механізм управління громадами в умовах конкуренції як сукупність (систему) конкретно визначених механізмів публічного управління громадами, через використання яких реалізуються управлінські впливи на розвиток територіальних громад із застосуванням основних принципів, функціоналу кожного суб'єкта управління, а також форм і методів управління та з урахуванням зовнішніх та внутрішніх конкурентних переваг громади. Схематично зміст моделі комплексного механізму управління громадами продемонстровано на рис. 1.

Варто зауважити, що розробка комплексного механізму управління розвитком територіальних громад в умовах конкуренції переслідує основну мету: застосувати увесь комплекс інструментів та засобів для досягнення стратегічної мети розвитку окремо взятої громади, яка визначена на державному рівні у відповідному документі – у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки – та є «основним планувальним документом для реалізації секторальних стратегій розвитку, координації державної політики у різних сферах, досягнення ефективності використання державних ресурсів у територіальних громадах та регіонах в інтересах людини, єдності держави, сталого розвитку історичних населених місць та

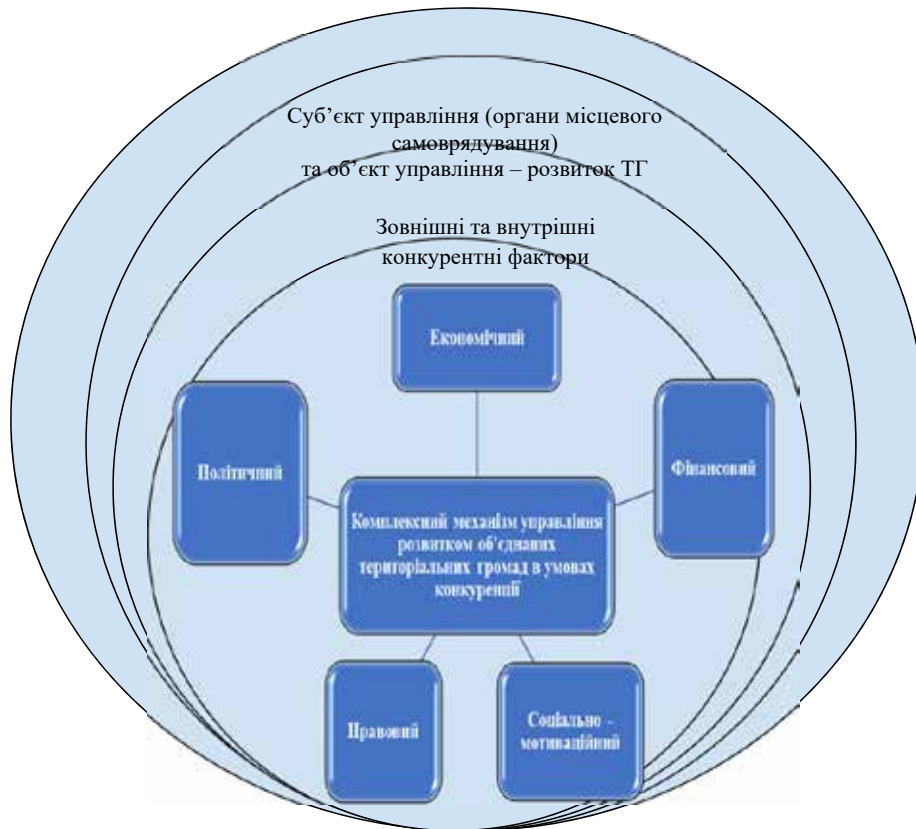

Рис. 1. Модель комплексного механізму управління розвитком територіальних громад в умовах конкуренції (складено автором)

збереження традиційного характеру історичного середовища, збереження навколишнього природного середовища та сталого використання природних ресурсів для нинішнього та майбутніх поколінь українців» [5].

Отже, з вищенаведеного аналізу зробимо попередній висновок, що комплексний механізм управління розвитком територіальних громад в умовах конкуренції складається з таких видів механізмів:

1) економічного – управління проектно-інвестиційною діяльністю громад, що неодмінно призведе до залучення додаткових ресурсів для розвитку громади із зовнішніх джерел; сприяння розвитку малого і середнього підприємництва, що сприятиме наповненню дохідної частини бюджету та соціально-економічному розвитку громади; обґрунтоване встановлення величини місцевих податків та зборів та виважена регуляторна політика, що дасть змогу залучити до взаємовигідної співпраці підприємців, що не є членами громади тощо;

2) фінансового – управління бюджетним процесом громади, яке має на меті підвищення результативності управління доходами та витратами громад – виважене планування дохідної частини бюджету громади з урахуванням усіх можливих

ризиків, які притаманні конкурентному середовищу, та усіх джерел наповнення; досконалий аналіз витратної частини бюджету з урахуванням середніх показників сусідніх конкурентних громад, зокрема це стосується адміністративних видатків, видатків «бюджету споживання» та бюджету розвитку;

3) соціально-мотиваційного – управління, що регулює міжособистісні відносини (формує соціальні зв'язки) та має на меті: підвищення ефективності діяльності людського ресурсу засобами мотиваційного та стимулюючого характеру; організацію системи соціального захисту; створення належних умов для ефективного використання кадрового потенціалу громади. Тож соціальний вид комплексного управління розвитком територіальних громад спрямований на: забезпечення усіх ланок адміністративного апарату управління громадами високоефективним кадровим складом. Оскільки якісне надання послуг можуть організувати лише фахівці, піднявши таким чином громаду на вищий конкурентний рівень; постійне підвищення кваліфікації працівників, підготовку та перепідготовку кадрів, формування кадрового резерву; мотиваційне та стимулююче забезпечення; формування стійких цінностей та переконань;

Таблиця 1

Аналіз окремих видів комплексного механізму управління розвитком територіальних громад в умовах конкуренції на основі окремих показників бюджетів громад Рівненського району Рівненської області за I квартал 2021 року

№ з/п	Громада	Доходи загального фонду на 1-го мешканця (грн)	Видатки загального фонду на 1-го мешканця (грн)	Рівень дотаційності бюджетів (%)	Співвідношення видатків на утримання апарату управління із сумою доходів загального фонду (%)	Видатки на загальну середню освіту на 1-го учня (грн)	Капітальні видатки на 1-го мешканця (грн)	Питома вага місцевих податків і зборів у доходах загального фонду (%)	Види комплексного механізму управління розвитком громад в умовах конкуренції
									фінансовий
1	Бабинська ТГ	939,2	1931,4	21,9	37,4	8974,4	56	30,3	
2	Березнівська ТГ	707,7	1961	29,5	17,2	6827,1	8,4	29,8	
3	Білокриницька ТГ	529,9	1824	39,4	36,6	9899,9	26,2	45,1	
4	Бугринська ТГ	1060,7	1545,7	21	20,9	7249,9	11	30,7	
5	Великомежиріцька ТГ	530,8	1007,3	41,8	37,7	6398,3	0	36,8	
6	Великоомелянська ТГ	1507,3	2396,9	0	36,6	8381	303,9	39,6	
7	Головинська ТГ	559,1	2142,4	38,5	32,8	8688,3	0	36,1	
8	Городоцька ТГ	1720,2	1855,2	10,2	23,8	7349,4	72,4	63,4	
9	Гошанська ТГ	984,6	1538,6	12	22,3	8610,4	9,3	32,7	
10	Деражненська ТГ	620,3	1824,9	39,2	36,8	8160	63,3	28,8	
11	Дядьковицька ТГ	826	1883,7	17,1	30,8	11123	22,5	43,7	
12	Здовбицька ТГ	473,2	1422,5	44,5	41,8	8936,2	0	36,6	
13	Здолбунівська ТГ	1459	1884	0	9,5	7273,4	7,7	28,3	
14	Зорянська ТГ	1056,7	1493,9	4,3	22,5	8171	11,8	26,7	
15	Клеванська ТГ	1767,2	2444,7	-9,6	14	8649,1	38,4	15,7	
16	Корецька ТГ	737,1	1793,9	27,2	25	8782	21,1	28,8	
17	Корнинська ТГ	983,1	1796,6	26,5	34,9	7335	157,1	42,8	
18	Костопільська ТГ	1067,4	1476	10	11,2	6581	117,1	27,8	
19	Малинська ТГ	659,5	2002,9	36,5	28,9	6883	14,4	25,4	
20	Малолобашанська ТГ	1108,3	2037,6	13,1	28,5	8273,8	284	28,9	
21	Мізоцька ТГ	433,9	1290	46,4	36,8	10924	3,7	33,6	
22	Олександрійська ТГ	858,2	2235,9	17,6	40,9	8374,8	1,7	30,5	
23	Острозька ТГ	695,7	1496,5	28,1	28,7	8038,2	3,9	31,7	
24	Рівненська ТГ	1788,9	1775,2	-3,5	7,5	5517,3	5,8	25,3	
25	Соснівська ТГ	869,2	1345	20,3	23,4	7766,1	0	18,8	
26	Шпанівська ТГ	1211,1	1880,9	20,5	23,2	8900,7	27,3	38,5	
	Середній показник по Україні	1145,13	1750,82	15,57	28,37	9364,05	74,89	36,55	

Складено автором на основі [6].

4) правового – управління, яке являє собою систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється управління розвитком громад в конкурентному середовищі. Простіше кажучи, даний вид комплексного механізму управління розвитком громад забезпечує функціонування адміністративно-територіальної одиниці в законній площині. Насамперед це дотримання норм Конституції

України, законів, інших законодавчих актів, а також інструкцій, положень, рішень, розпоряджень у повсякденному процесі управління. Проаналізувавши законодавчу та нормативну базу, яка забезпечує ефективне функціонування розвитку громад в Україні, вдалося з'ясувати, що в державі для цього створено якісне правове підґрунтя, насамперед завершено дві найважливіші реформи: фінансової

децентралізації та адміністративно-територіальна. Проте під реальні умови цих реформ не адаптовані основні закони, які мають забезпечувати функціонування громад, зокрема Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»;

5) політичного. Саме завдяки цьому виду комплексного механізму управління громад формують економічну, фінансову, промислову політику громади, які і будуть визначати її «особливе» місце серед інших подібних громад. Від якості прийнятих політичних рішень залежить успішний розвиток громади, а відповідно, і її конкурентоздатність.

Спробуємо проаналізувати стан конкурентоздатності громад залежно від окремих видів комплексного механізму управління ними. Даний аналіз представлений у табл. 1 на прикладі громад Рівненського району Рівненської області.

Отже, фінансовий вид комплексного механізму управління територіальних громад засвідчує, що ефективне збалансування доходів і видатків загального фонду бюджетів на 1 мешканця дає можливість громадам бути незалежними від дотаційних ресурсів, а це підвищує їх конкурентоспроможність.

Соціально-мотиваційний вид механізму демонструє цікаву тенденцію: у міських територіальних громадах показник «видатки на загальну середню освіту на 1-го учня» є нижчим ніж у сільських. На нашу думку, це пов'язано з тим, що у містах наповнюваність класів є значно вищою, а також управління швидше відреагували на сучасні виклики і прийняли ефективні рішення щодо оптимізації освітньої мережі, а отже, освітня субвенція «покрила» витрати на оплату праці педагогічного персоналу в повному обсязі, і потреби залучати додаткові кошти з місцевих бюджетів для цього не виникло. Вони могли спрямувати їх на інші потреби, вигідно виділяючись при цьому серед конкурентів. Так, зокрема, економічний вид комплексного механізму засвідчує, що це могли бути, зокрема, капітальні видатки. Про що, зокрема, свідчить відповідний показник.

Крім того, інший економічний показник – питома вага місцевих податків і зборів у доходах загального фонду – демонструє, що достойну конкуренцію серед громад складають ті, що мають значні надходження місцевих податків, оскільки це означає, що управлінці для ефективного розвитку залучають інвестиції у виробництво, створюють нові робочі місця, удосконалюють інфраструктуру.

Висновки. Провівши аналіз теоретичної суті та практичного значення комплексного механізму управління розвитком територіальних громад в умовах конкуренції можна стверджувати, що даний механізм є найбільш дієвим, оскільки охоплює всі сфери життєдіяльності громади в процесі її функціонування для досягнення цілей, визначених у стратегії розвитку задля підвищення рівня її конкурентоздатності.

Усі складові частини комплексного механізму взаємопов'язані, оскільки вплив кожного окремого – економічного, фінансового, соціально-мотиваційного, політичного чи правового – не має чітких меж. Адже досконала законодавча основа дасть можливість прийняти ефективно діючі програми життєдіяльності громади, які будуть забезпечувати її сталий соціально-економічний розвиток та задоволення потреб кожного мешканця, а значить – підвищить її конкурентоздатність.

Дана модель комплексного механізму управління територіальних громад звичайно потребує подальшого удосконалення та вивчення. Проте можна також стверджувати, що в умовах завершення децентралізаційних процесів (нових для територіальних громад умовах адміністративно-територіального устрою такий механізм управління є найбільш ефективним та дієвим, оскільки завдяки його впровадженню є можливість переходу громади на інший, більш високий рівень спроможності та конкурентності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : учебник. Москва : Омега-Л, 2014. 525 с.
2. Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна ; уклад. Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
3. Державне управління: Словник-довідник / за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка ; уклад. В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар та ін. Київ : Вид-во УАДУ, 2002. 228 с.
4. Конспект лекцій з дисципліни «Публічне адміністрування» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 073 «Менеджмент» денної та заочної форм навчання / уклад. А. С. Зеніна-Біліченко. Кам'янське : ДДТУ, 2017. 127 с.
5. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.02.2022).
6. Децентралізація дає можливості. URL: <https://decentralization.gov.ua> (дата звернення: 02.02.2022).

5.2. ПРАВО

УДК 343.2/.7

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.20>

Чумакова Тетяна Костянтинівна,
аспірант кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-5186-3533

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ – НЕЗАКОННОЇ ПРИВАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО, КОМУНАЛЬНОГО МАЙНА

OBJECT AND SUBJECT OF THE CRIME OF ILLEGAL PRIVATIZATION OF THE STATE, MUNICIPAL PROPERTY

У цій статті розглянуто актуальні підходи до визначення поняття об'єкта будь-якого кримінального правопорушення. Розглянуто еволюцію поглядів на поняття об'єкта будь-якого кримінального правопорушення. Досліджено погляди та переконання сучасної науки кримінального права щодо визначення поняття об'єкта кримінального правопорушення. Зосереджено увагу на визначенні об'єкта кримінального правопорушення як сукупності суспільних відносин, що підлягають охороні за приписами Кримінального кодексу України. Визначено елементи структури суспільних відносин, що складають поняття об'єкта кримінального правопорушення. Та дано визначення кожному з елементів цієї структури, що в цілому складають поняття об'єкта будь-якого кримінального правопорушення. Крім того, надано класифікацію об'єктів кримінального правопорушення на загальний, родовий та безпосередній. Узагальнення поглядів та виокремлення сучасного розуміння поняття об'єкта кримінального правопорушення дало ґрунтовну базу для продовження дослідження. У наступному за вказаною моделлю визначення поняття об'єкта кримінального правопорушення дано визначення та класифікацію об'єкта кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного та комунального майна. А саме виокремлено та надано визначення загальному, родовому та безпосередньому об'єкта кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного та комунального майна. Проведено дослідження та визначення понять, що межують з наукою кримінального права, а саме такі категорії, як «сфера господарської діяльності», що регулюються нормами господарського права. Та досягнуто головної мети цієї статті, а саме виділено та дано визначення предмета кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного, комунального майна. На цій основі, з використанням положень чинного законодавства у сфері приватизації державного, комунального майна, дано класифікацію предмета кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного, комунального майна. Підсумком дослідження стала пропозиція розгляду категорії земельної ділянки як предмета кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного, комунального майна.

Ключові слова: об'єкт кримінального правопорушення, класифікація об'єктів, елементи структури суспільних відносин, об'єкт та предмет незаконної приватизації державного та комунального майна.

This article considers current approaches to the definition of the concept of the object of any criminal offence. The evolution of views on the concept of the object of any criminal offence is considered. The views and beliefs of modern science of criminal law on the definition of the concept of the object of a criminal offence are investigated. The attention is focused on the definition of the object of criminal offence as a set of public relations subject to protection under the prescriptions of the Criminal Code of Ukraine. The elements of the structure of public relations that constitute the concept of the object of criminal offence are defined. But the definition of each of the elements of this structure is given, which in general constitutes the concept of the object of any criminal offence. In addition, the classification of objects of a criminal offence into general, generic and direct is provided. Generalization of views and highlighting the modern understanding of the concept of the object of criminal offence gave a solid basis for further research. In the following, according to the specified model of definition of the concept of the object of criminal offence, the definition and classification of the object of the criminal offence – illegal privatization of state and municipal property was given. Namely, the general, generic and direct object of the criminal offence – illegal privatization of state and municipal property – was highlighted and defined. The studies and definitions of concepts bordering on the science of criminal law, namely, such categories as sphere of economic activity regulated by the norms of economic law, were carried out. And the main objective of this article was achieved, namely, the highlighting and definition of the subject of criminal offence – illegal privatization of state, communal property. On this basis, using the provisions of the current legislation in the field of privatization of state, communal property, the classification of the subject of criminal offence – illegal privatization of

state, communal property was given. The outcome of the study was a proposal to consider the category of a land plot as a subject of criminal offence – illegal privatization of state and communal property.

Key words: *the object of the criminal offence, classification of objects, elements of the structure of social relations, object and subject of the illegal privatization of state and municipal property.*

Об'єкт кримінального правопорушення є необхідною ознакою будь-якого складу кримінального правопорушення. У випадку, коли дія або бездіяльність формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі, це діяння не є кримінальним правопорушенням. Відповідно, не є кримінальним правопорушенням діяння, що не направлене на будь-який об'єкт, що перебуває під охороною чинного законодавства, чи не завдає цьому об'єкту істотної шкоди. Об'єкт кримінального правопорушення, а саме ступінь захисту його законом, визначає суспільну небезпечність діяння.

Основним завданням кримінального закону, а саме чинного Кримінального кодексу України, задекларовано правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням.

Сучасна наука кримінального права називає саме вище перелічені суспільні відносини об'єктом будь-якого кримінального правопорушення, оскільки об'єктом кримінального правопорушення є не будь-які суспільні відносини, а лише ті, що підпадають під охорону кримінальним законом.

Разом із тим вірно проаналізувати погляди різних вчених на розуміння поняття та ознак об'єкта кримінального правопорушення з метою визначення об'єкта кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного, комунального майна.

Вчення про об'єкт кримінального правопорушення – один із найскладніших та суперечливих інститутів кримінально-правової доктрини [1, с. 196].

Еволюція поглядів на об'єкт кримінального правопорушення неодмінно впливає на зміну поглядів щодо розуміння поняття кримінального правопорушення. Об'єктом кримінального правопорушення може бути визнано лише те, що потерпає від шкоди внаслідок кримінального правопорушення. У зв'язку із цим не є об'єктом кримінального правопорушення самі закони, кри-

мінально-правові норми чи заборони, адже вони не зазнають шкоди від кримінального правопорушення [2, с. 166].

Основні теорії та концепції об'єктом кримінального правопорушення визнають: суспільні відносини (В.І. Борисов, А.Н. Готін, М.Й. Коржанський, Ю.О. Кучер, А.Н. Миколенко, М.О. Мягков, А.А. Пінаєв, А.В. Савченко, В.Я. Тацій, І.І. Чугуніков); соціальні цінності (П.С. Матишевський, Т.І. Присяжнюк, Є.В. Фесенко); соціальні блага (С.Б. Гавриш, А.Ф. Зелінський та В.М. Куц); блага, інтереси і права (В.Т. Дзюба); правоохоронювані інтереси та блага особистості, суспільства або держави (О.Ф. Бантищев); правовідносини (С.Я. Лихова); блага та суспільні відносини (А.М. Ришелюк); сфери життєдіяльності людей (В.П. Ємельянов); соціальну оболонку суспільних відносин (В.М. Трубніков).

Очевидно, що складність і багатогранність того, на що спрямовані кримінального правопорушення та що підлягає кримінально-правовій охороні, фактично унеможливує створення єдиної універсальної концепції об'єкта кримінального правопорушення, тобто такої, що дозволить точно визначити об'єкт будь-якого кримінального правопорушення.

Так, В.О. Навроцький вважає, що кожна концепція має право на існування і жодна з таких концепцій не є однозначно неприйнятною і помилковою [3, с. 160].

В.Я. Тацій, відстоюючи позицію об'єкта кримінального правопорушення – суспільні відносини, справедливо зазначає, що самі суспільні відносини, які виступають об'єктом кримінального правопорушення, мають об'єктивний характер, тобто існують незалежно від нашої свідомості, а тому й від самого кримінального закону, є первинними (першорядними) щодо нього. Вченим на основі аналізу попередніх досліджень викладена структура суспільних відносин, яка складається з трьох елементів: 1) носії (суб'єкти) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини, або, інакше кажучи, фактори, які визнають факт виникнення та існування такого взаємозв'язку; 3) суспільно значуща діяльність (соціальний зв'язок) як зміст відносин [4, с. 56].

До структури суспільних відносин обов'язково входить суб'єкт, тобто особи, що вступають у ці відносини. Безсуб'єктних суспільних відносин не

існує. Законодавець зазвичай або називає суб'єкта таких охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, або називає їхні ознаки. Предметом цих суспільних відносин можуть бути природні об'єкти, товари, в тому числі людина тощо. Залежно від предмету суспільні відносини поділяються на дві великі групи: 1) матеріальні суспільні відносини, 2) нематеріальні суспільні відносини. Соціальний зв'язок виявляє сутність і властивості суспільних відносин.

Зазначена концепція у різні роки піддавалась критиці вітчизняних вчених, які висловлювали власні пропозиції стосовно питання, що саме необхідно визнати об'єктом кримінального правопорушення. Відповідаючи на критику концепції «Об'єкт кримінального правопорушення – суспільні відносини», В.Я. Тацій зазначає: «Аналізуючи критичні зауваження на адресу теорії об'єкта кримінального правопорушення як суспільних відносин, вважаємо за можливе не погодитися з тим, що ця концепція є пережитком минулого або штучно створеним постулатом радянських часів, як це нерідко відзначають противники теорії суспільних відносин. На наш погляд, категорія «суспільні відносини», якою охоплюються відносини між людьми, що існують у суспільстві й регулюються різноманітними соціальними нормами, є філософською (або соціологічною) і не має безпосереднього відношення до певного історичного періоду» [5, с. 134].

Так, І.І. Чугуніков, вважає, що поняття об'єкта кримінального правопорушення є суто нормативним. Це означає, що встановлення цього елемента складу є неможливим, з одного боку, без урахування положень інших галузей права, якими врегульовані певні види суспільних відносин, а з іншого – шляхом розширеного тлумачення кола об'єктів, які поставлені під охорону Особливою частиною КК України [6, с. 71].

Правильне встановлення об'єкта кримінального правопорушення має не лише теоретичне, а й надзвичайно важливе практичне значення.

Правове значення встановлення об'єкта кримінального правопорушення полягає у такому: сприяє з'ясуванню соціальної суті кримінального правопорушення, зокрема характеру і ступеня його суспільної небезпечності; в ході дослідження цінностей, на які посягають суспільно небезпечні діяння, виступає одним із шляхів удосконалення кримінального законодавства (дослідження ієрархії соціальних цінностей дає змогу розв'язати проблему створення чіткої системи кримінального законодавства); виявляє не захищені кримінальним законом соціальні цінності, що дає під-

стави для прийняття відповідних кримінальних законів; встановлення об'єктів кримінального правопорушення у сукупності з іншими елементами складу кримінального правопорушення дає змогу визначити види конкретних кримінальних правопорушень [1, с. 198].

Юридична наука розрізняє, класифікує об'єкт на 1) загальний, 2) родовий та 3) безпосередній.

Можна стверджувати, як зазначають В.В. Шевчук та О.В. Охман, що загальним об'єктом всіх кримінальних правопорушень є вся сукупність суспільних відносин, охоронюваних нормами кримінального права [7, с. 237].

Родовий (груповий) об'єкт в науці кримінального права розуміється як об'єкт, що охоплює певне коло тотожних або однорідних за своєю соціально-політичною та економічною сутністю суспільних відносин, які тому й охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм. Саме ця особливість і є основою побудови Особливої частини КК України.

Під безпосереднім об'єктом посягання розуміють конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певного кримінального закону і яким завдається шкода кримінальним правопорушенням, що підпадає під ознаки даного складу. Відповідно, це об'єкт окремого конкретного кримінального правопорушення.

Як факультативну ознаку складу кримінального правопорушення виділяють предмет кримінального правопорушення. Так, вчений А.В. Макодьоб прийшов таких висновків. Предметом суспільних відносин є те, з приводу чого або у зв'язку із чим існують такі відносини, що є об'єктом складу кримінального правопорушення.

Поряд із предметом суспільних відносин слід виділяти предмет кримінального правопорушення як самостійну факультативну ознаку об'єкта складу кримінального правопорушення. Кожен із цих предметів наділений притаманними йому ознаками, виконує свою соціальну роль, а також має різне правове значення. Предмети конкретних складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями (частинами статей) Особливої частини КК, характеризується специфічними притаманними їм ознаками, що відрізняють їх один від одного [8, с. 198].

Кримінальні правопорушення у сфері приватизації державного та комунального майна віднесені законодавцем до розділу VII Особливої частини КК України, що називається «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності».

Варто зазначити, питання щодо визначення родового об'єкта цих кримінальних правопорушень

у сфері господарської діяльності є дискусійним та актуальним й сповна не вирішено в науці кримінального права.

Так, В.О. Навроцький під родовим об'єктом господарських правопорушень розуміє систему господарства України, яка складається з фактичної (сукупності наявних сфер, галузей господарської діяльності) і функціональної сторін (принципів за якими здійснюється господарювання в державі), а господарські кримінальні правопорушення визначає як передбачені нормами КК суспільно небезпечні посягання, які заподіюють істотну шкоду системі господарювання [9, с. 153–155].

Разом із тим науковці по-різному визначали родовий об'єкт кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, зокрема, як: нормальна господарська діяльність; суспільні відносини у сфері економіки (економічної діяльності); весь конгломерат відносин, що складаються в процесі руху коштів, речей, прав, дій у сфері цивільного обороту країни; існуюча система господарювання; суспільні відносини, що утворюють систему господарювання. [10, с. 169].

Вважаємо, що таке різне тлумачення поняття родового об'єкта кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності зумовлено невідповідністю положенням господарського законодавства змісту статей розділу VII Особливої частини КК України, що називається «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності».

Так, всі кримінальні правопорушення цього розділу об'єднані назвою «у сфері господарської діяльності». Проте Господарський кодекс України, як основний нормативно-правовий акт відносин у сфері господарювання, визначає основні засади господарювання в Україні і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання. Під господарською діяльністю у цьому Кодексі, згідно положенням статті 4, розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Відповідно, незалежно від того, хто є учасником відносин у сфері господарювання, ці відносини базуються на принципі свободи підприємницької діяльності та мають диспозитивний характер, обмежуються виключно законом.

Тобто поняття «сфера господарської діяльності» за чинним КК України значно ширше

поняття, ніж поняття господарської діяльності, визначення якої надано Господарським кодексом України.

За наявного стану законодавства родовим об'єктом кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності потрібно визначити суспільні відносини, що виникають у процесі виробництва всією сукупністю галузей господарства суспільного продукту, його розподілу та обміну, виконання робіт та надання послуг вартісного характеру, а також у процесі формування та виконання бюджетів від результатів господарювання [10, с. 170].

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного, комунального майна – є суспільні відносини у сфері приватизації державного та комунального майна.

Так, О.О. Дудоров визначає безпосереднім об'єктом цього кримінального правопорушення суспільні відносини, що встановлюють передбачений законодавством порядок приватизації державного та комунального майна [11, с. 843].

Зважаючи на те, що процес приватизації передбачає відповідні законодавчо встановлені способи та порядок приватизації, ці поняття підлягають розкриттю. В даному випадку зупинитися необхідно на порядку приватизації, що є частиною суспільних відносин, які є безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного, комунального майна.

Відповідно до частини 1 статті 10 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна» порядок приватизації державного і комунального майна передбачає: формування та затвердження переліків об'єктів, що підлягають приватизації; опублікування переліку об'єктів, що підлягають приватизації, в офіційних друкованих виданнях державних органів приватизації, на офіційному веб-сайті Фонду державного майна України, на офіційних сайтах місцевих рад та в електронній торговій системі; прийняття рішення про приватизацію; прийняття місцевою радою рішення про приватизацію об'єкта комунальної власності; опублікування інформації про прийняття рішення про приватизацію об'єкта та у випадках, передбачених цим Законом, інформації про вивчення попиту для визначення стартової ціни; проведення інвентаризації та оцінки відповідно до законодавства; проведення у випадках, передбачених законом, аудиту, екологічного аудиту об'єкта приватизації; перетворення державного або комунального підприємства в господарське товариство у процесі приватизації у випадках, передбачених цим Законом; затвердження плану розміщення акцій акціонерних товариств, ство-

рених у процесі приватизації, у випадках, передбачених цим Законом, та його виконання; затвердження у випадках, передбачених цим Законом, умов продажу об'єктів приватизації, розроблених аукціонною комісією; опублікування інформації про умови продажу, в тому числі стартову ціну об'єкта приватизації; проведення аукціону, укладення договору купівлі-продажу; укладення договору купівлі-продажу в разі приватизації об'єкта шляхом викупу; опублікування інформації про результати приватизації; прийняття рішення про завершення приватизації.

Приватизація об'єкта вважається завершеною з моменту його продажу та переходу до покупця права власності або завершення розміщення всіх акцій, передбачених до продажу планом розміщення акцій, і оформлюється наказом відповідного органу приватизації.

Коло суб'єктів правовідносин у сфері приватизації, як зазначає І.В. Стельмахович, визначається структурою процесу її проведення. До них належать, насамперед, державні органи приватизації, що реалізують державну політику з цих питань. Другим, основним суб'єктом приватизаційних правовідносин є покупці об'єктів приватизації або їх представники. Третім суб'єктом приватизації є посередники як частина інфраструктури процесу приватизації, які здійснюють різні допоміжні функції [13, с. 91].

Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна» називає суб'єктами приватизації: 1) державні органи приватизації, якими є Фонд державного майна України, його регіональні відділення та представництва у районах і містах, органи приватизації в Автономній Республіці Крим, 2) місцеві ради, органи приватизації територіальних громад, 3) покупців, які можуть бути виключно особи, названі в Законі, а саме 1) громадян України, іноземні громадяни; 2) юридичні особи, зареєстровані на території України, крім передбачених частиною другою цієї статті; 3) юридичні особи інших держав, крім передбачених частиною другою цієї статті.

Соціальний зв'язок розглядуваних нами відносин проявляється у правомірній діяльності суб'єктів у процесі відчуження майна, що перебуває в державній, комунальній власності, в порядку, визначеному чинним приватизаційним законодавством України. Права та обов'язки всіх учасників приватизаційних відносин визначаються виключно державою, а не домовленістю між ними. Незважаючи на значущість соціального зв'язку у структурі охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, його не можна отожднювати чи зводити до самих суспільних від-

носин, оскільки він завжди залишається лише певною частиною останнього [14, с. 71].

Ураховуючи викладене, безпосереднім об'єктом незаконної приватизації державного, комунального майна є суспільні відносини, що виникають між суб'єктами приватизації: державними органами приватизації, місцевими радами, органами приватизації територіальних громад, покупцями та іншими особами (суб'єкт відносин) у процесі приватизації державного і комунального майна (предмет) і полягають в дотриманні ними законодавчо встановлених прав та обов'язків (соціальний зв'язок) стосовно визначення об'єктів приватизації.

Предметом цього кримінального правопорушення законодавець називає державне і комунальне майно. Разом із тим предметом цього кримінального правопорушення визначаємо як: 1) державне майно, 2) комунальне майно, 3) майно, що не підлягає приватизації.

Так, під «майном» слід розуміти об'єкти державної і комунальної власності, що підлягають приватизації. До таких об'єктів згідно положенням частини 1 статті 4 Закону належать усі об'єкти права державної і комунальної власності, крім тих, приватизація яких прямо заборонена цим Законом та іншими законами України.

Державне та комунальне майно можливо класифікувати відповідно до положень Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна» на об'єкти малої приватизації та об'єкти великої приватизації.

Об'єкти малої приватизації: 1) єдині майнові комплекси державних і комунальних підприємств, їхні структурні підрозділи, у тому числі єдині майнові комплекси та їхні структурні підрозділи, що передані в оренду, крім єдиних майнових комплексів державних і комунальних підприємств, що належать до об'єктів великої приватизації; 2) окреме майно: рухоме та нерухоме майно державних або комунальних підприємств (у тому числі будівлі, споруди, нежитлові приміщення), майно, що залишилося після закінчення процедури ліквідації державних або комунальних підприємств, визнаних банкрутами; майно підприємств, що ліквідуються за рішенням органу, уповноваженого управляти державним або комунальним майном; майно державних або комунальних підприємств, що не були продані як єдині майнові комплекси; державне або комунальне майно, що не увійшло до статутного капіталу господарських товариств та перебуває на обліку господарських товариств, створених унаслідок приватизації або корпоратизації; 3) об'єкти

незавершеного будівництва (будівлі, споруди, передавальні пристрої, які не введені в експлуатацію), законсервовані об'єкти; 4) об'єкти соціально-культурного призначення: об'єкти освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури та спорту, туризму, мистецтва і преси, телебачення, радіомовлення, видавничої справи; санаторно-курортні заклади, будинки і табори відпочинку, профілакторії; інші об'єкти, призначені для задоволення соціальних та культурних потреб громадян незалежно від вартості майна; об'єкти соціально-культурного призначення, що не включені до статутного капіталу господарських товариств; 5) пакети акцій акціонерного товариства, утвореного у процесі приватизації або корпоратизації, акції (частки), що належать державі у статутному капіталі господарських товариств, інших господарських організацій і підприємств, заснованих на базі об'єднання майна різних форм власності та розташованих на території України або за її межами, крім пакетів акцій акціонерних товариств, що належать до об'єктів великої приватизації; 6) інші об'єкти, що не належать до об'єктів великої приватизації.

Об'єкти великої приватизації: об'єкти державної або комунальної власності (єдині майнові комплекси державних підприємств та пакети акцій (часток) суб'єктів господарювання, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі), вартість активів яких згідно з даними фінансової звітності за останній звітний рік перевищує 250 мільйонів гривень.

Закон України «Про приватизацію державного та комунального майна» також чітко називає об'єкти, які не підлягають приватизації. Такими об'єктами є: казенні підприємства та об'єкти, необхідні для виконання державою своїх основних функцій, для забезпечення обороноздатності держави, та об'єкти права власності Українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України, зокрема: майно органів державної влади та органів місцевого самоврядування, майно Збройних Сил України (військове майно), Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, сил цивільного захисту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, правоохоронних органів та податкових органів, митних органів, що безпосередньо забезпечує виконання зазначеними органами встановлених законодавством завдань, майно закладів охорони здоров'я системи екстреної медичної допомоги; надра, корисні копалини загальнодержавного значення, території та об'єкти природно-заповідного фонду загаль-

нодержавного значення, водні ресурси, лісові ресурси, інші природні ресурси, які є об'єктами права власності Українського народу; системи створення та збереження золотовалютних резервів; емісійна система, майнові комплекси підприємств і установ, що забезпечують випуск та зберігання грошових знаків і цінних паперів; об'єкти, що забезпечують зв'язком органи законодавчої та виконавчої влади, у тому числі радіотелевізійні передавальні центри; Національний архівний фонд; пам'ятки державної частини Музейного фонду України; документи Державного бібліотечного фонду України; підприємства, що здійснюють виробництво об'єктів космічної діяльності; заклади освіти, що фінансуються з державного бюджету; наукові об'єкти, включені до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та наукові установи, включені до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави; ядерні матеріали, ядерні установки і об'єкти, призначені для поводження з радіоактивними відходами; майно Державної кримінально-виконавчої служби України, яке безпосередньо забезпечує виконання встановлених законодавством завдань і функцій; майно та матеріали Державного інформаційного геологічного фонду України; майно, матеріали та дані Державного картографо-геодезичного фонду України, топографо-геодезичні і картографічні матеріали; державні еталони, інші об'єкти, що забезпечують функціонування Державної метрологічної служби; автомобільні дороги, крім тих, що належать підприємствам (до першого розгалуження їх за межами території таких підприємств); магістральні залізничні лінії загального користування та розміщені на них технологічні споруди; метрополітен; майно, що забезпечує цілісність об'єднаної енергетичної системи України; атомні електростанції; магістральні нафто- і газопроводи та магістральний трубопровідний транспорт; майнові комплекси підрозділів пожежної охорони; об'єкти інженерної інфраструктури та благоустрою міст, інших населених пунктів; акваторії морських портів; водосховища і водогосподарські канали комплексного призначення; місця поховання; захисні споруди цивільного захисту; підприємства з виготовлення, ремонту технічних та інших засобів реабілітації для осіб з інвалідністю; об'єкти спортивної інфраструктури; державні заклади охорони здоров'я та освіти, у тому числі приміщення, в яких розміщуються державні заклади охорони здоров'я та освіти тощо.

Перелік об'єктів великої приватизації державної власності, що підлягають приватизації, затверд-

жується Кабінетом Міністрів України за поданням Фонду державного майна України. Переліки об'єктів малої приватизації державної власності, що підлягають приватизації, затверджуються Фондом державного майна України. Перелік об'єктів комунальної власності, що підлягають приватизації, ухвалюється місцевою радою. Так, наприклад, Розпорядженням КМУ від 16 січня 2019 року № 36-р «Про затвердження переліку об'єктів великої приватизації державної власності», термін дії якого не встановлено, затверджено перелік об'єктів великої приватизації державної власності».

Крім того, слід зазначити, що деякий час серед вчених існувала думка про те, що предметом цього кримінального правопорушення можуть бути також приватизаційні документи. Разом із тим станом на сьогодні юридична наука прийшла до висновку про те, що предмет кримінального правопорушення відрізняється від знаряддя вчинення кримінального правопорушення тим, що знаряддя завжди підлягають знищенню, а предмет поверненню потерпілому. Відповідно, підроблені приватизаційні документи слід вважати знаряддям вчинення кримінального правопорушення – незаконної приватизації державного, комунального майна.

Також окремої уваги заслуговує думка про те, що предметом цього кримінального правопорушення можливо вважати земельну ділянку, що належала на момент приватизації державі чи територіальній громаді і була безоплатно приватизована громадянином, в порушення норм Земельного кодексу України. Земельний кодекс України встановлює, що безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі: а) приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян; б) одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; в) одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених цим Кодексом.

Тобто приватизація державного, комунального майна визначена різними нормативно-правовими актами. Суспільні відносини щодо приватизації державного, комунального майна можуть складатися між різними суб'єктами цих відносин, проте предмет кримінального правопорушення незаконної приватизації державного, комунального майна незмінний. Предметом завжди є державне та комунальне майно, та майно, що не підлягає приватизації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Сергій Колос. Об'єкт злочину у науці кримінального права Кримінальне право. 2018. № 11. С. 196–199.
2. Щербініна І. Ю. Наукові підходи до розуміння об'єкта злочину крізь призму заподіяння йому шкоди. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. С. 166–170.
3. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с
4. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навчальний посібник. Харків : УкрЮА, 1994. 76 с.
5. Тацій В. Я. Об'єкт злочину. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 131–134.
6. Чугуніков І. І. Об'єкт злочину як нормативне поняття *Держава та регіони*. 2017. С. 60–73.
7. Шевчук В. В., Охман О. В. Об'єкт злочину за кримінальним правом України *Університетські наукові записки*. 2006. № 2(18). С. 234–239.
8. Макодзьоб А. В. Предмет злочину за кримінальним правом України *Право і суспільство*. 2017. № 3, ч. 2. С. 194–198.
9. Навроцький В. О. Кримінальне право. Особлива частина: Курс лекцій. Київ : Знання, 2000. 771 с.
10. Кісілюк Е. М. Процьок О. В. Загальні засади кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 168–174.
11. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика : монографія. Київ : Юридична практика, 2003. 924 с.
12. Про приватизацію державного майна : Закон України від 04.03.1992 р. № 2163-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-12/ed20040311#Text>
13. Стельмахович І. В. Методика перевірки первинної інформації при виявленні ознак злочину, пов'язаних з порушенням порядку проведення приватизації *Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 4. С. 90–97.
14. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части : учебник / отв. редактор заслуженный деятель науки и техники Украины, доктор юридических наук, профессор Е. Л. Стрельцов. Харків : ООО «Одиссей», 2006. 720 с.

**ДНІПРОВСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ, ПРАВА**

Випуск 1

Коректура • *Ірина Чудеснова*
Комп'ютерна верстка • *Алла Литвиненко*

Підписано до друку: 25.02.2022.
Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 15,82. Замов. № 0422/151. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.